

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Хардель Роман Збігнєвич

УДК 355.4:[[316.6+159.9]:94](470+571+477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІСТОРИЧНИЙ ЧИННИК У ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ З УКРАЇНОЮ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

032 – історія та археологія

Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р.З.Хардель

Науковий керівник Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук,
професор.

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Хардель Р. З. Історичний чинник у інформаційному протистоянні Російської Федерації з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія. – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2022.

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний аналіз використання Російською Федерацією (РФ) впливу на історичну свідомість цільових аудиторій під час ведення інформаційного протистояння з Україною. Такий вплив здійснюється щодо цільових аудиторій як усередині України, так і в самій РФ, а також на рівні світової спільноти.

Актуальність дослідження зумовлена надзвичайною важливістю завдання щодо нейтралізації загроз національній безпеці України. Однією з таких загроз є спроби РФ трансформувати суспільну свідомість українського соціуму, у тому числі із використанням історичного чинника. Метою таких дій є зміна поведінки цільових аудиторій у необхідному агресорі форматі, розхитування суспільної єдності, руйнація в суспільній свідомості історичного фундаменту єдності нації, просування в інформаційному просторі ідеї «руського міра».

Детальний аналіз прийомів та засобів, які використовує РФ для досягнення таких цілей, надав змогу запропонувати ефективну модель протидії інформаційній агресії через вплив на історичну свідомість. Особливістю виконання такого завдання стала необхідність застосування трансдисциплінарного підходу, який потребує синергетичного поєднання таких наук, як історія, політологія, соціологія, психологія, соціальні комунікації, юриспруденція та інші. Спроба дослідження феномену інформаційного протистояння в площині історичної свідомості, за умови обмеження рамками

будь-якої з названих наук, не дала б змоги осягнути загрозу національній безпеці України в усій її повноті, а отже, й окреслити можливі заходи протидії.

Для виконання поставленого завдання проаналізовано наукові погляди на феномен інформаційної війни як сучасного методу досягнення геополітичних цілей, її сутність, основні ознаки, а також форми та методи її ведення. Розглянуто феномен історичної свідомості, як важливого складника суспільної свідомості, що здійснює функцію репрезентації історичного знання під час формування світогляду як окремо взятих членів суспільства, так і суспільної свідомості загалом. Визначені роль і місце історичної свідомості у формуванні майбутнього суспільства та небезпека отримання контролю над процесом формування історичної свідомості з боку сторонніх суб'єктів.

Проведений аналіз та надана коротка характеристика інформаційного простору, як середовища, у якому ведеться інформаційна війна, а також основних каналів інформації, які використовуються для надання інформаційного впливу. У якості основних каналів інформації, що відіграють роль засобів доставки «інформаційної зброї» до об'єктів ураження, якими є різноманітні цільові групи, на які поділено противником українське суспільство, використовуються сучасні засоби масової інформації (ЗМІ) та засоби масової комунікації (ЗМК).

Проаналізовані наукові погляди на феномен історичної свідомості, та можливості використання впливу на історичну свідомість для досягнення певного контролю над поведінкою цільових аудиторій як одного з найбільш ефективних сучасних методів ведення інформаційної війни.

З урахуванням основних характеристик та властивостей сучасних ЗМІ та ЗМК державою-агресором спланований та реалізується негативний інформаційний вплив (НІВ).

Онлайн-простір є одним з основних каналів інформації, що використовуються в інформаційному протистоянні. Основними його характеристиками є гнучкість, децентралізованість, швидкість розповсюдження інформації, широкі можливості для надання зворотного зв'язку, складність

цензури та контролю за розповсюдженням інформації, ефект вірусного розповсюдження меседжів. У якості основних ЗМК, що використовуються для надання НІВ на історичну свідомість у онлайн-просторі, визначено електронну онлайн-енциклопедію Вікіпедія, відеохостинг YouTube, соціальні мережі, інтернет-портали, інтернет-версії електронних ЗМІ. У якості прикладу ведення інформаційного протистояння представлено компаративний аналіз висвітлення в історичних онлайн-джерелах Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил на Сході України.

Сучасний кінематограф також широко використовується в інформаційному протистоянні, переважно як засіб закріплення в цільових аудиторях раніше сформованих переконань. Зазначена висока ефективність використання кінематографа як засобу формування історичної свідомості. Значну роль відіграє використання ефекту «штучної пам'яті», коли глядач ототожнює себе із персонажами переглянутого фільму, і сприймає події на екрані як такі, яким він насправді був очевидцем. Охарактеризовано негативний образ українця, що формується в тому числі сучасним російським кінематографом. Проаналізовано низку псевдодокументальних кінофільмів виробництва РФ, надана коротка характеристика основним нарративам та меседжам, які через кінематограф транслюються до свідомості українців. Подано приклади кінофільмів, вироблених в Україні, які певним чином відіграють роль засобів протидії НІВ.

Наведено статистичні дані, які свідчать про тенденцію втрати популярності сучасного телебачення на користь медійних онлайн-ресурсів, особливо в Україні, хоча водночас, у РФ станом на 2019 рік телебачення все ж залишається найбільш популярним ЗМІ. Особливістю використання телебачення в інформаційному протистоянні є властиві йому сугестивні ефекти, які знижують рівень критичного сприйняття наданого матеріалу, сприяють груповій поляризації (насамперед під час перегляду різноманітних ток-шоу, у тому числі на історичну тематику). Широко використовується ефект залучення

ключових лідерів, що, наприклад, проявляється в численних виступах на історичну тематику президента РФ В. Путіна.

Зі свого боку, різноманітні друковані джерела орієнтовані на специфічні цільові аудиторії, і хоча за популярністю в сучасному суспільстві поступаються іншим ЗМК, відповідну роль у формуванні суспільної свідомості вони беззаперечно відіграють. Відповідно, друковані джерела не залишаються поза увагою під час планування та ведення інформаційного протистояння. Значну кількість друкованих видань створено паралельно із відповідними аудіовізуальними продуктами, з урахуванням синергетичного ефекту від їхнього одночасного застосування.

Узгодженість інформаційного впливу на історичну свідомість в різноманітних ЗМК та ЗМІ, ідентичність репрезентованих наративів, синхронні коливання інтенсивності впливу свідчать про глибоке, централізоване планування їхнього спільного використання. Має місце практично повний контроль російської влади над усіма каналами інформації та продумане використання ефекту синергії одночасного масового застосування всіх доступних каналів інформації для впливу на історичну свідомість. У російському суспільстві організовано підготовку у вищих навчальних закладах спеціальних фахівців із публічної історії, які спроможні на професійному рівні генерувати історичний контент та подавати його у форматі, прийнятному для відповідних цільових груп.

Історичну політику Кремля впродовж останніх років можна охарактеризувати як тоталітарну. Характерні зміни до законодавчих актів, починаючи від Конституції РФ, прийняття репресивних законів, які виключають плюралізм думок в історичній сфері, ставлять під сумнів свободу академічних досліджень у російському науковому середовищі. Цілі та засоби історичної політики РФ сформульовані в так званій «Доктрині В. Медінського», а про «наступальний підхід до питання обстоювання національних інтересів Росії у галузі історії» без приховувань заявляється в одному з Указів президента РФ. Основною метою такої політики є

забезпечення домінування в інформаційному просторі сформульованого владою історичного нарративу, який відповідає геополітичним інтересам РФ як держави неоімперіалістичного типу.

З урахуванням проаналізованих чинників, пропонується удосконалена модель протидії інформаційному впливу РФ на історичну свідомість українського суспільства. Така модель передбачає одночасне застосування таких трьох форм протидії:

- постійний моніторинг інформаційного простору для ідентифікації НІВ на історичну свідомість;
- зниження рівня НІВ за допомогою санкційних заходів до ідентифікованих акторів, які створюють НІВ на історичну свідомість;
- створення в українському інформаційному просторі такого інформаційного середовища, яке б забезпечило якомога менший рівень сприйнятливості до інформаційного впливу.

Найбільш перспективною вбачається третя форма протидії з названих. На думку автора дослідження, її практична реалізація пов'язана виключно зі створенням максимально можливої кількості якісного правдивого історичного контенту, споживаючи який кожен індивідуум буде виносити власне, а не нав'язане владою, виважене відношення щодо тих чи інших історичних подій, процесів, постатей. На кожну інформаційну операцію держави-агресора в будь-якому форматі має бути адекватна відповідь у вигляді відповідного контенту, що дасть змогу індивідууму винести власну оцінку, спираючись не на імперативний формат подання інформації з готовим рішенням, а на фактичну обізнаність у відповідних історичних подіях. Сукупність таких індивідуальних оцінок загалом і формує у кожний момент часу історичну свідомість нації.

Подальше наукове дослідження даної теми може бути пов'язано із більш поглибленим трансдисциплінарним аналізом процесу ведення РФ інформаційної війни в історичній площині у кожному окремо взятому форматі сучасних ЗМК та ЗМІ, а також із розгорнутим аналізом сутності історичної політики Росії.

Ключові слова: історична політика, історична свідомість, публічна історія, інформаційна війна, інформаційний простір, засоби масової комунікації, засоби масової інформації.

SUMMARY

Kharden R.Z. Historical aspect of informational warfare waged by Russian Federation against Ukraine from the end of XX century to early XXI century. Qualifying scientific hearing on the rights of the manuscript

The dissertation on competition of a scientific degree on reception of a scientific degree of the Doctor of Philosophy on a specialty 032 – history and archeology. Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Lviv, 2022

This dissertation paper contains a complex analysis of Russia Federation's usage of influence on historical consciousness of targeted groups, such as Ukraine, Russia and the international community overall as means of warfare.

Relevance of this topic is supported by immense importance of Ukraine's defense, concerning outside threats to its national security. One of such threats is attempts from Russian Federation to transform the general consciousness in Ukraine, including the historical aspect of said concept. Final goal of this influence is as follows: changing general behavior of target audience in a required fashion for the aggressor, damaging national unity, ruination of public historical perception concerning national unity and promoting of the «Russian world» idea.

This dissertation paper contains detailed analysis of tactics and methods, utilized by the Russian Federation to achieve such goals, which generally outlines an effective model of protective measures concerning negative influence on historic consciousness. Certain special aspects of such a task pointed towards a need of a transdisciplinary tactic, which requires a synergy of such sciences as history, politics, social communications, law and others. An attempt at researching such a phenomenon of informational warfare in historical consciousness with limitations from mentioned practices would be ineffective at fully grasping the general threat to national security of Ukraine, as well as planning future countermeasures.

To successfully achieve the objective of this paper, it contains analyzed points of modern scientists concerning phenomenon of informational warfare as a modern method of achieving geopolitical goals, its nature, main features, as well as its forms and methods. Main informational channels, which are used as «informational weapon» delivery method to target destination, which are target groups of Ukraine's community divided by the enemy, are Mass Media and Methods of Mass Communication.

With general characteristics and qualities of Mass Media and Methods of Mass Communication in mind, the enemy plans and utilizes the negative informational influence.

The Internet is one of the main information channels that is used in informational warfare. Its main qualities are flexibility, decentralization, fast information spread, and variety of possibilities for feedback, complications concerning censorship and information spread and the phenomenon of «virus» message spread. As main Mass Communication methods, which are used to inflict Negative Informational Influence (NII) on historical consciousness online is electronic online encyclopedia Wikipedia, video hosting website YouTube, social networking websites, online forums and electronic versions of Mass Media. As an example, this paper uses a comparative analysis of how historical online sources describe the Anti-Terroristic operation and the Joint Forces Operation on the East of Ukraine.

Modern cinema is also widely used in informational warfare, mainly as means of solidifying previously formed opinion of target audiences. The phenomenon of «fake memory» has an important role when the viewer associates himself with the characters of the film and perceives the event of the movie as if they were a witness. Russian cinema widely uses a negative image of an average Ukrainian person, which is described in this paper. This paper analyses a variety of pseudo-documental films, directed by Russian Federation and gives a short characteristic of the main characteristic and tropes, which are translated via cinema to consciousness of

Ukrainians. Varieties of cinema examples made in Ukraine that work as a countermeasure to NHI are also mentioned in this paper.

Statistical data, which points out a shift from modern cinema towards online media, especially in Ukraine, whilst in Russia the situation did not change from 2019, meaning that television is still the most popular Mass Media means in Russia. The advantage of utilizing the television as informational weapon is its suggestive effects, which lower the critical perception of given material, increases group polarization (especially while viewing various talk shows, including historical talk shows). Wide usage of world leaders' image can be observed in Russian media. This is visible in President of Russian Federation V. Putin's various speeches concerning history.

In turn, various printed sources are oriented towards a specific target audience, even though printed media is less popular than other Mass Media means, still have an important role in forming collective consciousness. Accordingly, printed sources still are of interest when planning and waging informational warfare. Certain printing publishers are created along with audio and video products, which have a synergetic effect in mind.

Agreement to inflict influence in different Mass Media and Mass Communications, identical nature of representing narrative, synchronic change of influence's intensity point towards a deep, centralized planning of their synchronic usage, practically a full control of Russian Federation's government over all information channels and a complex usage of synergetic effect of simultaneous usage of all available information channels to influence historic consciousness. Russian society successfully organized preparation of public history's specialists, who are capable to generate historical content and present it on a professional level, acceptable for target audiences.

Historical policy of Russian Federation is incredibly cruel, but in the last couple of years, it can be described as totalitarian. Specific changes in legal system, which include pluralism of thought in historical sphere, raise questions towards the question of freedom in controlled by the Russian Federation scientific community. Goals and methods of historical policy of Russian Federation are formulated in

something called «Medinsky Doctrine», in turn «Offensive approach towards a question of keeping national interests of Russian Federation in historic sphere» is openly described in one of the President of Russian Federation Decree's. Main goals of such a politic are ensuring dominating presence of a previously formed narrative in informational space, which serves geopolitical interests of Russian Federation as a neo-imperialistic state.

In order to properly assess the informational influence, this paper offers to use a special formula, which determines the level of effectiveness of mentioned influence on target audience. Digital value of mentioned level can vary in a wide range, and even take a negative value, which makes this a main factor in practical effectiveness of any informational influence.

With analyzed factors in mind, a modernized model of counter-influence towards informational Russian Federation's influence is presented in this paper. Such a model includes a simultaneous usage of three forms of counter-influence:

- Regular monitoring of informational space with goal of identifying NII
- Decreasing the level of NII by using sanctions towards identified actors, responsible for creation NII
- Creating a specific informational space in informational space for Ukraine, which could create a minimal optimal level of effectiveness concerning NII.

The third option is considered to be the most effective of the mentioned. As the author of the paper thinks, its practical realization is mainly connected with creation of maximal optimal amount of quality historical content, which can be used to create an individual historic image of certain historical events, processes and characters. Each informational operation of a hostile state must be met with an adequate response in form of content, which opens a possibility for an individual to form independent image, formed not by an imperative form of presenting material with a predetermined conclusion, but their factual knowledge concerning historical events. The combination of such individual insights overall form the historical consciousness of the nation.

The following scientific development of this topic can concern with a more cross-disciplinary analysis of the informational warfare, waged by the Russian Federation in historical space, in each form in Mass Media and Mass Communication, as well as describing the general nature of Russian Federation's historical policy:

Keywords: historical policy, historical consciousness, informational warfare, public history, informational space, Mass media, Mass communication.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті в періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Scopus:

1. Roman Khardel, Vitalii Vyzdryk, Oleksandra Melnyk. Cinema as a Tool for Influencing Historical Consciousness in Russian-Ukrainian Information Warfare. *Codrul Cosminului*. Vol. 26, No. 2. Suceava: Stefan cel Mare University, December 2020. Pp 281–303. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Scopus, Index Copernicus, Google Scholar, Directory of Open Access Journals (DOAJ)), (особистий внесок автора: 50 %, компаративний аналіз російського та українського кінематографу з позиції впливу на історичну свідомість, що становить 1 д.а.).

Статті в наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

2. Хардель Р. З., Мельник О. М. Висвітлення російської збройної агресії проти України в історичних онлайн-джерелах. *Військово-науковий вісник*. Випуск 32. Львів, 2019. С. 217–227. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Google Scholar, CrossRef, BASE, Erih Plus, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat), (особистий внесок автора: 50 %, компаративний аналіз висвітлення ходу АТО/ООС, що становить 0.5 д.а.).

3. Хардель Р. З. Історична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. *Військово-науковий вісник*. Випуск 36. Львів: НАСВ, 2021. С. 231–245.

4. Хардель Р. З., Виздрик В. С. Історична свідомість як об'єкт інформаційного впливу в нових медіа під час протистояння Російської Федерації з Україною. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. Львів, 2019. Вип. 45. С. 100–107. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus, Google Scholar), (особистий внесок автора: 50 %, характеристика онлайн-ЗМІ в сучасному інформаційному просторі, що становить 0.5 д.а.).

Статті, які додатково відображають результати дослідження

5. Хардель Р. З. Википедия как инструмент влияния на историческое сознание в контексте русско-украинской информационной войны. Sdirect24. 2019. № 2(7). URL: https://docs.wixstatic.com/ugd/527eac_10668738b8e543bb8b0384ce69944bdd.pdf (дата звернення: 01.04.2019).

6. Хардель Р. З. Лекція президента Російської Федерації В. Путіна на саміті СНД 20 грудня 2019 року про причини початку другої світової війни як елемент агресивної історичної політики. *Scientific Journal Virtus*. 2021. Vol. 59. Pp. 68–73. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Google Scholar, Citefactor (USA), Scientific Indexing Services (USA), ResearchBib, Scientific Journal Impact Factor (SJIFactor), International Innovative Journal Impact Factor, Directory of Research Journal Indexing (DRJI), (особистий внесок автора: 50 %, зв'язок матеріалів лекції із історичною політикою РФ, що становить 0.5 д.а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Хардель Р. З. Вплив на історичну свідомість як метод ведення інформаційної війни. Виклики політики безпеки: історія і сучасність. *Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції «Виклики політики безпеки: історія і сучасність»* (18–19 жовтня 2018 року). Тези доповідей. Львів: НАСВ, 2018. С. 232–233.

8. Хардель Р. З. Історична свідомість як об'єкт інформаційного впливу в інтернет-засобах масової комунікації. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ: Збірник тез доповідей міжнародної науково-технічної конференції* (17 травня 2019 року). Львів: НАСВ, 2019. С. 349–350.

9. Хардель Р. З. Імперська свідомість як базова стратегія консцієнтальної війни. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції* (25–26 червня 2019 року). Львів: НАСВ, 2019. С. 199–200.

10. Хардель Р. З. Використання кінематографа як інструменту впливу на історичну свідомість у ході Російсько-Української інформаційної війни. *Проблеми теорії та практики інформаційного протиборства в умовах ведення гібридних війн: Збірник тез доповідей науково-практичної конференції* (24–25 жовтня 2019 року). Житомир: ЖВІ, 2019. С. 415–417.

11. Хардель Р. З. Телебачення як інструмент впливу на історичну свідомість у ході інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 4)* (February 12, 2021). Pisa, Italian Republic: NGO European Scientific Platform. Pp 93–94.

12. Хардель Р. З., Хардель М. І. Друковані джерела як інструмент впливу на історичну свідомість у ході інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Суспільство ХХІ у дискурсі соціально-політичних наук, правознавства та суспільних комунікацій: матеріали міжнародної спеціалізованої наукової конференції* (19 лютого 2021 року). Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. С. 29–31.

13. Хардель Р. З., Хардель М. І. Доктрина В. Мединського як програмний документ «наступальної історичної політики» Російської Федерації. *Забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері: проблеми та шляхи їх вирішення: Збірник тез доповідей I міжвідомчої науково-*

практичної конференції. (26 листопада 2021 року). Київ: НУОУ, 2021.
С 167–169.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	1
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Стан наукової розробки теми	26
1.2. Джерельна база.....	58
1.3. Методологія дослідження	62
Висновки до розділу 1	67
РОЗДІЛ 2 ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ	69
2.1. Мережевий онлайн-простір як інструмент впливу на історичну свідомість.....	69
2.2. Використання кінематографу та телебачення для впливу на історичну свідомість.....	91
2.3. Вплив на історичну свідомість через друковані видання.....	119
Висновки до розділу 2	133
РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМАТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ. 136	136
3.1. Проблеми інформаційного протистояння в контексті історичного чинника національної безпеки.....	136
3.2. Удосконалення моделі протидії інформаційному впливу на історичну свідомість.....	183
Висновки до розділу 3	201
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	210
ДОДАТКИ.....	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО	–	Антитерористична операція
БОВО	–	Білоруський особливий військовий округ
ВВВ	–	Велика Вітчизняна війна
ВДТРК	–	Всеросійська державна телевізійна і радіомовна компанія
ВКП(б)	–	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНК	–	Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем
ВПС	–	Військово-повітряні сили
ГРУ ГШ	–	Головне розвідувальне управління Генерального Штабу Збройних сил РФ
«ДНР»	–	«Донецька народна республіка»
ЗМІ	–	засоби масової інформації
ЗМК	–	засоби масової комунікації
ЗСУ	–	Збройні сили України
ЗУНР	–	Західноукраїнська Народна Республіка
ІДПО	–	Інститут демократії імені Пилипа Орлика
ІОМВ	–	Інформаційна онлайн мережева війна
ІПВ	–	інформаційно-психологічний вплив
ІПсО	–	Інформаційно-психологічна операція
ІРІ	–	Інститут російської історії
КДБ	–	Комітет державної безпеки
КК	–	Кримінальний кодекс
КоАП	–	Кодекс про адміністративні правопорушення
КОВО	–	Київський особливий військовий округ
КПК	–	Кримінально-процесуальний кодекс
ЛДПР	–	Ліберально-демократична партія Росії
«ЛНР»	–	«Луганська народна республіка»
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
МДУ	–	Московський державний університет

МЗС	–	Міністерство закордонних справ
МО	–	Міністерство оборони
МОУ	–	Міністерство оборони України
МПЗ	–	морально-психологічне забезпечення
МПС	–	морально-психологічний стан
НАН	–	Національна академія наук
НДР	–	науково-дослідна робота
НІВ	–	негативний інформаційний вплив
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ
НУОУ	–	Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
ОБСЄ	–	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОДПУ	–	Об'єднане державне політичне управління
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
ООС	–	Операція об'єднаних сил
ОРДЛО	–	окремі райони Донецької та Луганської областей
ОПЗЖ	–	«опозиційна платформа – за життя»
ОУН	–	Організація українських націоналістів
ПАРЄ	–	Парламентська асамблея Ради Європи
ППО	–	протиповітряна оборона
РАН	–	Російська академія наук
РВІТ	–	Російське військово-історичне товариство
РІС	–	Російська історична спілка
РНБО	–	Рада національної безпеки і оборони України
РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА	–	Робітничо-Селянська Червона Армія
РФ	–	Російська Федерація
СБУ	–	Служба безпеки України
СЗР	–	Служба зовнішньої розвідки
СК	–	Слідчий комітет

СМЕРШ	– «Смерть шпигунам!», підрозділ контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР
СНД	– Співдружність Незалежних Держав
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
ТАРС	– Телеграфне агентство Радянського Союзу
УГСПЛ	– Українська Гельсінська спілка з прав людини
УІНП	– Український інститут національної пам'яті
УНА-УНСО	– Українська національна асамблея – Українська народна самооборона
УНІАН	Українське незалежне інформаційне агентство новин
УНР	– Українська Народна Республіка
УПА	– Українська повстанська армія
ФРН	– Федеративна Республіка Німеччина
ФСБ	– Федеральна служба безпеки
ЦК КП	– Центральний комітет Комуністичної партії
AI	– штучний інтелект (Artificial Intelligence)
FIDH	– Міжнародна федерація за права людини (Fédération internationale des ligues des Droits de l'Homme)
IMDb	– База даних фільмів в Інтернет і (Internet Movie Database)
IT	– інформаційні технології (Information Technology)
LSI	– латентно-семантичне індексування (Latent Semantic Indexing)
OSINT	– розвідка відкритих джерел (Open-source Intelligence)
RAND	корпорація «Дослідження та розробка» (Research and Development)
SMOG	показник читабельності тексту (Simple Measure of Gobbledygook)
USCYBERCOM	– Кіберкомандування Сполучених Штатів Америки (United States Cyber Command)

- USAID – Агентство США з міжнародного розвитку (United States Agency for International Development)
- VPN – віртуальна приватна мережа (Virtual Private Network)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Геополітичні амбіції РФ, як держави імперського типу, яка в сучасному світі змушена трансформувати методи агресивної зовнішньої політики, але не може змінити їхню імперську сутність, оскільки така сутність є, власне, основою держави, полягають у постійному й неухильному розширенні кордонів імперії. Однак реалії сучасного світу змушують Росію замінити стратегію імперської політики завоювання земель виключно жорсткою силою та подальшого їхнього утримання в складі імперії на гібридну стратегію, яка полягає у просуванні «руського міра», або Pax Moscovita. Така гібридна стратегія передбачає поєднання жорсткої сили із сучасними технологіями застосування м'якої сили, насамперед через ведення інформаційної війни.

Очевидно, що Україна, як одна з найважливіших частин Російської імперії в різноманітних її історичних формах, є для РФ найважливішим об'єктом застосування гібридної стратегії, завданнями якої є руйнування української ідентичності, позбавлення можливості провадити самостійну політику, спрямовану на додержання інтересів українського народу та розвиток української держави, і, як наслідок, – поступове входження України в «руський мір» на правах «молодшого брата», фактично у вигляді сучасної імперської колонії.

Хоча «гаряча фаза» російсько-українського протистояння розпочалася у 2014 році із застосуванням РФ жорсткої сили на Донбасі та в Криму, загалом гібридна війна проти України фактично триває від часу здобуття Україною незалежності в 1991 році. Інтенсивність її постійно зростає, але змінюються вектори прикладання сили та методи війни, у тому числі війни інформаційної. Відповідно, у Стратегії національної безпеки України у якості однієї з найбільш актуальних загроз для національної безпеки було визнано «агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки й підризу суспільно-політичної стабільності для знищення держави Україна й захоплення її території, у тому числі інформаційно-психологічна війна, приниження

української мови й культури, фальшування української історії, формування російськими ЗМК альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу». Зі свого боку, одним з основних напрямів державної політики національної безпеки України було визначено, зокрема, «забезпечення інформаційної безпеки, протидія інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю й поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства» [34].

Надзвичайна важливість питання дослідження сутності й методів ведення інформаційної війни в сучасному геополітичному протистоянні РФ з Україною робить всебічний науковий аналіз цього феномену пріоритетним завданням для української та світової наукової спільноти.

У сучасній інформаційній війні виділяється одна з найважливіших сфер застосування м'якої сили задля досягнення геополітичних інтересів за допомогою інформаційного впливу на історичну свідомість. Сутність та методи ведення інформаційної війни, зважаючи на надзвичайну актуальність цього питання, є широко й детально дослідженими як в українському, так і в російському, і в світовому науковому дискурсі. Також достатньо дослідженим сучасною науковою спільнотою є феномен історичної свідомості, як складника суспільної свідомості.

Водночас, з огляду на достатній рівень вивчення окремо взятих феноменів інформаційної війни та історичної свідомості, комплексне наукове дослідження питання історичного чинника в інформаційному протистоянні РФ проти України є надзвичайно актуальним та важливим завданням, що безпосередньо пов'язане із забезпеченням національної безпеки України. Водночас ефективне виконання такого завдання можливе лише із застосуванням трансдисциплінарного підходу, за умови тісної інтеграції таких наук як, насамперед, історія, психологія, політологія та соціологія.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційна робота виконана відповідно до плану наукової та науково-

технічної діяльності Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, та в рамках планової теми кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного «Військово-політичні процеси в Україні на сучасному етапі», а також у межах науково-дослідної роботи (НДР) «Висвітлення Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил на Сході України в історичних документах та матеріалах» (шифр «Джерела», номер державної реєстрації 0119U002271). Автор підготував розділ «Висвітлення Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил на Сході України в історичних онлайн джерелах».

Об'єктом дослідження є процес інформаційного протистояння РФ з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, а його предметом – прийоми і способи, що застосовуються для маніпуляції історичною свідомістю в процесі інформаційного протистояння РФ з Україною.

Мета й завдання дослідження полягають у теоретичному обґрунтуванні та розробленні практичних рекомендацій щодо напрямів протидії державній політиці РФ, яка полягає в маніпуляції історичною свідомістю у процесі ведення інформаційного протистояння.

Досягнення мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- встановити стан наукової розробки обраної теми, проаналізувати джерельну базу дослідження;
- визначити роль історичної свідомості, як об'єкта цілеспрямованого інформаційного впливу;
- провести аналіз використання мережевого онлайн-простору, телебачення, кінематографу, а також друкованих видань як інструментів впливу на історичну свідомість;
- охарактеризувати історичну політику РФ щодо власних громадян, України та світової спільноти як засіб досягнення геополітичних цілей;
- запропонувати ефективну модель протидії інформаційному впливу РФ у сфері історичної свідомості.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від здобуття Україною незалежності в серпні 1991 року, до літа 2021 року, коли РФ прийнято декілька нормотворчих актів, що закріплюють так звану «наступальну історичну політику».

Методи дослідження. Методологічною основою наукового дослідження є загальнонаукові принципи наукової об'єктивності, системності, єдності історичного та логічного, а також загальнонаукові (аналогії, абстрагування, аналізу та синтезу, дедукції, індукції, узагальнення, системно-структурний), спеціально-наукові (порівняльний, статистичний, синхронний), та конкретно-наукові (історичної герменевтики й семіотичного аналізу) методи наукового дослідження. Особливості теми дослідження зумовлюють необхідність вдаватися до трансдисциплінарних методів дослідження, зокрема структурно-функціонального та синергетичного підходів. Застосована методологія дослідження дала можливість дисертанту розкрити основні проблеми теми та в повному обсязі виконати завдання дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

- цілісно проаналізовано та висвітлено досвід використання історичного чинника в інформаційному протистоянні РФ з Україною;
- досліджено методи застосування РФ інформаційного впливу на історичну свідомість як елементу інформаційного протистояння;
- досліджена історична політика РФ як засіб формування державного історичного наративу;
- запропонована ефективна модель протидії інформаційному впливу на історичну свідомість цільових аудиторій;

Набуло подальшого розвитку вивчення проблем:

- застосування ЗМІ та ЗМК у сфері інформаційного протистояння;
- використання мережевого онлайн-простору, телебачення, кіно, друкованих джерел у якості інструменту впливу на історичну свідомість;

– висвітлення Антитерористичної операції (АТО) та Операції Об'єднаних сил (ООС) на Сході України в історичних онлайн-джерелах вітчизняного та російського інформаційних просторів.

Практичне значення отриманих результатів. У результаті трансдисциплінарних досліджень із використанням інтеграції знань з історії, політології, соціології, психології, отримані нові знання, які можна в подальшому використовувати під час планування інформаційно-психологічних операцій (ІпСО), та протидії відповідним ІпСО противника, а також для підготовки праць за тематикою ведення інформаційної війни та використання історичного чинника як інструменту впливу. Окрім того, матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватися для військово-патріотичного виховання молоді.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в практичну діяльність військової частини А1277 та в освітній процес Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного [Додаток П].

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Усі наукові результати, положення, висновки та рекомендації, сформульовані автором, є власним науковим доробком. У роботі використано лише ті результати з наукових праць, опублікованих у співавторстві, що є результатом особистої праці здобувача.

Апробація результатів дослідження. Роботу обговорено та схвалено в ході публічної презентації на засіданні кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення (МПЗ) Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, а також на 7 конференціях (серед яких 6 міжнародних та 1 всеукраїнська): міжнародній науковій конференції «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 18–19 жовтня 2018 р.); міжнародної науково-практичної конференції «ЗМІ в умовах інформаційно-психологічної і військової агресії РФ проти України» (Львів, 1–2 березня 2019 року); міжнародній науково-технічній конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ»

(Львів, 17 травня 2019 р.); міжнародній науковій конференції «Людина й техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 25–26 червня 2019 р.); всеукраїнської науково-практичній конференції «Проблеми теорії та практики інформаційного протиборства в умовах ведення гібридних війн» (Житомир, 24–25 жовтня 2019 р.); науково-теоретичної конференції «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation» (Піза, Італія, 12 лютого 2021 р.); міжнародної спеціалізованої наукової конференції «Суспільство ХХІ у дискурсі соціально-політичних наук, правознавства та суспільних комунікацій» (Хмельницький, 19 лютого 2021 р.), міжвідомчої науково-практичної конференції «Забезпечення інформаційної безпеки держави у військовій сфері: проблеми та шляхи їх вирішення» (Київ, 26 листопада 2021 р).

Публікації. Основні положення та висновки проведеного дослідження висвітлені у тринадцяти наукових публікаціях, з них одна – у закордонному науковому виданні, проіндексованому в базі даних Scopus, три – у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б», та дві публікації, що додатково відображають наукові результати дисертації – у закордонних наукових виданнях, сім публікацій – у статтях апробаційного характеру [Додаток А].

Структура та обсяг дисертації виконані з урахуванням мети та завдань дослідження. Робота складається з анотації, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків і додатків (обсяг основної частини дисертації 194 стор., 14 додатків на 19 стор.). Список використаних джерел складає 367 найменувань, викладений на 44 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 271 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Проблема інформаційних війн на теперішній час є одним із найбільш досліджуваних питань як для світової наукової спільноти, так і в Україні. Причиною цього є надзвичайна актуальність як проблематики інформаційної війни, так і питання протидії інформаційній агресії. Застосування «жорсткої сили», або війна в традиційному розумінні цього терміну, методи досягнення стратегічних цілей за допомогою ведення збройного протистояння в сучасному глобальному світі виявляються економічно не вигідними.

У світовому соціокультурному дискурсі використовують значну кількість різних визначень поняття «інформаційна війна». Вважається, що вперше цей термін ввів у обіг науковий радник МО США та Білого дому Т. Рона в доповіді «Системи озброєння. Інформаційна війна», який було представлено фірмою «Boeing» у 1976 році. Автор цього документу вперше робить наголос на всі аспекти, що сьогодні постали в основі інформаційної війни, як-от нарощування обсягу власної інформації, ускладнення доступу противника до істинної інформації, розміщення в інформаційних каналах противника фальшивої інформації, яка, однак, видається достовірною [357].

Вплив на інформаційні канали противника, на думку Т. Рони, може призвести до таких результатів: або противник усвідомить неадекватність наявної інформації, і не наважиться на агресивні дії, або усвідомлюючи власне незнання, розподілить свої ресурси в такий спосіб, щоби блокувати всі можливі вибори іншої сторони, унаслідок чого будуть зменшені його шанси на перемогу [233].

Американський дослідник М. Маклюен сформулював сутність інформаційної війни в сучасному глобальному світі у вигляді такої тези: «Насправді тотальна війна є війною із використанням інформації. Її приховано ведуть електронні засоби комунікації – це постійна й жорстока війна, у ній беруть участь буквально всі. Війнам у попередньому розумінні ми відводимо місце на задвірках всесвіту (пер.авт.)» [180, с. 202].

Інший американський дослідник та теоретик інформаційної війни, Дж. Стейн, зазначає, що «... інформаційна війна – це просто використання інформації задля досягнення національних цілей». У якості цілі інформаційної війни він визначає людський розум, в особливості розум людей, які приймають рішення: як саме й коли використовувати ресурси та можливості, які закладено у їхні стратегічні структури.

Також дослідник вказує, що певні аспекти холодної війни були генеральною репетицією інформаційної війни. До виникнення інформаційної війни пропаганда традиційно використовувала різноманітні ЗМІ у якості засобу впливу на масову аудиторію. Ключова зміна, на якій він наголошує – це можливість індивідуалізованої, персоніфікованої пропаганди завдяки новітнім технологіям. Сучасні загальнодоступні та комерційні бази даних, а також джерела, ЗМІ та канали передавання інформації, кількість яких постійно збільшується, і які фактично доступні будь-кому, хто має певну кількість фінансових ресурсів або навичок, на його думку, відкрили нові можливості для індивідуалізованої інформаційної війни [362].

М. Лібікі, американський вчений, співробітник корпорації RAND, яка була створена з метою дослідження та стану аналізу ЗС США, визначав сутність інформаційної війни, як атаку інформації на інформацію. Також підкреслюється необхідність дослідження наративів, оскільки через них трактуються новини. «Кожна культура любить свої обрані наративи» – наголошує дослідник у роботі «Завоювання в кіберпросторі. Національна безпека та інформаційна війна» [351, с. 20]. Також, відповідний військовий стандарт МОУ трактує термін «обрані наративи» як «стратегічний наратив – спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення в процесі стратегічних комунікацій із метою інформаційно-психологічного впливу на визначену цільову аудиторію» [4, с. 10].

Поняття «цільова аудиторія» в такому контексті визначає «об'єднані на основі певних критеріїв та показників (статі, віку, доходів, освіти, місця проживання, фаху тощо) групи людей (відокремлені особи), на які спрямовано

заходи інформаційного впливу» [1, с. 9]. Також у парадигмі стратегічних комунікацій використовується термін «вибрана аудиторія (intended audience)», під якою розуміють «визначені фізичні особи або групи, на які необхідно вчинити вплив» [294, с. 13].

«Інформаційної війни, як самостійного методу ведення війни – стверджує М. Лібікі – немає. Натомість мають місце декілька різних форм інформаційної війни, причому кожна з них має на увазі окрему концепцію завдання впливу (пер.авт.)» [352]. Дослідник порівнює спроби усвідомити всі грані поняття інформаційної війни «спробами сліпих усвідомити природу слона: хтось наосліп знайде ногу й назве її деревом, хтось знайде хвіст і назве його канатом, але в такий спосіб осягнути всю природу цього явища надзвичайно важко (пер.авт.)».

За визначенням С. Расторгуєва, російського вченого, засновника російської наукової школи інформаційного протиборства, «інформаційна війна – це наявність боротьби між державами із використанням інформаційної зброї (пер.авт.)» [241, с. 123]. Під інформаційною зброєю дослідник розуміє «засоби знищення, викривлення або викрадення інформації, подолання систем захисту, обмеження допуску законних користувачів, а також дезорганізації роботи технічних засобів, комп'ютерних систем (пер.авт.)». В інформаційній зброї автор вбачає «засоби, що дають змогу цілеспрямовано активізувати в інформаційному середовищі процеси, у яких зацікавлений суб'єкт, що застосовує інформаційну зброю (пер.авт.)» [241, с. 126].

На думку дослідника, коли агресор застосовує до противника інформаційну зброю, він одночасно застосовує таку ж зброю й до самого себе, а хто з них раніше буде знищений – залежить від ступеня базової стійкості системи та від її здатності адекватно та вчасно реагувати на вхідні дані, під якими розуміють зовнішні виклики [240, с. 123–124].

Український дослідник Г. Почепцов у своїх роботах поєднує психологічний та комунікативний підхід до феномену інформаційної війни, констатує, з одного боку, здатність інформації впливати на свідомість, що

надає можливість маніпулювання суспільними процесами через маніпуляцію людьми, що мають вплив на такі процеси. З іншого боку, інформаційна війна відіграє роль «комунікативної технології впливу на масову свідомість, яка має короткочасні та довготривалі цілі» [234, с. 20].

Водночас, аналізуючи сучасний стан дослідження та наукової розробки поняття «інформаційна війна», Г. Почепцов приходить до висновку, що інформаційна практика все ще не має однастих визначень та моделей, а також чітко окресленої термінології, що дало би дослідникам у даній сфері змогу говорити однією мовою. На його думку, не лише різні вчені, практики, але й різні відомства та організації по-різному бачать та трактують таку проблематику. Тобто, вважає він, інтенсивний практичний розвиток не призвів до такого ж зростання теорії, та вбачає майбутнє в поєднанні зусиль академічних працівників, та військових. Разом із цим дослідник ставить інформаційну війну в центр політики, економіки та військової справи [233].

Одним з елементів інформаційної війни вважається інформаційна експансія. За визначенням російського дослідника А. Манойло: «Інформаційно-психологічна експансія – це діяльність, спрямована на досягнення національних інтересів із використанням безконфліктного проникнення до сфери соціальних та духовних відносин суспільства, задля поступового, планового, непомітного для суспільства змінювання системи соціальних відносин за шаблоном системи, яка відіграє роль ініціатора експансії; зрушення положень національної ідеології та національної системи цінностей, з одночасним заміщенням їх власними цінностями та ідеологічними установками (пер.авт.)» [184].

Наукові погляди на визначення термінів «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна війна» та «пропаганда» систематизовано у роботі О. Куцької [168].

За таких умов великого значення набуває визначення об'єктів інформаційної протистояння. Об'єктом інформаційного протистояння може бути будь-який об'єкт, до якого можливе застосування інформаційного впливу, унаслідок якого стане можливою зміна, трансформація властивостей такого

об'єкта. Відповідно, об'єктами інформаційного протистояння можуть бути як суспільна свідомість загалом, так і індивідуальна свідомість громадян [183, с. 280].

Для проведення системного аналізу принципів та підходів, що застосовуються в процесі того чи іншого протистояння, необхідно охарактеризувати ознаки простору, у якому відбувається таке протистояння. У військовій термінології, вироблення ефективних теорій застосування військ потребує якомога повніших знань про оточуючий світ та його закони, а планування будь-яких військових операцій потребує попереднього детального рекогноситування, тобто вивчення властивостей місцевості, на якій планується проведення військової операції. Відповідно, дослідження різноманітних форм інформаційного протистояння потребує короткої характеристики інформаційного простору як середовища, у якому здійснюється інформаційне протистояння.

Поняття «інформаційного простору» розглядалося в роботах українських вчених Н. Апатової, О. Буньківської, В. Вернадського, А. Добровольської, Н. Красовської, О. Литвиненка, М. Слюсаревського, І. Чупика, М. Шевченко, М. Яковенко, а також закордонних дослідників Н. Бекетова, П. Бурдьє, Г.-Г. Гадамера, У. Ешбі, М. Кастельса, А. Манойло, А. Моулза, Г. Ньюбі, С. Станицького, О. Серьогіна, К. Шеннона.

На цей час у науковому середовищі знову ж таки бракує єдиного підходу до визначення інформаційного простору. Низка дослідників розглядає його як певну геополітично визначену територію, яка надає можливість розміщення та поширення інформації в різноманітних форматах, зокрема із використанням ЗМІ [322]. Інші вчені, такі як український дослідник М. Слюсаревський, у рамках «реляційної теорії інформаційного простору» визначають інформаційний простір одночасно як результат і стан взаємодії процесів продукування та використання (споживання) інформації. Тобто інформаційний простір розглядається у якості простору розгортання інформаційних процесів [159]. Отже, поняття інформаційного простору набуває

власного теоретико-комунікативного та соціально-психологічного змісту, позбавляється територіальних та інших обмежень та починає відігравати самостійну роль [273].

Роль формувача інформаційного простору відіграє суб'єкт, який власними діями створює, зберігає, накопичує інформацію та обмінюється нею. У якості такого суб'єкту можуть розцінюватися будь-які користувачі інформаційних технологій від окремо взятого індивідууму до великих соціальних груп. Відповідно, категорію «інформаційний простір» можна розглядати як «скоординовану, багаторівневу структуру, яка накопичує результати комунікаційної діяльності суспільства, із використанням тих чи інших компонентів інформаційних систем» [322].

Відповідний військовий стандарт МОУ визначає інформаційний простір як «інформаційне середовище, у якому відбуваються інформаційні процеси та інформаційні відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації, інформаційних продуктів та інформаційних ресурсів» [4, с. 9].

На думку А. Манойло, інформаційний простір доцільно розглянути як відкриту систему, що здатна до самоорганізації та складається з величезної різноманітності інформаційних потоків та інформаційних середовищ, які постійно взаємодіють між собою. У парадигмі інформаційного протистояння доцільно розглядати інформаційний простір як простір скоріше соціального типу, ніж фізичного. Важливою його особливістю є те, що на відміну від інших просторів, із визначеними в тій чи іншій формі фізичними межами, структуру інформаційного простору формують знання та інформація. «Інформаційний простір не має територіального поділу, а відстані, географія та кордони можуть бути віднесені до умовних штучних категорій», зазначає дослідник [183, с. 78]. Схема використання інформаційного простору для надання інформаційного впливу наведена у [Додатку В].

Стандарт МОУ «Система стратегічних комунікацій держави у воєнній сфері. Терміни та визначення», як військовий нормативний документ, який розроблено задля єдиного розуміння і трактування термінів відповідних термінів щодо стратегічних комунікацій держави у воєнній сфері, встановлює таке визначення: «інформаційна війна – протиборство непримиренних сторін в інформаційному просторі із застосуванням засобів інформаційного впливу з метою досягнення політичних цілей. Інформаційна війна ведеться шляхом проведення інформаційних кампаній, операцій, заходів та атак сторонами, що ведуть протиборство [4]».

Отже, хоча питання інформаційної війни в сучасному суспільстві викликає глибоку зацікавленість із боку наукової спільноти, визначення даного питання, термінологічна база, призначення, форми, методи та засоби ведення інформаційної війни, до кінця чітко не окреслені, та потребують принаймні групування наукових підходів за принципами розуміння сутності та особливостей феномену.

Велике значення відіграють наукові погляди на канали комунікації, які використовуються в інформаційній війні. Як зазначає українська дослідниця історії та теорії історичної науки І. Колесник, повсюдне застосування інформаційних технологій (ІТ), без яких неможливе існування сучасного суспільства, породжує відповідні проблеми історичної науки. Брак загальноприйнятих норм використання таких технологій створює загрозу існуванню соціокультурних засад науки і творчості взагалі. Інтернет створює відокремлену реальність із новими феноменами, соціальними ролями (ІТ-фахівці, блогери, експерти, стрімери), яким властиві характерні особливості соціальної поведінки. У ЗМІ виникає «комунікаційна асиметрія», коли медійним авторитетам (ведучий, автор програми, експерт) надається можливість генерувати та транслювати твердження, які багатомільйонна аудиторія не в змозі заперечити чи спростувати, що врешті створює можливості для маніпулювання психологію та настроями мас [151, с. 108 – 109].

У таких умовах сучасна історична наука при спробі перевести академічну історію в площину історії публічної стикається із феноменом «журналізму», як особливої форми мислення, засобу відображення та імітації дійсності. «Журналізм», являє собою своєрідний тип, формат мислення, орієнтований на масову свідомість та поєднує функції правдивого відображення та довільної імітації дійсності. Задля подолання бар'єру «критичного оцінювання вхідної інформації», «журналізм» демонструє неабияку винахідливість та гнучкість. Для цього використовується емоційно-енергетичний підхід, орієнтація на сенсаційність, неординарність інформації, що подається.

У такому способі подання інформації, репрезентація історичної реальності набуває «кліпового» характеру, роздіряється на довільно підібрані та груповані фрагменти, ізольовані від історичного контексту – «творчій монтаж» реальності. Принцип підбору таких фрагментів, формат подання матеріалу безпосередньо залежать від визначеного завдання [115].

За таких умов характеристика та особливості сучасних каналів комунікації набувають вкрай важливого значення під час дослідження процесів впливу на історичну свідомість.

Раніше згаданий військовий стандарт МОУ «Система стратегічних комунікацій держави у воєнній сфері. Терміни та визначення» визначає окремий складник інформаційного простору – кіберпростір як «середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій із використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних» [4, с. 29].

Отже, онлайн-простір (або кіберпростір) є інформаційним середовищем, у якому широко й ефективно використовується такий різновид мережевих структур, як ЗМІ і ЗМК.

Сучасний кінематограф є одним із найбільш ефективних комунікаційних каналів, що використовуються для створення інформаційного впливу. Питання впливу кінематографу на суспільну свідомість, у тому числі на такий її складник, як історична свідомість, досить широко досліджені вітчизняною науковою спільнотою, у роботах Г. Почепцова [232], Л. Брюховецької [73], С. Безклубенко [66], М. Кацуби [144]. Питання впливу кінематографу на колективну пам'ять розкрито в дослідженні О. Гонтарської [104]. Серед російських дослідників варто згадати Г. Прожико [237] та А. Федорова [307], серед світових вчених – Р. Розенстоуна [358; 359], Дж. О'Коннор [355], Е. Ландсберг [350], П. Сорлена [361], М. Ферро [344].

Як наголошує американський історик, дослідник історичного кіно Р. Розенстоун, для сучасного суспільства характерний потяг до відображення свого сприйняття подій минулого в аудіовізуальному форматі, причому реальні історичні події поєднуються із вигаданими, будь-який митець у процесі створення історичного кіно неодмінно привнесе в нього своє ставлення до екранізованих подій [358, с. 3 – 4]. Зі свого боку, французький дослідник кінематографу П. Сорлен вбачає у якості одного з найважливіших завдань історика викладення отриманих у площині академічної історії знань у доступному форматі публічної історії, у тому числі у вигляді аудіовізуального матеріалу, щоби ці знання були затребувані суспільством. «Історики зобов'язані цікавитися світом аудіовізуального, якщо не хочуть бути відкинуті суспільством як носії ерудиції, що вийшла з моди» – наголошує дослідник [361, с. 26].

Наведений вислів був актуальним для 1980 року, на час першої публікації, не втратив актуальності 20 років потому, на час публікації в збірнику, присвяченому історії в кіно, що вийшов у світ у 2001 році, не втрачає актуальності така ідея ще 20 років потому, у теперішній час. Щоправда, сучасне кіно та телебачення не є монополістами в процесі динамічного відображення реальності, а виконують цю функцію спільно із порівняно новим комунікаційним каналом – онлайн-простором, у якому так чи інакше

реалізується поєднання академічних джерел з аудіовізуальним форматом, що орієнтовано на цільові аудиторії будь-якого рівня розвитку. Водночас в усіх сучасних комунікаційних каналах ерудиція аж ніяк не вийшла з моди, а високоерудовані представники суспільства успішно використовуються в аудіовізуальних матеріалах будь-якого рівня у якості експертів [314].

Під час використання кіно як інструменту впливу на історичну свідомість широко використовується феномен «prosthetic memory» (штучної пам'яті), описаний у праці американської дослідниці Е. Ландсберг [350]. Названий тип пам'яті не збігається, а інколи і вступає в протиріччя із колективною пам'яттю (public memory), коли аудіовізуальний ряд від першої особи (очима персонажів фільму, із якими мимоволі ототожнює себе глядач) транслює погляд на події минулого, відповідно до задуму виробників кінопродукції. За наявності такого конфлікту типів пам'яті глядач намагається усунути внутрішній дисонанс – і корегує своє індивідуальне ставлення до колективної пам'яті [Додаток Б]. Така послідовність трансформації пам'яті в кінцевому підсумку повільно, але невідворотно змінює умовний образ колективної пам'яті в необхідному (для замовників кінопродукції) форматі.

Відповідно, стає надзвичайно актуальним питання, яке ставить Р. Розенстоун: «Чи може кіно створювати історію... маючи на увазі процес, із використанням якого ми перетворюємо залишки минулого в те, що ми називаємо історією? (пер.авт.)» [359]. Сам вчений не може дати однозначної відповіді на таке складне питання, насамперед через неоднозначність сприйняття самого терміну «історія» в сучасному світі, але якщо трактувати історію у якості тої самої «prosthetic memory», яка поступово трансформує «public memory», і через цю трансформацію невідворотно створює необхідну замовнику історичну свідомість тої чи іншої цільової аудиторії – відповідь буде цілком ствердною. Розенстоун наводить у якості аргументу пророцькі слова американського режисера та основоположника кіно як мистецтва Д. Гріффіта: «Прийде час, коли дітей у державних школах навчатимуть практично всьому, із використанням рухомих зображень. Безумовно, вони ніколи не будуть

зобов'язані читати історію знову і знову. Люди не хотіли б, для того щоби дізнатися про Наполеона, наполегливо проходити через безліч книг і залишатися здивованими, збентеженими в кожній точці суперечливими думками щодо подій, які відбулися. Через фільм читачі здобудуть яскраве й повне відображення минулого, вони будуть присутніми під час створення історії» (пер.авт.) [363, с. 8]:

«Поєднання кінематографу та історії дає змогу зауважувати численні точки взаємодії, коли історія розглядається як опис нашої епохи, як інтерпретація становлення суспільних формацій: в усіх цих питаннях історія та кіно перетинаються (пер.авт.)» [308] – стверджує ще один відомий дослідник у сфері історичного кіно М. Ферро. Кіно відіграє роль, насамперед, чинника історії, наголошує він. Разом із цим, оскільки кіно стає мистецтвом, його найкращі представники, здійснюючи сміливо поставлені цілі, входять до історії своїми фільмами, чи то документальними, чи то художніми, які повчають та прославляють. Водночас, як тільки керівники суспільства усвідомили, який вплив кіно може здійснювати на публіку, та яку роль воно може грати – вони здійснили спроби його приручити, поставити його собі на службу. Фільм – це продукт культури, пов'язаний із суспільством, яке його виробляє, із суспільством, яке його здобуває і споживає. Отже, фільм є своєрідним симптомом руху історії. Якщо замислитися над проблематикою «кіно та історія», то необхідно взяти до уваги два напрями, якими є історичне тлумачення фільму та кінематографічне тлумачення історії.

Однак, зауважує дослідник, мова не йде про цілком нову проблему. У якості наукового знання, на його думку, історична наука вже стикалася із подібними проблемами: роман або драма часто відігравали роль противників, переможців історичного знання в суспільній свідомості. У якості ілюстрації такої тези М. Ферро наводить приклад, відповідно до якого постаті кардиналів Рішельє та Мазаріні, такі, якими вони описані в романах А. Дюма, а також Жанни д'Арк, зображеної у творах У. Шекспіра, відображаються в суспільній свідомості відповідно французів та англійців (а також і більшої частини

сучасного світу), незважаючи на роботи істориків. «І що більше проходить часу, тим менше історики можуть тут будь-що змінити (пер.авт.)» – підсумовує вчений [308, с. 54].

Самостійного розгляду потребує роль сучасних каналів комунікації в розвитку такого наукового напрямку, або форми отримання та репрезентації історичних знань, як публічна історія. Зародження цього напрямку наприкінці 1970-х років у США було ініційовано спробою уникнути кризи комунікації між фахівцями в різних галузях, що дотичні до роботи із минулим в усіх його проявах, а також поширенням міждисциплінарного підходу до історії [364]. Публічна історія являє собою трансформацію наявного раніше напрямку прикладної історії, що почала свій розвиток ще з кінця XIX ст. [57]. Американська дослідниця публічної історії Б. Хоув вважала виникнення публічної історії, як галузі знання, спробою вирішення «кризи відповідності» в сенсі втрати академічною історією через складність та беземоційність своєї привабливості у якості інструменту ідентичності. У такому контексті метою публічної історії може бути «сприяння корисності історії в соціальній сфері шляхом професійної діяльності (пер.авт.)» [345, с. 72].

Професійна історична спільнота тривалий час стикається із певними труднощами у визначенні поняття публічної історії. За характеристикою Р. Вейбла, «історики, діяльність яких значною частиною пов'язана із суспільством, вважають, що публічна історія покликана допомогти людям описувати, створювати та розуміти власну історію. Інші вважають, що публічна історія має надавати вплив на формування державної політики. Але здебільшого вони, вірогідно, просто визначають це поле робочим місцем: вони вважають, що академічна історія перебуває в рамках університетів, а публічна історія в усіх інших місцях. Отже, можливо, не має сенсу шукати консенсус щодо єдиного визначення. <...> Якщо ми чомусь навчилися за останні роки, то це тому, що історія надзвичайно сильна та може бути небезпечною в чужих руках<...>. В ідеальному світі історики могли б допомогти санкціонувати та обмежити соціальну й політичну владу за допомогою забезпечення того, щоби

розуміння минулого, на основі якого суспільство формує власне майбутнє, було фактичним, точним, зрозумілим, значущим, корисним та стійким до цинічних маніпуляцій (пер.авт.)» [364].

Разом із цим, є й інший шлях: у 2018 році американська дослідниця Дж. Дікі пропонує замість того, щоби намагатися дати точне визначення дисципліні – спробувати прийняти її різноманітність. У своїй статті вона публікує «теорію великого намету» публічної історії. Під цим наметом пропонується розташувати велику кількість різноманітних форматів, від класичних музейних виставок до усних оповідань, блогів, дорожніх вказівників, турів із привидами та багатьох інших [343].

Американський дослідник Х. Уайт вводить поняття «історіофотія», під яким розуміє спосіб вивчення історії із використанням кінематографу, на противагу історіографії, яка має справу із текстами. У першому випадку має місце репрезентація історії та наших її оцінок у форматі візуальних зображень та фільмів, тоді як історіографія – репрезентація минулого в письмовому дискурсі [365].

На думку вже згаданого раніше українського дослідника Г. Почепцова, особливості телебачення як ЗМК характеризують такі його властивості, як діахронність (здатність зберігати інформацію в часі), діатопність (здатність долати простір), розширення (можливість неодноразового повторення повідомлень у різноманітних варіаціях), симультанність (здатність одночасно фіксувати подію та транслювати її великій кількості людей) [231, с. 234 – 236].

У переліку зазначених особливостей велике значення в питанні впливу на сприйняття аудиторією має симультанність, завдяки якій створюється ефект квазидостовірності дій, які транслюються на екрані, отже створює ілюзію присутності, реальності подій, що їх демонструють у сюжеті [179].

М. Кастельс обгрунтовує успіх телебачення як ЗМК так званим «базовим інстинктом лінивої аудиторії», посилаючись на У. Рассела Неймана, який стверджував, що люди схильні обирати шлях найменшого спротиву. Так, стверджує М. Кастельс, за результатами досліджень ЗМІ, лише деякі люди

наперед вирішують, яку програму вони будуть дивитися. Зазвичай глядач просто вмикає телевізор та перемикає програми, доки не натрапить на найбільш цікаву для нього [141, с. 317].

Як стверджує український дослідник В. Зеленін: «Люди живуть не в природі, а в історії (нарративі). Медіа створюють для нас додаткову (насправді завжди викривлену) реальність» [128, с. 61].

Надзвичайно сильним був вплив на людей перших нарративів. Це були майже божественні слова. Так описується роль Іліади: «Іліада змінила те, як люди молилися. На твердження Геродота, Гомер разом із поетом Гесіодом «описали грецьких богів» і надали їм людських рис, ознак, що формують богів Олімпу, яких ми впізнаємо сьогодні. У той самий час люди створили культу людей – героїв Іліади, приймаючи їх за своїх героїчних предків. Належність до Іліади, причетність до історії, яку розповіла Іліада, стали основою грецької ідентичності (пер.авт.)» [340].

Саме за цією причиною, стверджує Г. Почепцов, країни та народи воюють за свою історію, борються проти того, щоби її писали та інтерпретували інші. Наявність героїв є наріжним каменем національної самосвідомості. Знаменні події мають залишатися в людській пам'яті впродовж століть, тому їх намагаються закарбувати в нових ритуалізованих формах. Усе це – методи створення соціальної пам'яті (у тому числі історичної пам'яті), що призводить до утримання власної соціальної ідентичності. Ритуал у такому випадку стає ідеальною формою, тому що має як вербальну, так і візуальну частину, а також тілесну пам'ять. Загальні ритуали породжують єдиних людей. У наш час таку функцію взяло на себе телебачення у сфері єдиного мислення, яке створюється новинами, ток-шоу, серіалами, іншими телепродуктами – у сфері продукування єдиних почуттів [230, с. 235].

Особливе значення в такому процесі має навіть не позитив, а негатив, що об'єднує навіть сильніше. Російський дослідник Х. Насреддінов пише: «Сьогодні нагнітання негативних емоцій – найдієвіша пропагандистська зброя влади. Адже простий перегляд яскравого відеоролика замість нормальної

дискусії спричиняє в глядача емоційну, а отже необдуману поведінку. Яка й потрібна владі, тому що її поведінка підвладна маніпуляції. Якщо людині дати можливість розважливо мислити, то вона приймає своє власне рішення, і до управління вона не придатна. Ось такі самостійно мислячі, тобто некеровані з погляду влади, люди і створюють небезпеку для владної еліти, і з ними вже розбираються на іншому, силовому, рівні впливу (пер.авт.)» [204].

На фоні певним чином варіативної концепції викладання історії в навчальних закладах (визнання дискусійного характеру тих чи інших історичних подій, історичних процесів), телевізійні програми історичної спрямованості є більш сильним фактором формування історичної свідомості, оскільки, як правило, відображають чітко сформульовану авторську оцінку фактів та процесів, що висвітлюються, транслюють переконаність автора в правильності наданих оцінок.

Російський дослідник С. Кара-Мурза порівнював за силою впливу на свідомість людини телебачення із «духовним наркотиком», та стверджував, що людина під впливом телебачення втрачає свободу волі. Відповідно, за його думкою, розповсюдження телевізійної продукції, як і обіг наркотичних речовин, повинне піддаватися жорсткому контролю з боку держави у вигляді цензури [139, с. 295]. Російська влада, без сумніву, врахувала цей тезис. Якщо екстраполювати наведену вище тезу, у сучасному інформаційному світі конкуренція на ринку «духовних наркотичних продуктів» надзвичайно висока, а доступ до таких продуктів вкрай полегшений. Відповідно, від ідеї контролю у формі цензури, російська влада перейшла до методу викликання стійкої залежності споживача від інформаційних продуктів виключно власного виробництва із жорстко заданими властивостями і прогнозованим ефектом.

Водночас, за С. Кара-Мурзою, механізм сугестивного впливу телебачення ґрунтується на «заколисуючому ефекті», який досягається через поєднання тексту, музики, образів та домашнього оточення що в комплексі розслабляє свідомість людини. Людина спроможна критично оцінювати, «фільтрувати» інформацію, яка надходить лише за одним із каналів сприйняття,

наприклад, вербальним, або візуальним. Коли інформація надходить за кількома каналами одночасно – ефективність впливу на свідомість значно підвищується.

Текст, який читає диктор, або ведучий телепрограми, сприймається некритично, як беззаперечна істина, якщо подається на тлі відеоряду – картинки, яку знято «на місці подій». Критичне усвідомлення значно ускладнюється, навіть якщо відеоряд безпосередньо не пов'язаний із закадровим текстом. У такий спосіб досягається ефект присутності глядача «у тексті» [139, с. 85]:

На думку російської дослідниці Д. Маркосян, сугестивний ефект телебачення посилюється чинником одночасного перегляду матеріалу величезною кількістю людей. «Дублююча реальність», у яку поринають глядачі, створює для них інтуїтивне відчуття знаходження у єдиному просторі й часі одночасно з масою людей. [185].

Французький філософ, культуролог, соціолог та публіцист Ж. Бодріяр назвав цей ефект «логікою Пер-Ноеля (Святого Миколая)»: мас-медіа діють «не логікою тезису та доказів, але логікою легенди та залученості до неї. Ми в неї не завжди віримо, однак вона нам дорога. Такий феномен Святого Миколая: адже діти також не надто цікавляться питанням, чи є він насправді, і не встановлюють взаємозв'язок між його існуванням та подарунками, які отримують (пер.авт.)» [70, с. 137 – 138].

Крім цього, вплив телевізійних сюжетів на глядача часто базується на феномені так званої «ага-реакції» – наявності позитивного підкріплення, відчутті задоволення із розв'язанням розумових завдань. Так автори телевізійних сюжетів подають один за одним серію нескладних запитань, умовно-логічних завдань, із практично готовою відповіддю, яка зазвичай міститься в самому питанні, або на яку зрозуміло натякають попередньою інформацією. Глядач здебільшого приймає заздалегідь підготовлену відповідь, відповідно вважає отриману таким чином інформацію за власний висновок, і здобуває насолоду від успішного розв'язання завдання.

Ефективно використовується у форматі ток-шоу, зокрема на історичну тематику, феномен «групової поляризації» С. Московічі та М. Завалоні. Відповідно до цієї теорії, суперечливі питання після проведення тривалих обговорень, дискусій створюють ефект полярних точок зору, та змушують людей займати ту чи іншу крайню позицію. Водночас такі люди вкрай емоційно реагують на думки тих, хто дотримується протилежної позиції. У такий спосіб групи людей, які висловлюють протилежні думки, можуть істотно відрізнятись за кількістю. Відповідно, суспільство розділяється на «більшість» і «меншість» [199].

Ще одним надзвичайно ефективним у інформаційну епоху каналом масової комунікації є Інтернет, який являє собою систему з'єднаних між собою комп'ютерних мереж, які здатні обмінюватися інформацією [138]. Будучи, за визначенням видатного дослідника М. Кастельса, «народженим у результаті неможливого на перший погляд співпадіння інтересів великої науки, воєнних досліджень та культури лібертаріанства (пер.авт.)» [140, с. 31], у теперішній час Інтернет являє собою самостійний віртуальний комунікаційний простір, що характеризується власною специфікою та принципами функціонування.

За М. Кастельсом, Інтернет формує технологічний базис для мережі – нового організаційного формату в інформаційну епоху. Дослідник вказує на беззаперечні переваги мереж як організаційного засобу завдяки властивій їм гнучкості та адаптивності, що необхідні для успішного функціонування в умовах оточення, яке постійно і швидко змінюється. Разом із цим, поряд із властивими їм перевагами, мережам постійно доводилося стикатися із проблемою розподілу завдань під час концентрації ресурсів задля досягнення визначеної мети. Тоді як із появою Інтернету мережеві структури отримали в розпорядження технології, що дають змогу ефективно координувати виконання наявних завдань, завдяки чому спроможні реалізувати свої переваги в гнучкості та адаптивності. У такий спосіб якісне та оперативне виконання завдань поєднується із гнучкістю, децентралізоване виконання рішень – зі скоординованим прийняттям [140, с. 13 – 14].

На думку У. Еко, видатного італійського філософа та медієвіста, людське суспільство очікує розподіл на тих, хто одержує інформацію із готовими висновками з телебачення та тих, хто здобуває її з екрана комп'ютера із можливістю зіставляти різні джерела та виносити власні критичні судження. Аналогічним образом у часи Середньовіччя суспільства розділилося на тих, хто читає першоджерела, і відповідно спроможний виносити власні судження, та тих, хто одержує готові безальтернативні висновки в соборах і церквах. У такий спосіб У. Еко протиставляє «пролетарську більшість», яка користується візуальною комунікацією, «комп'ютерній літературній еліті» [331].

Російський дослідник С. Володенков висуває гіпотезу, відповідно до якої в сучасному інформаційному світі має важливість та значення для масової аудиторії не стільки зміст повідомлення, скільки форми та комунікаційні канали, які обрано для його передачі. Відповідно, успішність інформаційних акцій на сьогодні визначається переважно комунікаційними технологіями, а не контентом. На його думку, подібне перенесення акцентів дає змогу говорити про існування суспільства, у рамках якого інформація втрачає свою традиційну значущість [92, с. 89]. Але в такому випадку історичний матеріал втрачає свою цінність, натомість головне значення набуває лише формат його подання в рамках публічної історії. На нашу думку, у такому випадку правильним було би констатувати діалектичний взаємозв'язок контенту та комунікаційних технологій його трансляції в рамках так званої публічної історії: наявний історичний матеріал вимагає застосування певних комунікаційних прийомів та методів із метою досягнення поставлених замовникам завдань, зі свого боку застосування таких комунікаційних технологій частково викривлює контент, що полягає в межах історичної свідомості цільових аудиторій, а частково створює новий, достатнім чином віртуальний контент, який тим не менше за достатньої успішності комунікаційних технологій, об'єктивно закріплюється в суспільній свідомості.

Зростання впливу інтернет-комунікацій у сучасному інформаційному просторі сприяло розвитку такого феномену, як мозаїчне, або кліпове

мислення. Український дослідник Д. Горлач зауважує, що кліпове мислення було властиве людству й раніше, проте в наш час кліповий образ мислення стає властивим більшості людей, формуючи нові алгоритми сприйняття інформації. За визначенням дослідника, такий «кліповий» формат мислення зумовлює ефект фрагментарного, поверхневого, безсистемного сприйняття інформації, не створюючи логічних зв'язків між засвоєними фактами. Також дослідник зазначає тенденцію до спрямованості уваги сучасної аудиторії на сприйнятті інформації в динамічному візуальному форматі. Статичному текст віддають перевагу лише представники старшого покоління, вихованого літературною культурою. На його думку, показник відвідуваності користувачами сайту із переважно текстовим контентом неодмінно буде невисоким [106, с. 18].

Разом із цим, хоча сучасні фахівці фіксують неглибоке, поверхнєве, шаблонне сприйняття інформації аудиторією із переважно «кліповим» мисленням, мають місце також і позитивні аспекти, наприклад, захисна функція, яка блокує значний обсяг надлишкової інформації, що дає змогу оперативної здобути результат, користуючись наявними даними [107].

Механізм ведення інформаційної війни в мережевому онлайн-просторі детально розкритий у роботах українського дослідника О. Курбана. Зокрема, дослідник вводить поняття «інформаційної онлайн-мережевої війни» (ІОМВ), якій дає таке визначення: «комплекс інформаційних впливів між соціальними системами (групами), що орієнтовані на отримання певних переваг у економічних, військових, політичних, культурних та громадських протистояннях» [166, с. 47].

Отже Інтернет, як сегмент інформаційного простору, перетворився на глобальне комунікаційне середовище, яке має широкі можливості щодо маніпуляції свідомістю та дає змогу успішно транслювати до цільових аудиторій необхідні замовнику символи, ідеї та цінності.

Сучасна російська журналістика приділяє достатньо уваги матеріалам історичного характеру, як у наукових виданнях, так і в науково-популярних, і в розважальних. Водночас завдання сучасного журналіста, що спеціалізується на

висвітленні історії, полягає не лише в інформуванні, а також у сприянні «саморегуляції суспільства як системи», як зазначає дослідник російських медіа Є. Барканова. Вона формулює мету наукової журналістики як «пропаганда науки», а науково-популярної журналістики – як «переклад спеціального наукового знання на мову масової аудиторії». Журналіст у такій парадигмі розглядається як ретранслятор наукових знань, що подає їх у такий спосіб, щоби вони легко (і, необхідно додати, некритично) сприймалися невідповідною аудиторією [65].

Як зауважує російський дослідник Л. Рябова, на відміну від історіографічної традиції Європи, де історичне знання транслюється в соціум, переважно, через національні історії, у Росії воно передається, в основному письменниками й публіцистами, а історична свідомість традиційно формувалася більшим чином під впливом літератури, ніж завдяки академічній історії. Зважаючи на це, у російських реаліях на журналістів покладається відповідальність перед суспільством не лише за формування в ньому історичної культури та історичної свідомості, (у рамках визначеного владою наративу), але і значним чином за репрезентацію Росії («руського міру») за кордоном [263].

На думку А. Беловицької, книга – це засіб суспільної комунікації, що дає змогу перетворити результат роботи індивідуальної свідомості у свідомість суспільну, при цьому книга в сучасному суспільстві залишається як засобом репрезентації суспільної свідомості (у тому числі історичної свідомості), так і засобом її формування [67, с. 153].

Аналогічно зі згаданою раніше дослідницею Е. Ландсберг, яка говорить про феномен «prosthetic memory» (штучної пам'яті) у кіно [350], М. Хальбвакс, французький соціолог та філософ, називає історичні спогади, які можна здобути з книжок, а також усного спілкування – «запозиченою пам'яттю». Висновки, які робить читач із прочитаного в книжках, як правило ґрунтуються на світогляді, актуальному для поточного часу та суспільства, а не того, у якому відбувається дія твору [313].

Використання книги як інструменту «м'якої сили» в інформаційно-мережевих війнах розкрито в роботах української дослідниці О. Сенченко, у яких аналізується застосування книги як інструменту інформаційно-мережевих війн. Інформаційно-мережеві війни класифікуються як стратегічні інформаційні війни другого покоління, спрямовані на трансформацію в необхідному країні-агресору форматі базових установок і переконань нації як політичної спільноти громадян країни – мішені, з одночасним блокуванням впливу на політичній арені до повного усунення з неї представників національної еліти суспільства, що не поділяють ідей, якими оперують замовники інформаційного впливу і здійснюють опір впровадженню таких ідей у суспільну свідомість.

Для реалізації названих завдань застосовується такий інструмент як організаційна зброя – впорядкована сукупність стратегій та методів виконання управлінських рішень, підтримання необхідних замовнику ідеологічних та інформаційних структурних зв'язків, добір, підготовка та кар'єрне супроводження персоналу, інші технології, які в сукупності являють собою спеціальні засоби організаційного управління. У якості об'єкта застосування організаційної зброї використовуються представники громадянського суспільства країни-мішені, які так чи інакше причетні до регулювання поведінки суспільства [265].

Іншим інструментом інформаційно-мережевих війн О.Сенченко вважає застосування технологій «керованого хаосу», який розцінюється у якості зброї масового ураження новітнього типу, який використовується для встановлення світового порядку за схемою, вигідною країні-агресору. Першочерговим завданням такої технології є блокування суб'єктності розвитку країн, що підпали під дію технологій «керованого хаосу» [176].

Інформаційно-мережеві технології, які застосовуються під час реалізації технології «керованого хаосу», передбачають вплив на такі сфери соціальних систем: фізичну, інформаційну, когнітивну, соціальну та сукупність наведених сфер мережевими структурами, які глибоко інтегровані у соціально-політичні та культурні системи соціуму.

Фізична сфера – це традиційна сфера «гарячого» збройного конфлікту, повстання й державного перевороту, елемент застосування «жорсткої сили».

Інформаційна сфера – найбільш ефективна галузь застосування руйнівних сил, до якої належать телерадіомовлення, онлайн-простір, книговидання і друковані ЗМІ.

У когнітивній сфері здійснюється вплив на інформаційно-культурну й конфесійну сфери соціуму в спосіб координації дій мережевих структур. Руйнівна дія відбувається через дискредитацію перших осіб та уряду країни і їхньої ролі в розвитку суспільства, якості життя тощо. Водночас своєчасно виявити та здійснити оперативне оцінювання рівня загрози внаслідок таких дій значно складніше, ніж у фізичній сфері.

Із позиції тематики нашого дослідження найбільш цікавість представляє вплив на соціальну сферу, яка охоплює систему взаємостосунків людей у соціумі. Водночас вирішальне значення відіграють суспільні цінності: культурні, історичні, релігійні, а також морально-психологічні установки та переконання. Історичні цінності, необхідно наголосити окремо, переважно визначаються історичною свідомістю народу, як складником суспільної свідомості. Відповідно, історична свідомість є однією з першочергових цілей, які визначаються під час планування застосування різноманітних сучасних технологій інформаційної війни, у тому числі інформаційно-мережевої війни. Соціальна сфера відіграє роль основного поля, у якому доцільне використання інформаційно-мережевих технологій, а головною ціллю країни-агресора є здобуття домінуючого становища та надання ефективного впливу на політичну та інтелектуальну еліти держави, зайняття відповідних ніш у ЗМК та досягнення контролю над ними [266].

В окресленій парадигмі інформаційно-мережевих війн, як стратегічних війн другого покоління, книга є інструменту «м'якої сили», що знаходить своє застосування і в процесі реалізації стратегії застосування організаційної зброї й під час застосування технологій «керованого хаосу».

Історична свідомість як складник суспільної свідомості була об'єктом дослідження відомих світових філософів як-от М. Блок, М. Вебер, К. Поппер, К. Ясперс, класиків української історії М. Аркаса, В. Винниченка, М. Грушевського, В. Липинського, радянських дослідників Ю. Левади та М. Барга. Серед сучасних українських дослідників варто назвати В. Андрущенко, В. Вашкевича, А. Землянського, В. Пержуна.

Загалом історична свідомість як важливий складник суспільної свідомості є для народу ресурсною базою – саме в ній необхідно черпати інформаційні ресурси під час прийняття вагомих рішень, ресурси імунної системи народу у випадку загрози ураження його організму шкідливими вірусами згубних тенденцій, ресурси для об'єднання народу у формі колективної ідентифікації [317].

Німецький філософ К. Ясперс бачив витoki поняття історичної свідомості у філософії Г. Гегеля, діалектика якого показала процес трансформації людської свідомості, що відбувається завдяки знанням про самого себе; кожне знання змінює людину, а будучи зміненою людина повинна шукати нові знання про себе. Однак, зауважує К. Ясперс, діалектика буття та свідомості уможливила хибно освячені ореолом лозунги науки, що перетворили глибоку історичну свідомість часу на розмінну монету. У наш час (хоча з часу написання цитованої роботи пройшло понад 70 років, взаємозв'язок історичного часу та історичної свідомості не зазнав істотних змін у своїй суті), історія перетворюється зі сфери знання в питання життя та усвідомлення буття, в істотну проблему, що вирішується через постановку питань та пошук відповідей на них [338, с. 271 – 276, 292 – 296].

За визначенням українського дослідника В. Вашкевича, характерними рисами історичної свідомості є динамізм, невпинна змінність, а також самоорганізація під час історичного процесу. Оскільки історична свідомість репрезентує історичні знання соціуму: власне походження, найбільш значущі події, видатні постаті – вона є духовною цінністю та груповим ідентифікатором людської спільноти: народу, нації, покоління тощо [83, с. 71].

На його думку, як історична свідомість, так і історична пам'ять є цілком сталими характеристиками способу життя людей, що значним чином визначають їхні наміри та настрої, водночас опосередковано надаючи надзвичайно ефективний вплив на характер та методи вирішення суспільних проблем.

Російський дослідник Ж. Тощенко робить спробу чітко розмежувати два суміжних поняття: історичну пам'ять та історичну свідомість. Під історичною пам'яттю дослідник розуміє «певним чином сфокусовану свідомість, що відображає особливу значущість та актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку із теперішнім та майбутнім (пер.авт.)». Сутність історичної пам'яті, її місія та завдання – зберігання, організація та відтворення досвіду народу, держави, що отриманий із минулого задля можливості його використання в теперішній, або майбутній діяльності. Водночас історична пам'ять фокусується на подіях минулого вибірково – вона часто зосереджується на певних історичних подіях, а інші ігнорує. Очевидно, така вибіркковість та актуалізація пов'язані з актуальністю історичного досвіду для подій та процесів, які відбуваються в сьогоденні [297].

Історична ж свідомість охоплює всі події: і важливі, і випадкові, переробляє інформацію, отриману із різноманітних джерел, які обирає відповідно до власних схильностей, вподобань, а також раніше закладених у свідомість переконань, що залежно від своєї глибини відсікають, блокують частину інформації, яка вступає з ними в протиріччя, спричиняє когнітивний дисонанс.

Також Ж. Тощенко вводить поняття деформації історичної свідомості, яке визначає словом «манкуртизм», використовуючи термін, запроваджений у науковий та художній обіг Ч.Айтматовим і який означає людину, що внаслідок зовнішнього впливу (досить жорстокого) втрачає пам'ять про минуле життя. Автор під манкуртизмом розуміє відхилення історичної свідомості від жорстко визначеної та затвердженої владними структурами картини минулого (яка

картина, необхідно відмітити, постійно змінюється відповідно до актуальних вимог часу) [298].

Зокрема, манкуртизмом у вигляді фальсифікації історії, її «перелицювання», у зазначеній роботі оголошуються історичні дослідження та історична свідомість, що покладається в основу державної історичної політики України – у тій частині, у якій результати таких досліджень, а також історична свідомість, на яку вони надають вплив, суперечать офіційній позиції РФ у цій сфері. При зрілому роздумі, в окресленій парадигмі манкуртизмом доцільно вважати якраз сліпе слідування визначеним владою догмам, підтасування під них результатів історичних досліджень, відкидання всього, що не вкладається в наперед визначену схему.

«Для манкуртів подібна забуттю неприхована зневага до історичного минулого, до пам'ятних подій, або сталих фактів, що межує до проявів антипатріотизму, зневажливого ставлення до того, що поділяє більшість, але чого не бажають дотримуватися манкурти (прим. авт.)» – так характеризує манкуртизм Ж. Гощенко в іншій своїй роботі [299, с. 409]. Тобто, з такої позиції, для історика має бути важливою не історична істина, але думка більшості. А думка більшості формується в заданій владою формі, для чого використовуються спеціальні інструменти.

З позицій соціології, на думку Ю. Левади, «історична свідомість охоплює все різноманіття форм, які стихійно склалися, або були сформовані наукою, у яких суспільство усвідомлює (сприймає та оцінює) своє минуле, – а точніше, у яких суспільство відтворює свій рух у часі (пер.авт.)». У різні епохи історична свідомість являє собою складну систему «практичних» взаємодій (народних переказів, міфологічних уявлень) та «теоретичних» проявів соціальної пам'яті. Водночас наукове знання про історію є лише одним зі складників (щоправда, із часом усе більш важливим) у цій складній системі [171, с. 186–225].

Водночас, Ю. Левада вказує на пряму аналогію між історичною пам'яттю та історичною свідомістю, визначає історичну свідомість у якості

одного зі складників історичної пам'яті суспільства та розрізняє «коротку пам'ять суспільства», що охоплює безпосереднє минуле, та «опосередковану, довготривалу соціальну пам'ять», за цих обставин до структури історичної свідомості він відносить усе розмаїття варіантів свідомого та несвідомого, наукового та міфологічного варіантів запам'ятовування суспільством власного минулого [243, с. 6].

Натомість радянський історик та методолог М. Барг заперечує ідею тотожності історичної пам'яті та історичної свідомості «через те, що це позбавляє історичну свідомість таких вимирів, як сьогодення та будучність (пер.авт.)». Він визначає історичну свідомість як структуруючий елемент культури, сукупність уявлень про навколишній світ, про місце в цьому світі людини, які притаманні відповідному часові. У широкому сенсі історичну свідомість він розуміє як світоглядну характеристику епохи, а у вузькому – як різновид історизму, стиль історичного мислення, який формує відповідний тип історіографії. У такий спосіб, М.Барг визначає історичну свідомість як елемент суспільної свідомості, який поєднує три модуси часу: минуле, сучасне та майбутнє. Отже, обмежувати історичну свідомість лише історичною пам'яттю було б помилкою, оскільки це означало б ототожнити його виключно із досвідом минулого, без урахування теперішнього та майбутнього [64, с. 5 – 6].

Надзвичайно важливу роль історичної свідомості в розвитку суспільства зазначав відомий російський історик В. Ключевський. Усвідомлення власного минулого, його впливу на майбутнє, осмислення законів соціального розвитку В. Ключевський визнає необхідною умовою для повноцінного розвитку суспільства. «Той народ знає власну історію, де хід та сутність власного минулого є надбанням загальної свідомості народу, і де ця свідомість є звичний акт мислення. Недостатньо вітчизняну історію викладати в книжках, вчити в школах та з кафедр, необхідно щоби її висновки та перекази передавалися від одного покоління до іншого разом із дитячими казками та життєвими уроками матері та няні (пер.авт.)» [280, с. 5]. Тобто, на думку російського історика, для розвитку суспільства в заданому напрямку, необхідною умовою є імпринтинг у

свідомість кожного із членів суспільства відповідних установок, переконань та архетипів ще на стадії формування особистості – та їхня фіксація на рівні аксіом, що не підлягають сумніву. Історична свідомість, що виробляється в такий спосіб, надає суспільству оцінку ситуації та відчуття часу, що виключають у конкретній ситуації як зволікання, так і поспішні дії. Отже, підсумовує В. Ключевський: «кожен із нас має бути хоча б трішки істориком, щоби стати свідомо та сумлінно діючим громадянином (пер.авт.)»[279, с. 204 – 205].

Очевидно, що настільки важливий складник суспільної свідомості не може не стати об'єктом застосування інформаційних впливів під час ведення інформаційного протистояння. Питання маніпуляції історичною свідомістю в процесі інформаційної війни, а також гібридної війни піднімається в роботах О. Штоквиша. На думку дослідника, результатом тривалого ефективного впливу на історичну свідомість може стати формування в цільових аудиторій «свідомості тоталітарного типу», яка одночасно сприймає, та виробляє відповідні наративи, міфи, установки. Тобто, сугестивний вплив за умови ефективного його застосування набуває вірусної природи: не лише уражає об'єкти інформаційного впливу, а перетворює їх на суб'єкти впливу другого порядку, які розповсюджують отримані меседжі, що набувають форми переконань [326, с. 159–160]. Дослідник наголошує на особливій ролі міфу про «Велику Вітчизняну війну» (ВВВ), як у радянській та російській історіографії іменують німецько-радянську війну 1941–1945 років, що є частиною Другої світової війни. Відповідно похідною від цього міфу, який активно використовується в інформаційній війні з Україною, є міф про «визволення України» радянськими військами [325].

У свою чергу, концепт «політика пам'яті являє собою трансформацію репрезентації історичних подій для маніпулювання суспільною свідомістю в спосіб побудови історичної політики як складника державної ідеології. Трансформація проявляється у формуванні історичного орієнтиру, на базі якого формується відповідна ідеологія. У якості такого орієнтиру може бути обраний

певний історичний епізод, або історична постать. Процес формування ідеологічної політики включає збір уявлень про минуле, інтерпретацію зібраного матеріалу та відтворення трансформованих необхідним чином уявлень про минуле в інформаційному просторі [59, с. 22].

На думку німецької історикині А. Ассман, колективна пам'ять формує з ментальних образів ікони, а наративи перетворює в міфи, важливими ознаками яких виступають здатність до переконання та ефективний вплив. Такі міфи відокремлюють історичний досвід від конкретних умов його формування, водночас трансформуючи його в позачасові наративи, що передаються від покоління до покоління. Важливою умовою формування вектору історичної політики є позитивний образ «ми-групи», із якою в минулому політичні актори асоціюють відповідні цільові аудиторії теперішнього, а також негативний образ «вони-групи», із якою в минулому асоціюються теперішні політичні противники [59, с. 36].

Процес формування такої колективної пам'яті залежить від типу суспільства. У тоталітарних суспільствах прерогатива створення та контролю за колективною пам'яттю належить виключно державі. У демократичних суспільствах формування колективної пам'яті здійснюють, власне, самі громадяни, культурні діячі, митці, політичні партії, громадські об'єднання, та значним чином – ЗМІ. У такий спосіб тоталітарне суспільство інтерпретує минуле відповідно до владних інтересів, та одночасно нейтралізує потенціал індивідуальних спогадів, які можуть протиставити колективній фікції свій особистий погляд.

Індивідуальній свідомості властиве створення зручного для себе минулого, оскільки негативні епізоди власної історії болісно впливають на свідомість. Люди використовують пам'ять у процесі визначення для себе в теперішньому загальних цілей на майбутнє. У такий спосіб відбувається корекція змісту понять «ідеологія» або «міф». Вони перестають сприйматися як «маніпуляція» або «обман», натомість сприймаються у якості символічних конструктів, що об'єднують людей, але водночас дають змогу індивідууму

організувати власне життя. Виявляється, що індивідууми не можуть обійтися без таких конструктів, оскільки потребують символічних форм колективної самосвідомості та ціннісної орієнтації.

Отже, індивідуальний та колективний типи пам'яті функціонують паралельно, виключаючи один одного. Аналогічним чином співіснують історична наука й конструкти пам'яті. Конфліктне, спірне протиставлення «пам'яті» та «історії» постійно має місце в науковому дискурсі, разом із цим усе частіше ці поняття оцінюються не як взаємовиключні, а навпаки – як такі, що взаємодоповнюють одне одного. У демократичному суспільстві неприпустимо диктувати історичній науці на державному рівні як і про що їй необхідно згадувати й пам'ятати. Історики не повинні займатися питаннями нормативного характеру, така місія полягає поза їхньою компетенцією.

З одного боку, встановлення державної «монополії на минуле» та недопущення «незалежної історіографії» призводить до виникнення ідеології та міфу в сенсі маніпуляції суспільною свідомістю, а з іншого – критична історіографія, у випадку втрати зв'язку з ідентичністю та пам'яттю, може спричинити самовідчуження історичної науки через її штучну та надмірну сцієнтизацію. Об'єкти, які обираються суспільством у якості беззаперечної основи ставлення до минулого, мають бути піддані критичному дослідженню [60, с. 12-14].

Феномен історичної політики аналізується науковою спільнотою порівняно недавно, підходи до його розуміння істотно різняться, а цілі та засоби, що використовуються для їх досягнення, не завжди відкрито декларуються для широкого загалу. У 1980-ті роки у Федеративній Республіці Німеччина цей термін виник у процесі так званої «суперечки істориків», яка швидко вийшла за рамки історичної спільноти та набула загальнонаціонального рівня. У тодішньому німецькому суспільстві ідеї М. Штюрмера, Е. Нольте та безпосередньо канцлера ФРН Г. Коля щодо побудови «нового патріотизму» на основі німецької історії, з якої необхідно вилучити «відчуття провини» за злочини нацизму, а натомість орієнтуватися на епізоди, якими можна й

необхідно пишатися – ці ідеї не дістали повної підтримки як у суспільстві, так і в політичній та історичній спільноті Німеччини. Перемогла і врешті була позитивно сприйнята німецькою нацією позиція Ю. Хабермаса – не професійного історика, а філософа та соціолога, одного з відомих інтелектуальних лідерів німецької нації. Спробам форматування історії за політичними мотивами Ю. Хабермас протиставив проєкт постнаціонального «конституційного патріотизму», що ґрунтувався на універсальних цінностях людства та демократії [81]. Хоча власне механізм створення та провадження історичної політики в такий спосіб у тодішній Німеччині не був реалізований – відповідний термін, однак, відтоді увійшов у науковий дискурс.

У середині 2000-х років польські правоконсервативні політики та прихильні до них представники суспільної думки використали апробований та негативно сприйнятий у Німеччині термін для формування «нової історичної політики», суттю якої стала заміна «критичного патріотизму» неоконсервативною ідеологією «патріотизму завтрашнього дня» через створення національного патріотизму із використанням історії й недопущення негативного трактування польської історії як у польському суспільстві, так і за кордоном. Для реалізації цієї стратегії була створена розгалужена науково-освітня структура, центром якої став Інститут національної пам'яті Польщі – науково-дослідний інститут із функціями слідства, обвинувачення та люстрації [300, с. 66].

Зокрема, Президент Польщі А. Дуда зазначив, що історична політика є одним з найважливіших аспектів внутрішньої та зовнішньої політики, що є необхідною умовою для зміцнення держави [367].

Сучасна наступальна історична політика Польщі спрямована в тому числі і проти України. До України у зовнішньополітичній площині висувається вимога скоригувати власний історичний наратив відповідно до польського розуміння неоднозначних історичних проблем. Відповідно, політична еліта Польщі використовує історичну політику у якості чинника консолідації національної спільноти, засобу мобілізації електорату, а також істотного

елементу зовнішньої політики [287]. Однак, роль Польщі в сучасному інформаційному глобальному інформаційному протистоянні, у тому числі проти України, виходять за рамки цієї роботи і, очевидно, потребує самостійного дослідження.

Отже, історична політика являє собою набір прийомів і методів, які політичні сили використовують для надання необхідним інтерпретаціям історичних подій статусу домінуючих у суспільній свідомості, завдяки чому забезпечують формування історичної свідомості суспільства, яка б відповідала їхнім цілям.

За визначенням Г. Касьянова, «історична політика – це різновид політики, ціллю та змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях «історичної пам'яті» та інших форм колективних уявлень про минуле та його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії (пер.авт.)». Метою провадження такої історичної політики зазвичай є забезпечення лояльності тих чи інших суспільних груп у процесі боротьби за владу та її утримання. Водночас найважливішою рисою історичної політики Г. Касьянов називає «утилітарне використання історії у внутрішній політиці, юридичних та законодавчих практиках, ідеологічних, дипломатичних та військових конфліктах (пер.авт.)» [143, с. 18–19].

У роботах П. Сніцаренка, Ю. Саричева, В. Ткаченка та інших фахівців Національного університету оборони України імені Івана Черняховського детально розкритий порядок ідентифікації НІВ та оцінювання його рівня [275 – 277]. За висновками названих фахівців, на сьогодні рівень теорії протидії НІВ не можна вважати достатньо розробленим та досконалим для практичного застосування. Актуально стоїть питання необхідності відпрацювання дієвих алгоритмів ідентифікації та практичної протидії деструктивним інформаційним процесам. Також, за висновками дослідника проблем інформаційних війн у контексті національної безпеки А. Шумки, задля забезпечення необхідного рівня інформаційної безпеки, необхідне впровадження відповідної системи, яка

б забезпечувала безперевний моніторинг інформаційного простору, і при цьому координувала зусилля у цьому напрямку усіх структур державного управління [327].

Взірець побудови ефективної системи протидії інформаційно-психологічному впливу противника, а також дієвої моделі реалізації власного інформаційно-психологічного впливу як на державному стратегічному рівні, так і на оперативно-тактичному військовому рівні надано у роботах науковців Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного А.Підлісного та Л.Кривизюка [162; 226; 227] на прикладі воєнної кампанії США в Іраку (1991–2011). Автори розділяють напрями інформаційно-психологічного впливу на власне населення США, населення країни-противника (Ірак) та світову громадскість. При цьому виокремлюються напрями роботи на державному стратегічному рівні та на військовому оперативно-тактичному рівні.

Отже, дослідження питання ведення інформаційної війни РФ проти України за допомогою впливу на історичну свідомість є надзвичайно актуальним для українського суспільства, та водночас недостатньо дослідженим науковою спільнотою. Для того, щоби осягнути сутність феномену ведення інформаційної війни із використанням впливу на історичну свідомість, недостатньо лише поєднати наукові знання щодо його основних складників – інформаційної війни та історичної свідомості, які є надзвичайно складними та потребують залучення декількох наукових дисциплін, недостатньо навіть поєднання цих наукових дисциплін під час аналізу цього феномену. Необхідна синергія цих наукових дисциплін, яку може забезпечити лише трансдисциплінарний підхід, результатом застосування якого стає зміщення наукового знання з кожної окремо взятої дисципліни в площину відповідного йому знання життєвого світу. Отже, за умови застосування трансдисциплінарного підходу, формується відповідь на радикальні, динамічні зміни в системі здобуття знань та виникнення нових типів соціуму,

отримуються знання, орієнтовані на суспільну користь, які накопичуються та застосовуються не лише локальними академічними інститутами, а трансдисциплінарною мережею, що включає різноманітні дослідницькі установи, бізнес-орієнтовані структури, суспільні та урядові організації [146].

1.2. Джерельна база.

Тематика дослідження зумовлює підхід до добору джерел, за якого кожне питання потребує розгляду та співставлення позиції українських, російських, а також провідних світових дослідників.

Зважаючи на особливості тематики дослідження, широко представлені онлайн-джерела, які являють собою одночасно як величезну ресурсну базу сучасного дослідника, так і один із найбільш ефективних інформаційних каналів, які використовуються під час ведення сучасної інформаційної війни. У числі таких джерел онлайн-архіви, вебпортали, онлайн-музеї, різноманітні соціальні сервіси, електронні енциклопедії, мапи, відеосервіси, сторінки онлайн-ЗМІ.

Значну частину в переліку використаних джерел займають законодавчі та нормотворчі акти міжнародних організацій, України та РФ: закони, постанови різноманітних органів, декларації, укази президентів, а також офіційні повідомлення та роз'яснення державних органів.

Значну увагу приділено російському законодавству, що використовується для формування та провадження історичної політики, починаючи від Конституції РФ, законів РФ «Про ЗМІ» [22], «Про освіту» [13], «Про державну таємницю» [15], «Про дні військової слави та пам'ятні дати» [16], «Про посилення відповідальності за реабілітацію нацизму» [46], «Про ветеранів» [9]. Також приділена увага Указам президента РФ «Про комісію при президенті РФ із протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» [17] та «Про міжвідомчу комісію з історичної просвіти» [18].

Наводяться офіційні документи міжнародних організацій, таких як Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) [330], Парламентська асамблея

Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) [2], та Європейського парламенту [47].

Також проаналізовано законодавство України в частині, що стосується запобігання негативному інформаційному впливу (НІВ) з боку РФ, серед яких основними є: Закони України «Про національну безпеку» [33], «Про санкції» [41], «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору» [29], «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» [30], декілька рішень РНБО про застосування санкцій, затверджених Указом Президента України [35; 37 – 39].

Крім цього, у дослідженні було використано інформацію з українського Єдиного державного реєстру судових рішень [27] та декількох баз судових рішень РФ [6; 28; 42].

Також у роботі використано декілька відомчих документів, спрямованих на захист інформаційного простору України: «Положення про експертну раду Державного комітету телебачення й радіомовлення України з питань аналізу та оцінки видавничої продукції щодо віднесення її до такої, яка не дозволена до розповсюдження на території України» [32], «Перелік видавничої продукції держави-агресора, на ввезення якої надано відмови у видачі дозволів» [221], «Перелік книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України, пропаганду насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» [222].

Особливу роль відведено аналізу документів довгострокового планування у сфері національної безпеки. Ключовими з них є Стратегія національної безпеки України від 6 травня 2015 року [40], та від 14 вересня 2020 року [34], а також Стратегія національної безпеки РФ від 31 грудня 2015 року [23], Стратегія інформаційної безпеки України [36], та Доктрина інформаційної безпеки РФ [24].

Важливою групою використаних джерел є виступи політичних діячів, посадових осіб, діячів науки та культури як РФ, так і України. Також у дослідженні проаналізовані теорії та концепції основних акторів, які формують сучасну історичну політику РФ.

У якості самостійної групи джерел виділяються військові стандарти МОУ та термінологічні довідники НАТО, у яких зазначаються загальні терміни та визначення, зокрема у сфері стратегічних комунікацій, безпеки та стратегічного планування, інформаційної безпеки держави.

Так, у роботі неодноразово використовується Стандарт МОУ «Система стратегічних комунікацій держави у воєнній сфері. Терміни та визначення» [4], як документ, що встановлює загальні терміни та визначення, які стосуються системи стратегічних комунікацій, зокрема погляд на визначення понять «інформаційна війна», «інформаційний простір», «стратегічний наратив», «кіберпростір» тощо, а також розкриває методи психологічного впливу, сутність протидії інформаційно-психологічному впливу тощо. Також використано Стандарт МОУ «Інформаційна безпека держави у воєнній сфері. Терміни та визначення» [3], та Доктрина зі стратегічних комунікацій Генерального штабу ЗСУ [1].

Використано і стандарти, якими користуються у РФ та СНД, зокрема Міждержавний стандарт «Електронні видання. Основні різновиди та вихідні відомості» ГОСТ 7.83–2001 [333], у якому надано класифікацію електронних видань. Термінологія стратегічних комунікацій, яка використовується в НАТО, представлена «Термінологічним довідником НАТО зі стратегічних комунікацій» [294].

Особливе місце в дослідженні займають аналітичні матеріали недержавних дослідницьких центрів, громадських організацій, соціологічних служб, аналітичних центрів, різноманітні соціологічні опитування громадської думки.

Так, у дослідженні було використано роботи Української Гельсінської спілки з прав людини [217; 249], аналітичні записки Національного інституту

стратегічних досліджень [287], російського Вільного історичного товариства [334], інформаційно-аналітичного центру «Сова» [132; 252; 282;], міжнародної федерації за права людини «FIDH» [80], та інші. З числа соціологічних опитувань наведені матеріали Центру Разумкова [215], аналітичного центру «Левада-центр» [105; 228; 254; 255; 260; 292; 306], USAID-Internews [212], Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова» [114], Державного комітету телебачення й радіомовлення України [283], Інституту масової інформації [178], та інші.

Велика увага присвячена роботам українських, російських та світових дослідників, які вивчають стан сучасних ЗМІ та ЗМК, як в Україні, так і у РФ, розкривають специфіку, особливості діяльності різних видів ЗМК та ЗМІ, їхню роль і місце в сучасному соціумі, характерні властивості, сучасний стан.

Стан сучасного інформаційного простору зумовив використання в дослідженні таких специфічних джерел, як онлайн-музеї, сторінки соціальних мереж, відеоролики на відеохостингах. У роботі було використано посилання на статті у вільній онлайн-енциклопедії «Вікіпедія», як україномовної версії, так і російськомовної, задля ілюстрації використання цього потужного онлайн-ресурсу для впливу на історичну свідомість цільових аудиторій. Архівні матеріали, здебільшого такі, що зберігаються на території РФ та доступні в електронному форматі, було використано у якості доказової бази щодо маніпуляцій історичним матеріалом, до яких вдається влада РФ.

Особливістю дослідження є те, що для якісного виконання поставлених завдань зі значної кількості джерел, у яких так чи інакше розкриваються питання інформаційної війни в загальному, та, зокрема, інформаційної війни, яку веде РФ проти України, а також джерел, присвячених дослідженню понять історичної свідомості, історичної пам'яті, та історичної політики необхідно було вибрати та використати саме ті роботи, які дали б змогу здійснити комплексне дослідження названих феноменів, виявити та проаналізувати особливості ведення РФ інформаційної війни проти України із використанням впливу на історичну свідомість. Із цією метою в процесі проведенні

дослідження проаналізовано значну кількість кіно, відео, телевізійних матеріалів, онлайн-джерел, вебпорталів, художньої та науково-популярної літератури, що так чи інакше використовується РФ під час ведення інформаційної війни проти України.

1.3. Методологія дослідження

У якості головної ідеї, покладеної в основу наукової роботи, було взято розкриття механізму впливу на історичну свідомість як потужної сучасної зброї, що використовується РФ задля досягнення визначених цілей у інформаційному протистоянні з Україною, оцінювання пов'язаних із цим загроз для національної безпеки України та вироблення пропозицій щодо можливої протидії такому впливу. У процесі визначення методологічного апарату, необхідного для успішного виконання поставлених завдань, ключовим рішенням стало застосування трансдисциплінарного підходу, яке пов'язано не лише з тим, що відповідні проблеми полягають у сфері застосування різноманітних наукових дисциплін, таких як історія, психологія, політологія, соціологія, журналістика, юриспруденція, соціальні комунікації.

Виконання визначеного завдання вимагає від дослідника не просто поетапного звернення до кожної з цих наук, характерного для міждисциплінарного підходу, а систематичного синергетичного їхнього поєднання під час усієї роботи, властивого для трансдисциплінарного підходу. Така характерна особливість пов'язана насамперед із тим, що в процесі планування та реалізації стратегії впливу на історичну свідомість різноманітних цільових аудиторій, противник використовує саме такий трансдисциплінарний підхід, вдаючись до гармонічного поєднання наукових знань із різноманітних галузей та наукових напрямів у кожній операції окремо та в стратегії дій загалом.

До загальнонаукових принципів, якими автор керувався в ході роботи над обраною темою, віднесено принцип наукової об'єктивності, системний, принцип історизму, а також принцип єдності історичного та логічного.

Принцип наукової об'єктивності зумовив дослідження історичних процесів, фактів, явищ з урахуванням усієї їхньої суперечності, багатогранності, неоднозначності. Водночас головним завданням було уникнути суб'єктивності, впливу власного світогляду, переконань, патернів мислення на висновки, не допустити спотворення та підтасування фактів на користь обраної наукової концепції.

Сумісно з принципом наукової об'єктивності застосовувався принцип історизму, дотримання якого зумовило розгляд окремо взятих історичних явищ, процесів, фактів, які використовуються РФ під час ведення інформаційної війни проти України, не відокремленими від загального контексту, а відповідно до конкретних історичних обставин, з урахуванням їхньої взаємообумовленості, взаємних зв'язків, дало змогу не припустити їхньої ізоляції в часі, а розглядати у їхньому історичному розвитку.

Знаковим є те, що в парадигмі інформаційного впливу РФ на історичну свідомість власне характерна неприйнятність дотримання названих принципів. Репрезентація історичних явищ у форматі, ізольованому від історичного контексту, у наборі елементів, підібраних у такий спосіб, щоби максимально відповідати певній визначеній концепції, замовленому історичному наративу – сприяє формуванню в об'єктів впливу необхідних замовнику переконань, які фіксуються у свідомості і в подальшому впливають на засвоєння нових історичних знань, а в кінцевому підсумку формують необхідний замовнику інформаційного впливу світогляд.

Використання принципу системності під час дослідження історичних процесів у складних соціотехнічних системах передбачає застосування системного підходу, маючи на меті розкриття цілісності в сукупності відокремлених елементів, поєднаних складною мережею зв'язків, що в підсумку складають єдину систему. Використання такого підходу дає можливість поєднати численні інформаційні події в різноманітних ЗМК (онлайн-ресурсах, соціальних сервісах, кінематографі, телевізійних каналах, друкованих ЗМІ, книжковій продукції) у єдину розгалужену систему, яка

створена та функціонує задля формування у свідомості відповідних цільових аудиторій необхідного замовнику історичного наративу. Так само різноманітні цільові аудиторії – від окремо взятого індивідууму до великих соціальних спільнот поєднуються в соціотехнічні системи аж до світової спільноти включно, а сформовані у їхній свідомості наративи створюють необхідну замовнику історичну свідомість.

Таке завдання доступне для реалізації лише за наявності відповідної системи із централізованим керівництвом, яке забезпечує оцінювання ефективності прийнятих заходів, оперативне гнучке коригування обраної стратегії з урахуванням результатів зворотного зв'язку та зміни обстановки, а також за умови достатнього забезпечення відповідними ресурсами, які надають можливість контролю за ЗМК, та забезпечення домінування в них власного інформаційного продукту. Отже, застосування принципу системності дає можливість констатувати функціонування в сучасному світовому інформаційному просторі могутньої системи, створеної та контрольованої владою РФ, однією з поточних цілей якої є отримання контролю над історичною свідомістю українського соціуму.

Поєднання історичного та логічного дало змогу довести беззаперечний взаємозв'язок розуміння суспільством власного минулого з усвідомленням реальності теперішнього та поглядами на побудову майбутнього.

Завдяки застосуванню принципу сходження від абстрактного до конкретного було досягнуто конкретності істини, яка носить загальний, а відповідно – абстрактний характер, тоді як реальність завжди конкретна. У такий спосіб, рухаючись від абстрактних образів, ментальних шаблонів та наративів щодо України як держави та українців як народу, які формуються російською владою у процесі інформаційного протистояння з Україною, до конкретних інформаційних подій та операцій, якими, власне, і досягається формування таких наративів, шаблонів та образів стає очевидною конкретна істина щодо сутності історичної політики РФ та реальних загроз національній безпеці України, які така політика в собі несе. У такий спосіб проявляється

адекватність ідеальних засобів (ментальні образи України та українців, переконання щодо них, які застосовуються для формування в російському та українському суспільствах історичної свідомості) для потрібної суб'єкту (владі РФ) зміни явищ та процесів (зміна поведінки цільових аудиторій згідно до складених сценаріїв).

Важливим науковим принципом, якого дотримувалися в дослідженні, став принцип всебічності. До загальнонаукових методів, які було застосовано в процесі дослідження, належать методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування, а також системно-структурний метод.

Завдяки застосуванню методу аналізу вдалося розкласти на відокремлені елементи процес впливу на історичну свідомість, визначити основні канали та методи доведення інформації до кінцевих об'єктів впливу, зафіксувати спільні риси, ознаки, наявні зв'язки між різними форматами подання інформації. Відповідно, розподіл на відокремлені частини із застосуванням методу аналізу в кожному жанрі, форматі подання інформації з виокремленням характерних прикладів дав змогу зробити висновки щодо характеру планування заходів впливу на історичну свідомість. Одночасно, із застосуванням методу синтезу з виокремлених та зафіксованих елементів, взаємозв'язків між ними вдалося скласти чітку картину ходу інформаційної війни, яку веде РФ проти України. У такий спосіб із відокремлених елементів вдалося скласти структуру, яка репрезентує як зовнішню, так і внутрішню історичну політику РФ, а також сформулювати провідні наративи, що використовуються владою РФ задля успішної реалізації цієї історичної політики.

Виділити особливості й ознаки інформаційних операцій та подій, залишаючи поза увагою другорядні, несуттєві, одиничні властивості задля виокремлення загальних, суттєвих рис допоміг метод абстрагування, тоді як метод узагальнення допоміг сформулювати низку важливих висновків на підставі виявлення закономірних принципів зв'язку між собою окремо взятих інформаційних акцій та операцій. У такий спосіб узагальнене знання про природу та властивості впливу на історичну свідомість переходить на більш

високий рівень абстракції, дає змогу глибше усвідомити та відобразити її сутність.

У числі спеціально-наукових методів, які використовувалися під час дослідження – компаративний (порівняльний) метод, синхронний метод, а також метод контент-аналізу.

Компаративний метод широко використовувався під час співставлення відображення історичних подій у російському та українському інформаційних просторах, тенденцій та стратегічних наративів, що культивуються в російській та українській історіографіях, методів та способів боротьби за контроль над історичною свідомістю, засобів формування публічної історії, що дало змогу встановити як подібності, так і суттєві відмінності, визначити причини цих відмінностей та відповідні процеси, які є їхньою причиною.

Завдяки синхронному методу вдалося зіставити інформаційні процеси, які паралельно відбуваються в різних засобах масової комунікації, та підтвердити гіпотезу щодо створення владою РФ налагодженої, централізованої та забезпеченої ресурсами системи, завданням якої є контроль над інформаційними каналами, у тому числі маючи на меті управління історичною свідомістю як українського суспільства, так і російського, а також за можливості – світового.

Дієвим засобом дослідження інформаційного наповнення ЗМК послуговував контент-аналіз. Кількісний контент-аналіз було застосовано під час оцінювання аудиторії різноманітних ЗМК, рівня довіри до них та частоти появи певного типу інформації. Якісний контент-аналіз було застосовано для ретельного вивчення інформаційних матеріалів історичної спрямованості, що транслюються різноманітними ЗМК, що дало змогу констатувати тенденцію до транслювання всіма доступними інформаційними каналами вигідного для російської влади історичного наративу, причому із можливістю гнучкої корекції такого наративу з урахуванням вимог поточної обстановки.

Отже, застосована в дослідженні методологія послуговувала інструментом узагальнення наявної інформації з різноманітних доступних джерел, її

всебічного оцінювання, та використання в проведенні дослідження, що дало змогу виконати визначені в дослідженні завдання та загалом досягти поставленої мети.

Висновки до розділу 1

Проблема інформаційних війн широко досліджується науковою думкою як одна з найбільш актуальних у сучасному суспільстві. Попри певні розбіжності наукових підходів до термінологічних визначень, одноставно визнається надзвичайна важливість вивчення інформаційної війни як феномену, що має надзвичайно високий рівень впливу на теперішнє та майбутнє людської цивілізації загалом. Поряд з цим, поняття інформаційної війни є надзвичайно широким і охоплює значну кількість різноманітних форм, кожна з яких потенційно здатна до докорінного змінення певного аспекту суспільного життя. У сучасному соціокультурному дискурсі також достатньо уваги приділяється дослідженню інформаційного простору, який постає в якості середовища, у якому власне проводяться інформаційні війни.

Достатньо вивченими також є основні канали комунікації, які можуть використовуватися, і використовуються у вигляді компоненти «м'якої сили» та «розумної сили» в сучасних глобальних цивілізаційних протистояннях.

Феномен історичної свідомості, як складника суспільної свідомості людства також є досить детально вивченим у сучасному науковому просторі. Відмічається значна роль історичної свідомості у формуванні світогляду (і, відповідно, подальшого розвитку людства) на всіх рівнях: людська цивілізація – нація – соціальні підгрупи – сім'я – включно до кожної людини.

Разом із цим, за достатнього рівня дослідження названих феноменів кожного окремо, метод ведення інформаційної війни за допомогою впливу на історичну свідомість сучасною науковою думкою вивчений недостатньо з урахуванням його високої важливості та рівня впливу на подальшу долю людства загалом. В умовах, коли Україна опинилася на передньому краї протистояння різних моделей розвитку цивілізації, і постало питання існування українського народу як такого, ретельне дослідження стратегії та тактики

впливу РФ на історичну свідомість власного народу, українського народу та світової спільноти видається одним із найважливіших завдань вітчизняної наукової спільноти.

Водночас, якісна реалізація такого завдання можлива виключно із застосуванням трансдисциплінарного підходу. Окреслена проблема перебуває на перетині низки наукових дисциплін, основними з яких є історія, політологія, соціологія та психологія.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ

2.1. Мережевий онлайн-простір як інструмент впливу на історичну свідомість

Інформаційна ера із використанням Інтернету як технологічного базису, трансформувала таку форму матеріалізації людської діяльності, як мережа, в організаційний різновид інформаційного простору. Як визначає М. Кастельс, широке впровадження Інтернету дало поштовх мережам реалізувати властиву для них гнучкість та адаптованість одночасно із можливістю оперативної координації завдань та комплексного управління. Результатом цього стало ефективне поєднання гнучкості та якості виконання завдань, оперативної координації прийняття рішень та децентралізації їхнього виконання, а також глобальної горизонтальної комунікації, що в підсумку трансформувалося у вищу форму організації людської діяльності [142, с. 2].

З огляду на надзвичайну ефективність застосування ЗМІ у сфері інформаційного протистояння, необхідно детально розглянути основні засоби, що використовуються в мережі Інтернет задля здійснення масованого, гнучкого, структурованого впливу на суспільну свідомість, у тому числі історичну свідомість.

Українське законодавство на час виконання цього дослідження не містить чіткого трактування поняття «інтернет-ЗМІ». Хоча, наприклад, у низці судових рішень визнаються вебсайти у якості ЗМІ, оскільки їхнім призначенням є поширення текстової та аудіовізуальної інформації [27]. Натомість, російське законодавство визначає поняття «Мережеве видання», до якого відносять «сайт, зареєстрований у якості ЗМІ у відповідності до законодавства» [22]. Крім цього, у РФ та декількох інших державах СНД діє Міждержавний стандарт «Електронні видання. Основні різновиди та вихідні відомості» ГОСТ 7.83–2001, введений у дію 01.07.2002. який класифікує електронні видання, та визначає їхні основні ознаки [333].

Відповідно, у РФ «інтернет-виданням» (термін, який у російському законодавстві замінює інтернет-ЗМІ), може рахуватися не будь-який сайт, а лише зареєстрований за відповідною процедурою. Такі електронні видання можуть користуватися всіма правами ЗМІ, здобувати акредитації на певні події, робити запити на отримання інформації від органів влади, та здобувати державну допомогу.

Отже, мають місце такі відмінності в концепції поглядів на інтернет-ЗМІ: російський апарат ведення інформаційного протистояння розглядає у якості інтернет-ЗМІ лише інтернет-видання, причому офіційно зареєстровані. Саме таким інформаційним акторам, які діють у мережі Інтернет, державний апарат Росії надає різноманітну (необхідно відмітити – у певних випадках доволі значну) допомогу.

Філософський енциклопедичний словник пропонує таке визначення масової комунікації: «комунікація масова (від англ. mass communication) – систематичне поширення інформації серед великої кількості людей за допомогою друку, радіо, телебачення, аудіо, відеозапису та через комп'ютерні мережі. За допомогою масової комунікації відбувається поширення важливих інформаційних повідомлень, що зумовлює єдність регіону, нації, людства». Крім цього в згаданій статті зазначається, що масова комунікація може бути використана для тиску на свідомість і підсвідомість та маніпуляції людьми, а також відзначається, що доступність та серійність інформаційних потоків у межах породжують «інформаційну наркоманію» – внутрішній стан людини, коли продукція масової комунікації стає важливішою за події власного життя [311, с. 291].

У такий спосіб сучасні ЗМК не лише мають вплив на суспільну свідомість, а фактично створюють її. Одночасно особливість інтернет-ЗМК полягає в тому, що вплив на масову свідомість, який вони здійснюють, тяжко обмежити адміністративними методами (хоча спроби такого обмеження мають місце – у тому числі в Росії). З іншого боку, наявні інші засоби впливу – надання державної допомоги підконтрольним інтернет-ресурсам, дискредитація

ресурсів, які не дотримуються визначеної ідеологічної лінії, створення «інформаційного мейнстріму». Привабливість інтернет-ЗМК полягає у величезній аудиторії, практично безмежному просторі можливих операцій для здійснення необхідних впливів, миттєвому зворотному зв'язку, який дає змогу оперативно оцінювати результати інформаційного впливу і, як наслідок, ефективно коригувати інформаційний контент [317].

Одним із надзвичайно потужних, дієвих ЗМІ, а також ЗМК, із використанням якого здійснюється інформаційний вплив на інтернет-аудиторію, є багатомовна онлайн-енциклопедія Вікіпедія. Більшість сучасних інтернет-користувачів довіряють інформації, що містять відповідні статті Вікіпедії, вважають таку інформацію істинною, наводять у якості аргументу в різноманітних дискусіях. Одночасно необхідно враховувати, що розподіл Вікіпедії на сегменти («українська Вікіпедія», «російська Вікіпедія») проводиться саме за мовною, а не державною ознакою – авторами й редакторами україномовних статей крім громадян України є також представники чисельної української діаспори, а російськомовних статей – представники пострадянських держав. Згідно зі статистичними даними – у вересні 2018 року загальна кількість переглядів української Вікіпедії сягала 50.2 млн. Одночасно 23.9% відвідувань Вікіпедії з України припадало на українську Вікіпедію, 56.0% – на російську, 17.7% – на англійську, 2.4% – на інші [304]. Тобто, російськомовний сегмент Вікіпедії, на жаль, усе ще користується значним попитом у українському суспільстві.

Наповнення та використання українського сегменту Вікіпедії загалом підтримує уряд України. Так, у 2010 році міністр освіти й науки України І. Вакарчук звернувся із закликом до українських вчених, науковців, створити кожному хоча б по 2–3 статті для україномовної Вікіпедії. У його зверненні до академічної спільноти формування українськомовного сегменту Вікіпедії було визначено завданням загальнонаціонального значення [126].

У 2015 році з аналогічним зверненням до академічної спільноти України звернувся міністр освіти й науки України С. Квіт, який наголосив на науковому та освітньому значенні розвитку україномовного розділу Вікіпедії. [127].

У січні 2017 року прем'єр-міністр України Володимир Гройсман з урахуванням пропозицій громадської організації «Вікімедіа Україна» підписав доручення центральним органам виконавчої влади України щодо сприяння розвитку україномовного розділу Вікіпедії, зокрема запровадження в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах пілотного проекту «Освітня програма Вікіпедії», який передбачає написання учнями та студентами статей до Вікіпедії (зокрема, взамін написання рефератів) [93].

Високу популярність Вікіпедії зумовлює декілька чинників. Насамперед це високі вебметричні характеристики ресурсу, тобто першочергова індексація статей Вікіпедії в пошукових системах. Також істотне значення мають вільний доступ до публікацій, зручність навігації та інтерфейсу, класифікація та категоризація розміщеної інформації [211].

Усе вищенаведене робить Вікіпедію надзвичайно привабливим інструментом для використання в сучасних онлайн-інформаційних війнах. Одночасно застосовується така базова форма планування інформаційних процесів, як робота на чужих майданчиках [166, с. 69]. У результаті використання такого прийому здійснюється поширення необхідного контенту серед визначених цільових груп (причому у випадку використання Вікіпедії в якості майданчику для поширення контенту цільові групи надзвичайно широкі). Використання Вікіпедії як контент-майданчика надає можливості оперативно відслідковувати спроби противника запобігати інформаційному впливу (через так звану «війну правок»), протидіяти цим спробам, а також за необхідності вносити зміни до раніше викладеного контенту.

За думкою низки експертів та адміністраторів україномовної Вікіпедії (Ю. Пероганич, А. Луцюк, О. Желіба, Б. Ходорковський), існує організована, скоординована група редакторів, яка цілеспрямовано здійснює зміни інформаційного простору Вікіпедії в інтересах російської влади, фактично

перепише та створює вигідну замовнику історію [332]. Максимум ресурсів в організації цього процесу залучено до створення та просування необхідного інформаційного контенту в російськомовному розділі Вікіпедії який (на час написання статті) є найбільш затребуваним як на території РФ, так і, на жаль, на території України.

Поряд із цим, мають місце спроби просувати необхідний для російської влади інформаційний контент також і в українському розділі Вікіпедії. Так, за словами співзасновника громадського об'єднання «Вікімедіа Україна» Ю. Пероганича, він одержував від росіян пропозиції щодо організації автоматичного перекладу створених російською мовою статей українською, від яких пропозицій, зрозуміло, відмовився [167].

Крім цього, під час аналізу використання Вікіпедії як інструменту інформаційної війни, стикаємося з ефектом так званого вірусного поширення інформаційних меседжів. Тобто, об'єкти, які відносяться до різноманітних цільових аудиторій, споживають інформаційний контент з інших джерел (телебачення, кіно, преса, соціальні мережі). У подальшому, після завантаження їхньої свідомості таким контентом до певного рівня (у різних випадках цей поріг є різним) – інформаційні меседжі переходять у розряд переконань. Після цього такі об'єкти інформаційного протистояння переходять до розряду суб'єктів і починають поширювати інформаційний контент (закладений у їхніх переконаннях) доступними їм засобами – у тому числі й на сторінках Вікіпедії. Наприклад, у процесі створенні статті на історичну тему користувач Вікіпедії вважає авторитетними, і відповідно використовує, лише ті джерела, які містять інформацію, що відповідає матриці реальності, яку вже закладено в його переконаннях.

Найбільш відомим та висвітленим у ЗМІ прикладом використання Вікіпедії як інструменту інформаційної війни є випадок із перейменуванням статті «Київська Русь». У травні 2013 року на підставі обговорення в російськомовному сегменті Вікіпедії стаття з назвою «Київська Русь» була перейменована на статтю «Давньоруська держава». Наводимо один з

аргументів на сторінці обговорення: «По суті, у тисячах статей та шаблонів словосполучення «Київська Русь» необхідно замінити на словосполучення «Давньоруська держава». Каленим залізом необхідно випалювати пропаганду українствуючих із руВікіпедії. І не лише з Вікіпедії. На інших інтернет-ресурсах, в офлайн... Скрізь душити цю заразу (українство) треба. Це наш обов'язок. (пер.авт., стилістика та орфографія збережені)» [86] [Додаток Г].

Знадобилася консолідація зусиль значної кількості активних адміністраторів і редакторів українського сегменту, щоби навести достатньо вагомій підстави, винести на повторне обговорення, і внаслідок цього обговорення у квітні 2014 повернути цій статті назву «Киевская Русь».

Разом із цим, у зазначеній статті залишається таке твердження: «На цей час термін «Київська Русь» поступово виходить із користування». У якості «авторитетних джерел», що підтверджують такий тезис, зазначено три джерела, перші два з яких наводять особисту думку поодиноких людей, і являють собою приклад так званої «маргінальної теорії», за якої, згідно з правилами Вікіпедії, точка зору поодиноких вчених не може братися до уваги під час створенні статей, якщо вона не знайшла достатньої підтримки в науковому світі. У третьому ж із наведених джерел, статті українського вченого Л. Войтовича, застосування терміну «Київська Русь» не заперечується, а термін «Древняя Русь», або «Давня Русь» названо «абсурдним» [91] [Додаток Г].

Також у згаданій статті в якості столиці Київської Русі в період із 862 до 882 року зазначено Новгород, що, очевидно, є нонсенсом. Зазначені аргументи наведено в розділі обговорення статті «Київська Русь» російськомовної Вікіпедії, але надавати дозвіл на внесення відповідних змін адміністрація відмовляється [145].

Характерною є також стаття російського сегменту Вікіпедії «Конотопська битва». Стаття починається такими словами: «Конотопська битва – одна з битв російсько-польської війни 1654–1667 років (пер.авт.)». Взагалі в російськомовній Вікіпедії поняття російсько-українських та московсько-українських війн немає: згідно із російською версією Вікіпедії росіяни з

українцями (як і Росія, Московія з Україною) не воювали ніколи. У російському сегменті Вікіпедії немає статей, у яких систематизовано історіографію російсько-українських, московсько-українських збройних конфліктів. А Конотопська битва – епізод війни Речі Посполитої проти «Руського царства». У зазначеній статті терміни «українці» та «українські» вживаються лише як характеристика істориків, чиє оцінювання сил сторін не відповідає вимогам російської пропаганди, і які користуються «оповідальними джерелами». Під оповідальними джерелами розуміються, вочевидь, усі джерела, у яких викладено інформацію, що не відповідає визначеним установкам [156].

Ще одним прикладом може слугувати стаття про одного з найближчих соратників Богдана Хмельницького – Філона Джалалія (у російському варіанті – «Джеджалій»). У розділі «Гетьманство Івана Виговського» було наведено такий тезис: «На Чигиринській раді 1657 року Джеджалій був серед прибічників обрання гетьманом Івана Виговського. Виступав як прибічник вірності присязі російському царю (пер.авт.)» [112], та вказане посилання на джерело [163, с. 118 – 121].

У зазначеній роботі українського дослідника козацтва В. Кривошеї дійсно зазначається припущення, що Джеджалій міг брати участь у Чигиринській раді та дотримувався позиції вірності присязі царю на Корсунській раді. Але, разом із цим, у джерелі, на яке зі свого боку посилається В. Кривошея [48, с. 44], немає прямих згадувань про позицію Філона Джеджалія, на той час полковника Кропивненського, щодо вірності присязі царю. Тому автором цього дослідження в липні 2018 року зроблено таку правку в російськомовній статті «Джеджалій, Філон» (яка актуальна на час написання дослідження): «На думку В. Кривошея, на Чигиринській раді 1657 року Джеджалій був серед прибічників обрання гетьманом Івана Виговського, а також виступав як прибічник вірності присязі московському царю на Корсунській раді. З іншого боку, у джерелах, на які він посилається, немає прямих відомостей про це (пер.авт.) [112]».

Стаття про Філона Джалалія вочевидь не є резонансною, зміна інформації в ній не відслідковується агресивним пулом редакторів російськомовного сегменту, що провадять кремлівську офіційну політику на сторінках Вікіпедії, а правка сформульована нейтрально, тому актуальна на час написання цієї роботи.

Вікіпедія часто використовується для підтримання радянських міфів, як, наприклад, статті про Д. Тарасова та Б. Єрьоміна, радянських льотчиків з екіпажу літака ДБ-3ф (Іл-4) 21 дальньобомбардувального авіаполку 22 дальньобомбардувальної дивізії 4 авіаційного корпусу, який 27 червня 1941 року був підбитий під час бомбардування колони німецької техніки та нібито здійснив наземний таран колони німецької техніки поблизу сучасного смт. Іваничі Іваничівського району Волинської області. Статті російськомовної Вікіпедії надають інформацію, переважно отриману з радянського довідника «Герої Радянського Союзу: короткий біографічний словник» [102, с. 561]. Інформація про здійснений таран повторюється в низці пізніших джерел [154; 155; 172, с. 119–120; 173, с. 189–191]. Разом із цим, декілька фактів, наведених у дослідженні, яке було проведено А. Кір'яновим, співзасновником громадського об'єднання «Пошук літаків в Україні», ставлять під сумнів факт тарану. Так, уламки літака, які було знайдено та передано до Музею загиблих літаків у с. Хоросно Львівської обл, доволі великі, деякі понад один метр, зі слідами фарби, що не відповідає характеру уламків літака, які могли б залишитися після наземного тарану. Крім цього, місцевість, у якій було знайдено рештки літака, носить болотистий характер. Згідно з тогочасними мапами, та спогадами місцевих мешканців, на час події місцевість була ще більше заболочена, тобто виглядає сумнівною можливість проходження нею колони німецької бронетехніки, особливо за наявності дороги на відстані кількох сот метрів. Будь-яких інших уламків у радіусі 200 м. не знайдено [147].

Документальних підтверджень факту наземного тарану 27.06.1941 у архівах не знайдено, інформація про таран міститься виключно в публіцистичних джерелах із численними фактичними помилками (згадується

літак ТБ-3 замість ДБ-3ф тощо) [84, с 153–160]. У донесенні про безповоротні втрати щодо всіх військовослужбовців екіпажу літака (командир ланки лейтенант Тарасов Д. З., штурман ланки лейтенант Єрьомін Б. Д., повітряні стрілки-радисти ефрейтор Капустін Д. Г. та молодший сержант Ковальський С. І.) міститься запис: «27.6.41 с-т збитий винищувачем п-ка у р-ні Сокаль, під час виконання бойового завдання (пер.авт.)» [50]. У Нагородному листі на лейтенанта Єрьоміна Б. Д., до звання Герой Радянського Союзу зазначено таке: «27 червня разом зі своїм льотчиком Лейтенантом тов. ТАРАСОВИМ – тов. ЄРЬОМІН отримав бойове завдання від командування: знищити танки противника в районі Сокаль–Грубешув–Томашів–Любельски. Це завдання тов. ЄРЬОМІН виконав із гідністю та честю, проявив за цих обставин МУЖНІСТЬ та ГЕРОЙСТВО (пер.авт., збережено стилістику та орфографію оригіналу)» [53]. Лейтенанти Тарасов Д. З. та Єрьомін Б. Д. 20.06.1942 (практично через рік після події) були нагороджені званнями Герой Радянського Союзу та орденами Леніна (посмертно).

Стрілець-радист молодший сержант Ковальський С. І. всупереч радянській офіційній версії, за якою його переховували місцеві мешканці, 27.06.1941 потрапив у полон, де перебував до 26.06.1945 [52]. Водночас 20.06.1942 р., під час перебування в полоні, молодшого сержанта Ковальського С. І. було нагороджено Орденом Червоного Прапора [51].

Крім цього, у відповідності до згаданого вище іменного списку безповоротних втрат 22 авіаційної бомбардувальної дивізії, 27.06.1941 у тому ж бою загинуло ще щонайменше два літаки ДБ-3ф, причому штурман одного з них, начальник зв'язку 1 ескадрильї 21 дальньобомбардувального авіаполку лейтенант Пахомов П. А. також попав у полон 27.06.1941 [49].

Отже, не принижуючи героїзму радянських льотчиків, які загинули в повітряному бою, можна стверджувати про ще один міф, створений радянською пропагандою, щодо нібито наземного тарану, який було здійснено екіпажем радянського бомбардувальника ДБ-3ф (Іл-4) у наступний день після наземного

тарану, скошено в аналогічних умовах екіпажем капітана М. Гастелло на літаку ДБ-3ф.

Маючи на меті відновлення історичної правди А. Кір'яновим було розміщено відповідну інформацію в російськомовній та українськомовній статті онлайн-енциклопедії Вікіпедія, присвяченій лейтенанту Тарасову Дмитру Захаровичу. Однак, розміщення аргументованої інформації зіштовхнулося зі спротивом адміністрації російського сегменту Вікіпедії. Після тривалих перемовин про дослідження А. Кір'янова все ж було згадано в статті, але із формулюванням «стаття із виразним антирадянським забарвленням». Щодо основних аргументів, які ставлять під сумнів факт тарану (болотиста місцевість, характер уламків) не було згадано. Тобто, мав місце певний компроміс із боку адміністрації російськомовного сегменту Вікіпедії, але інформація була подана в такий спосіб, щоби дискредитувати її.

Спроби автора цього дослідження викласти в російськомовних статтях інформацію про результати пошукових робіт та висновки А. Кір'янова, які ставлять під сумнів факт наземного тарану, призвели до видалення інформації про дослідження громадського об'єднання «Пошук літаків в Україні» із російськомовних статей «Тарасов, Дмитро Захарович» [291] та «Єрьомін, Борис Дмитрович» [118] в повному обсязі. В українській версії статей (стаття «Єрьомін Борис Дмитрович» створена автором дослідження), [120; 288] інформація про спростування радянського міфу викладена в повному обсязі [Додаток Д].

Аналіз наведеного вище свідчить, що багатомовна вільна онлайн-енциклопедія Вікіпедія може використовуватися і використовується владою РФ як ефективний ресурс для ведення інформаційної війни, у тому числі у формі впливу на історичну свідомість. Можливими шляхами протидії інформаційному впливу на українське суспільство є створення ментального бар'єру у вигляді можливості постійного доступу до повної, неупередженої та правдивої інформації, у тому числі в історичній площині.

Найбільш доступним і реальним сценарієм у цьому напрямку є всебічний розвиток українського сегменту Вікіпедії. У вже згаданому зверненні міністра освіти й науки С. Квіта зазначається, що україномовна версія Вікіпедії за якістю наведеної інформації «поступається своїм аналогам», через що користувачі з України часто звертаються до «інших іноземних версій Вікіпедії» [127]. Під іншими зрозумілими іноземними версіями, вочевидь, необхідно розуміти російськомовну версію Вікіпедії (56 % переглядів із території України, як було наведено вище). Відповідно, одним із першочергових завдань академічного середовища України має стати регулярна робота над наповненням україномовного розділу Вікіпедії та, за можливості, інших онлайн-проектів, кваліфікованими та водночас доступними для широкого загалу статтями, у тому числі й у сфері історії.

Також необхідна консолідація зусиль українського пулу активних редакторів Вікіпедії щодо викриття неправдивої інформації в російськомовному сегменті, а також недопущення реалізації інформаційних впливів в українському сегменті Вікіпедії та інших подібних онлайн-проектів [315].

Іншими ефективними онлайн-ЗМК є відеохостинги, з яких найбільшою популярністю користується YouTube. Велике значення має реалізований у YouTube алгоритм контекстного пошуку – сервіс з урахуванням попередніх запитів користувача запропонує йому декілька з наявних відеосюжетів з урахуванням водночас їхньої популярності. Функціонують декілька інших відеохостингів (Vimeo, RuTube, MetaCafe та інші), але YouTube на цей час є абсолютним лідером у цій інформаційній сфері. Характерною особливістю сучасних онлайн-відеосервісів є можливість оперативного надання зворотного зв'язку, що створює в користувачів ілюзію причетності, а також надає можливість аналізувати ефективність інформаційних акцій та операцій, та оперативно вносити відповідні корективи [284].

У якості основних форм, за використання яких здійснюється інформаційний вплив через відеосервіси, можна назвати відеоблоги, спеціальним чином

підібрані відеосюжети телевізійних каналів, аналітичні сюжети (шоу) із залученням різного роду фахівців – істориків та ідеологів [317]. Окремо необхідно виділити відеоролики, що трактують важливі для соціуму (а також для формування суспільної свідомості) питання в максимально доступному, спрощеному форматі – у якості коротких, простих тез, із використанням сучасного сленгу, у супроводженні також максимально спрощеної анімації, на зразок «Історії України на пальцях» [135] [Додаток Е].

У цьому випадку застосовується такий прийом маніпуляції свідомістю, як редуccionізм: сутність складних процесів штучно спрощується, зводиться до другорядного складника комплексу передумов та чинників процесу, конструкції, проблеми. Водночас використовується властивість людської психіки шукати найбільш просте пояснення для складних проблем. Такі прості пояснення асоціюються з уже наявною в структурі свідомості системою стереотипів, що являють собою впорядкованою та певним чином несуперечливу картину світу. У такому випадку, твердженням В. Ліпмана, свідомість людини має схильність сприймати нову інформацію без особливих зусиль, критичного аналізу та внутрішньої боротьби – відбувається стереотипізація [177]. Фактично відеоматеріали такого характеру являють собою сучасну реалізацію такого жанру як комікс, із притаманною простотою подачі матеріалу, максимальним спрощенням графічних образів, спрощеним, інколи до примітивізму, текстом, який у сучасному форматі відеороликів замінюється (або доповнюється) аудіосупроводом. У якості альтернативного варіанту доведення історичного матеріалу до широких мас із використанням відеороликів можемо навести проєкт «Країна. Історія українських земель», що розміщено на Youtube-каналі «Українська історія» [160]. Наведений проєкт являє собою приклад нейтрального, поміркованого та комплексного викладання історичних подій, хоча й орієнтований на широке коло глядачів.

У якості прикладу протиборства у сфері історичної свідомості можна навести висвітлення АТО та ООС на Сході України в історичних онлайн-джерелах вітчизняного та російського інформаційних просторів. Великий вибір

можливостей, які стають доступними із застосуванням сучасних онлайн-технологій, зумовлює зростання практики використання онлайн-ресурсів у якості історичних інтернет-джерел. Іншими словами, має місце використання історичного матеріалу у якості одного з елементів так званої «м'якої сили» в комплексній стратегії ведення гібридної війни – консцієнтальної зброї. Якщо консцієнтальна зброя – це технології впливу на свідомість [267, с. 46], то вочевидь однією з найбільш ефективних методик застосування такої зброї є технологія впливу на свідомість історичну. У випадку ж аналізу історичних джерел, що описують російську збройну агресію проти України, має місце свого роду парадокс: сукупність історичних джерел, що описують окремо взятую війну у свою чергу самі є елементом (а також операційним простором) цієї ж війни.

Збройна агресія РФ проти України є процесом, що триває донині і, відповідно, із розвитком подій інформація змінюється. Іншими словами, історія цієї історичної події перебуває в процесі написання. З іншого боку, факт використання противником історії (у тому числі й історії АТО, ООС) у якості консцієнтальної зброї, про який згадується вище, не залишає нам можливості дочекатися завершення подій, подальшого їхнього осмислення та аналізу із відстані історичного часу. Для ефективної протидії противнику у війні за свідомість це необхідно робити вже зараз, причому історичні онлайн-джерела завдяки їхнім перевагам: швидкості доступу, величезним інформаційним наповненням, практичною відсутністю територіальних меж набувають першочергового значення для ефективного виконання цього завдання [318].

Класифікацію історичних інтернет-джерел наведено в роботі А. Пелещишина та Т. Білуцак [218]. Відповідно до неї, першу групу інтернет-джерел утворюють оцифровані музейні та архівні ресурси, представлені у вигляді вебвиставок, 3D турів. До другої групи віднесено вебсайти наукових установ. Третя група – віртуальні спільноти та соціальні мережі. До четвертої групи віднесено довідкові вебресурси: електронні енциклопедії та різноманітні вебпортали. П'яту групу складають онлайн-версії ЗМІ.

У якості прикладу вебвиставки, наводимо 3D тур «Шляхами Донбасу» музею «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО» на фондах Дніпропетровського національного Історичного музею ім. Д. І. Яворницького [324].

З іншого боку, активістами націонал-більшовицької партії «Інша Росія» в російському Санкт-Петербурзі у 2015 році також було створено своєрідний музей окупації під назвою «музей Новоросії». У 2017 році «музей Новоросії» було зачинено, у подальшому він відновив свою роботу в іншому приміщенні під назвою «Музей військової доблесті Донбасу». У цьому музеї представлено експонати з тематики дій незаконних озброєних формувань на окупованих територіях Донецької та Луганської областей [201] [Додаток Ж]. Мету відкриття названого закладу в такий спосіб пояснюють російські ЗМІ: «Свою «гібридну» боротьбу третій рік веде музей і ми всі, його помічники. Концертами, дискусіями, поетичними вечорами, кінопоказами, доставкою гуманітарної допомоги. Втім, є також і ті, хто не розуміє мову переконання та мистецтва. Їм доводиться стикатися з мовчазними людьми в камуфляжі та з георгіївськими хрестами на грудях. Таким людям ви завжди можете потиснути руку в новому музеї (пер. авт.)» [119].

Вебсайти українських наукових установ пропонують в основному книжкові видання. Так, наприклад, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, у числі інших електронних видань пропонує книгу «Братня» навала: війни Росії проти України (XII–XXI століття)», у якій проаналізовано численні російсько-українські війни [72].

Великий вибір матеріалу з історіографії АТО та ООС на Сході України представлений, наприклад, на сайті Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (НУОУ). З таких можна назвати «Білу книгу антитерористичної операції на Сході України (2014–2016)», у якій систематизовано хронологію подій і комплексно відображено роль складників сектору безпеки й оборони України та громадськості в протидії агресії РФ на Сході України у 2014–2016 роках [69]. У каталозі електронних видань

електронної бібліотеки НУОУ представлені історіографічні матеріали щодо розглянутої теми в різноманітних сферах. Так, у жанрі інтерв'ю наявне дослідження В. Розуменко «Нескорені» [247]. У цій роботі події АТО викладено їхніми безпосередніми учасниками – інвалідами АТО.

Спробу систематизації розвитку подій АТО представлено роботою «Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО» [206].

З іншого боку, на сайтах російських наукових та інших закладів публікується різного роду література, що в рамках ведення інформаційної війни подає викривлену картину подій, використовує різноманітні принципи маніпуляції свідомістю. Так, на сайті Слідчого комітету (СК) РФ розміщено тенденційну книгу «Трагедія Південного Сходу України. Біла книга злочинів» [301], у якій міститься зібрання необґрунтованих звинувачень у адрес українського народу, України як держави, які доповнено патетичними висловлюваннями посадових осіб різного роду та сумнівними оповіданнями очевидців.

У якості реалізації механізмів інформаційної війни в достатній кількості публікуються літературні псевдоаналітичні матеріали, орієнтовані на широку читацьку аудиторію як серед російського суспільства, так і в Україні. Ґрунтуються такі роботи насамперед на емоційних конотаціях та примітивних пропагандистських штампах. Разом із цим, у процесі аналізу навіть і таких джерел можливо зробити важливі висновки. Так, наприклад, у роботі В. Шуригіна «Як воюють на Донбасі» поряд із відверто пропагандистськими лозунгами наводяться фрагменти інтерв'ю із невизначеними особами, які свідчать про участь російських військових у війні на Донбасі [328].

«Я задоволений діями «північан» (так автор називає російських військових, які приймають участь у війні – прим. авт.). Можу сказати, що вони продемонстрували високий рівень підготовки та злагодженості. Чудово працювала розвідка, добре впоралися із завданнями штаби всіх рівнів».

«Фактично, «північани» продемонстрували той тип ведення бойових дій, який на Заході називають «мережево-центричною війною». Єдиний випадок,

коли декілька «північан» потрапили в полон до ЗСУ, був наслідком порушення бойових документів, а також нехлюйства молодших командирів» (пер.авт.) [328, с. 155].

Аналогічний приклад знаходимо в роботі Б. Рожина «Війна в Україні. День за днем» [245].

«Горезвісний «воєнторг» – це не образний вислів. Він може «торгувати», активно або не дуже, залежно від внутрішньополітичних розкладів, що пов'язані із тим самим Стрелковим або Ахметовим, але факт його наявності очевидний усім, хто більш-менш знайомий із реальною, а не телевізійною картинкою війни на Донбасі (пер.авт.) [245, с. 185]».

Трапляються в таких роботах, що видаються за хронологію подій, описи процесів, які вочевидь були заплановані, але в реальності не відбулися, наприклад: «Те, що відбувається зараз на Південному сході має всі ознаки цілковитої втрати управління процесом із боку хунти... Інформація про перехід тих чи інших частин на бік повсталого народу, блокування тих, що не перейшли, захоплення/здавання техніки й таке інше – демонструють тенденцію до відмови української армії як системи приймати участь у громадянській війні» (пер.авт.) [245, с. 195].

Значну цінність у якості нового типу історичного джерела представляють собою соціальні мережі, які відіграють не лише роль «колективного пропагандиста», але також і роль нового, досі небаченого історичного джерела. Завдяки насиченості інформаційних повідомлень фахівцям різного плану, у тому числі історикам, доступні не лише фіксація подій та їхня хронологія, спостереження за розвитком подій у часі, але і збір та аналіз щоденникових записів, спогадів, фото та відеоматеріалів, переказів, анекдотів, художніх творів і т.ін. Зростає значення соціальних мереж також і у якості сучасного аналогу епістолярних джерел.

Сторінки соціальних мереж дають також можливість провести аналіз мережових зв'язків, та реакції аудиторії на розміщену інформацію (у вигляді коментарів до тих чи інших публікацій) і багато іншого, тобто з урахуванням

можливості якісного та повного зворотного зв'язку виконують функції класичних ЗМК [335].

Однією з найбільш популярних, а отже й найбільш ресурсних щодо наявності історичних джерел є, без сумніву, соціальна мережа Facebook. У якості найбільш цінних щодо наявності історичних джерел ресурсів можна назвати офіційну сторінку пресцентру АТО (яка в подальшому була перейменована на офіційну сторінку пресцентру ООС) [213] [Додаток И]. Варто зазначити, що противник регулярно використовує такий прийом інформаційної війни, як створення фейкових сторінок [285]. Цей прийом використовується для перехоплення уваги цільової аудиторії, та подальшого розміщення необхідного контенту.

Також більшість військових частин ЗСУ мають власні офіційні сторінки в соціальній мережі Facebook, на яких опубліковано спогади учасників подій, фотографії, документи тощо, які являються важливими історичними джерелами [Додаток К]. Надзвичайно важливим є онлайн-проект «Книга пам'яті полеглих за Україну», який також представлено в соціальній мережі Facebook. У цьому ресурсі поступово публікують інформацію про загиблих під час проведення АТО та ООС Героїв. Також представлена хронологія найбільш визначальних операцій АТО та ООС. Проект створено завдяки допомозі Національного військово-історичного музею України [150].

Необхідно повторно зазначити таке явище як відеохостинги, насамперед найбільш популярний відеохостинг – YouTube. На цей час усі інтернет-ЗМІ так чи інакше будуть представлені в цьому сервісі. Щільно пов'язані із YouTube і соціальні мережі. Здебільшого сторінки у Facebook, що містять історичні джерела про АТО та ООС, представлені також власними YouTube-каналами. Так, наприклад, представлений власним каналом у YouTube пресцентр ООС [214]. Широко представлені у YouTube різноманітні аналітичні матеріали щодо перебігу АТО та ООС. У якості прикладу можна навести документальний фільм, у якому викладено бойовий шлях учасників АТО та ООС, представлений

у серії аналітичних відеоматеріалів «Боротьба за Україну» телерадіостудії Бриз [68].

Знову повернемося до Вікіпедії, як до засобу інформаційного протистояння. У Вікіпедії детально висвітлено перебіг як АТО, так і ООС. Так, присутня змістовна стаття «Війна на сході України» [89].

У статті детально висвітлені передумови конфлікту, перебіг подій, розкрито сили сторін, спроби мирного врегулювання конфлікту, аналізуються наслідки, реакція на події в Україні, Росії та світі, надана оцінка та класифікація конфлікту. У статті розміщено фотоматеріали, різноманітні мапи, зазначені посилання на понад 200 джерел. Також наявні посилання на окремі статті з усіх важливих частин розміщеного матеріалу, тобто кожен на підпункт, елемент, персоналію. Згадана стаття «Війна на сході України» є частиною циклу статей «Гібридна агресія проти України».

У російськомовному сегменті Вікіпедії представлена аналогічна стаття, яка має назву «Збройний конфлікт на сході України» [95].

У зазначеній статті зроблено акцент на запереченні безпосередньої участі РФ у конфлікті, а агресія Росії проти України видається за громадянську війну.

Так, наприклад, цілком ігнорується питання обстрілів України з російської території, якому присвячено окрему статтю в україномовному сегменті Вікіпедії [210] (у російській версії Вікіпедії такої статті немає). Також україномовний сегмент Вікіпедії пропонує користувачам такі статті, як «Російські військовослужбовці, що загинули внаслідок російського вторгнення в Україну (2014)» [250], та «Російські військовослужбовці, що потрапили в полон у російсько-українській війні (з 2014)» [251], аналогів яких немає в російськомовному варіанті.

Заслугує значної уваги такий різновид історичного джерела, як мапа, особливо з урахуванням використання мап як інструменту інформаційного протистояння. Мапа у якості засобу поєднання та репрезентації різних типів інформації не лише має величезну ефективність, вона «вступає в діалог» із

людиною. Це візуальне вираження уявлень про реальність, які трансформовано з урахуванням тої чи іншої теорії або ідеології. Разом із цим, мапа сприймається як продукт академічної, авторитетної науки та здійснює вплив на свідомість людини всім авторитетом наукового знання [139, с. 102].

Ситуація в зоні бойових дій на Донбасі в мапах відображається з 20 червня 2014 року, спочатку Інформаційно-аналітичним центром РНБО [270], а починаючи з 29 січня 2015 року – у Щоденному зведенні МОУ [329]. Систематизовано в хронологічній послідовності такі мапи на сайті Радіо Свобода в розділі «Ситуація в зоні бойових дій на Донбасі в мапах (хронологія)» [269] [Додаток Л].

У якості характерного прикладу інтернет-порталу як ресурсу історичних онлайн-джерел наводимо портал Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ). Для дослідників корисним може бути розміщений на цьому майданчику проєкт «Історія одного міста», у межах якого Центр документування УГСПЛ описує події збройного вторгнення РФ в Україну на прикладі міст Донбасу [274]:

На згаданому порталі розміщено змістовне аргументоване дослідження боїв за Іловайськ, відомих також як Іловайський котел. Дослідження має назву «Іловайська трагедія 2014: події та відповідальність» [217].

Надзвичайно змістовним ресурсом історичних джерел є портал Bellingcat – незалежної міжнародної організації, яка здійснює розслідування важливих подій, використовуючи метод OSINT (Open-source intelligence, розвідка доступних джерел). У якості характерних прикладів досліджень варто навести розслідування фактів численних обстрілів позицій українських військових із російської території, у яких із використанням супутникових знімків проведено аналіз кратерів від вибухів артилерійських боєприпасів та визначені вірогідні позиції на території РФ, з яких велися обстріли.

Змістовним є низка досліджень, у яких аналізується питання участі РФ у конфлікті на сході України, для прикладу – «Росія на тропі війни» (англійською мовою) [360]. Приклад використання супутникових знімків у якості онлайн-

джерел наведено в статті «Краткая история украинского конфликта в спутниковых снимках», у якій аналізуються супутникові знімки, що дають змогу простежити зміни пейзажу Донбасу, зокрема появи військових позицій та їхнє знищення [161].

Також метод OSINT широко використовує такий портал, як InformNapalm – проєкт, створений міжнародною волонтерською організацією, маючи на меті інформування світової спільноти щодо реальної ролі РФ у гібридних конфліктах.

Так, волонтерами InformNapalm створена та опублікована на порталі онлайн-база даних із зафіксованими фактами участі кадрових російських військових та техніки в збройній агресії проти України. У базі доступний пошук за номером військової частини та назвою підрозділу [137].

Актуальними є дослідження проєкту InformNapalm щодо дій певних підрозділів російської армії. Так, наприклад, із використанням OSINT методу було досліджено та оприлюднено хронологію вторгнення в Україну артилеристів 136-ї окремої мотострілецької бригади ЗС РФ в серпні 2014 року [88]. У згаданому матеріалі наведено відео та фото дані, списки військовослужбовців із вказанням відповідних профілів у соціальних мережах. Також необхідно відмітити участь проєкту InformNapalm у такій формі гібридної війни, як кібервійна. Співпраця спільноти ІнформНапалм з Українським кіберальянсом дала змогу здобути та оприлюднити вкрай важливу інформацію щодо ведення РФ війни проти України [Додаток М].

Інтернет-версії електронних ЗМІ широко освітлюють перебіг АТО та ООС. Разом із цим, у таких матеріалах вкрай мало власних новин. Так, за результатами проведеного у 2017 році Інститутом масової інформації дослідження, на сайтах українських інтернет-ЗМІ не більше ніж 9% від загальної кількості новин було присвячено ситуації на Сході України. Під час проведення дослідження впродовж тижня з 23 до 30 липня 2017 року було проаналізовано всі новини про події в зоні проведення АТО, які було опубліковано на 11 провідних онлайн-ЗМІ (112.ua, «Обозреватель»,

«Українська правда», «Цензор.net», УНІАН, «Ліга.net», Укрінформ, «Вести», «Страна.ua», «Корреспондент.net», LB.ua).

У результаті, у проаналізованих матеріалах 548 інформаційних сюжетів взагалі не було власних новин на таку тему, які б містили інформацію, здобуту та оброблену журналістами названих ЗМІ. Натомість було розміщено копії релізів, або заяви політиків, а також неперевірену інформацію з інших сайтів [103].

Отже, інтернет-джерела є надзвичайно цінною ресурсною базою для сучасного історика. До переваг історичних інтернет-джерел належать легкість доступу, величезний обсяг представленої інформації, розвинуті інструменти пошуку, можливість зворотного зв'язку на більшу частину представлених матеріалів, аналізу коментарів інших дослідників. Разом із цим, під час роботи з історичними інтернет-джерелами необхідно враховувати суб'єктивність представленої інформації, а також факт широкого використання історичного матеріалу під час інформаційної війни РФ з Україною.

Отже, середовищем, у якому ведеться інформаційне протистояння, є інформаційний простір. Інформаційне протистояння ведеться із використанням засобів інформаційного впливу, основними з яких є ЗМІ та ЗМК.

Важливою частиною сучасного інформаційного простору є онлайн-простір, або кіберпростір, що характеризується великою аудиторією, практично безмежним полем діяльності для інформаційних операцій, та широкими можливостями для зворотного зв'язку.

З числа засобів інформаційного впливу в онлайн-просторі широко використовуються для впливу на історичну свідомість онлайн-енциклопедія Вікіпедія, відеохостинг YouTube, інтернет-портали, інтернет-версії електронних ЗМІ тощо.

Основною метою проведення інформаційних операцій у онлайн-середовищі є формування визначеного замовником стратегічного нарративу в суспільній свідомості, у тому числі в такій важливій її частині, якою є історична свідомість цільових аудиторій.

2.2. Використання кінематографу та телебачення для впливу на історичну свідомість

Широкі можливості сучасного споживача аудіовізуальної продукції (глядача) щодо вибору матеріалів для перегляду істотно змінили вектор спрямування інформаційного впливу із використанням можливостей кінопродукції. Сучасному глядачеві доступна можливість вибору із величезної кількості доступного матеріалу саме такого змісту, який відповідає його вподобанням – тобто не спричиняє конфлікту із раніше сформованими переконаннями [314]. Ще зовсім недавно в історичній перспективі радянський глядач, у тому числі й в Україні, споживав лише ту кінопродукцію, яка була доступна для нього, тобто таку, що пройшла цензуру й у достатній ступені відповідала владній інформаційній політиці. Іншими словами, якщо раніше кіно було спроможне формувати переконання, то в сучасних умовах кінопродукція в основному поглиблює та підкріплює вже сформовані переконання – і в цій сфері сучасне кіно є надзвичайно потужним інструментом.

Важливе значення в сучасних умовах набуває також можливість глядачів надавати власні відгуки на переглянуті картини. Нещодавно в нашому суспільстві глядач мав можливість коментувати переглянуті фільми лише в особистому спілкуванні в колі знайомих осіб, а також ознайомитись з офіційними (здебільшого – провладними) рецензіями, які конкретизували – що і як варто розуміти в переглянутих картинах. У теперішній час можливості зворотного зв'язку істотно збільшились, будь-хто має можливість коментувати будь-яку продукцію (навіть такі фільми, яких насправді не дивився) – від простої констатації «сподобалось – не сподобалось» до розгорнутих рецензій з описом власних переживань, думок, висновків. І сучасний глядач у своїй масі перед переглядом обраної картини читає рецензії та відгуки на неї – що зумовлює, по-перше, вибір фільму для перегляду, а по-друге – закладає підвалини ментального реагування на зміст фільму. Фактично, у багатьох випадках висновок готовий ще до перегляду, залишається лише «затвердити» його на свідомому рівні. Очевидно, процес складання рецензій на

кінопродукцію у РФ організований і коригується тим апаратом, який планує і здійснює інформаційну війну, у тому числі з Україною.

Схема емоційного імпринтингу (фіксації у свідомості ознак об'єктів задля формування шаблонів поведінки щодо них), яка реалізується із використанням кінопродукції, подібна до тих, що застосовуються щодо українського народу російською інформаційною машиною із використанням інших засобів. Коротко шаблон, який застосовується до історії України й українців можна сформулювати так: «Усі цивілізаційні здобутки українського народу досягнуті виключно за мудрої допомоги росіян, в орбіті Російської Імперії (у різноманітних її втіленнях). Будь-які спроби українців реалізувати свою власну стратегію історичного розвитку та державотворення неодмінно виявляються недолугими, антигуманними та небезпечними в цивілізаційній перспективі».

Одночасно в багатьох сюжетах створюється та закріплюється образ українця в масі. Цей образ практично не відрізняється від того, який успішно створювався в російській літературі понад сто років тому. Володимир Винниченко у відкритому листі до російських письменників характеризує його так: «трішки дурнуватий, трішки хитруватий, обов'язково ледачий, меланхолійний та часом добросердечний.... Що не фігура – то або незграбний дурень, або дурнуватий ледар, або ледачий пройдисвіт. І дуже рідко це – недалекий, сентиментальний, незлий бевзь на кшталт «хохла» у М. Горького (пер.авт.)» [87, с. 29]. Із корекцією на сучасне світосприйняття, образ українця в масі транслюється в такому вигляді: «українець – це такий неправильний росіянин: або смішний, або огидний, або небезпечний».

Так, наприклад, висловлюється російський політолог А. Окара: «За радянських часів українець у фільмах був веселим, життєрадісним, трохи обмеженим «хохлою», такою собі колоритною фігурою, характерним персонажем – нехай і не головним героєм. Якщо раніше це міг бути армійський старшина, або представник народних низів, то зараз у фільмі «Біла гвардія», серіалі «Автономка», фільмах «Матч», «Ми з майбутнього-2», «Брат-2»,

«Адмірал» образ українця – це не веселі прикольні хохли, а злобні колабораціоністи та зрадники (пер.авт.)» [249].

Необхідно окремо зупинитися на вживанні росіянами такого зневажливого етнофолізму як хохол. Згідно до Української малої енциклопедії «Хохол – презирлива назва, якою москалі вшановують українців. Костомаров писав «Назва хохол, що її москалі дали козакам за їхні оселедці, стала синонімом дурня» (Цитовано О.Мицюком у «Розбудові нації 1930 ст. 68») [305, с. 2017]. «Хохол (розмовне, дореволюційне, жартівливе, лайливе). У мовленні шовіністів-великоросів – українець (пер.авт.)» [296, с. 1184]. Тлумачний словник живої великоруської мови В. Даля ілюструє статтю «Хохол» такими російськими прислів'ями: «Хохол дурніший ворони, а хитріший чорта», «Хохол не збреше, та і правди не скаже (пер.авт.)» [295, с. 365]. Згідно з дослідженням, яке було проведене російськими дослідниками А. Моченовим та С. Нікуліним у 2002 році, у числі інвективних, зневажливих та евфемістичних позначень національних та расових груп у російському сегменті інтернету, етнофолізм «хохли» за частотою вживання посідав перше місце зі значним відривом від наступного за ним «жиди». У російській пресі індекс вживання етнофолізму «хохли» посідав третє місце [200].

Крайню форму ставлення росіян до українців демонструє лідер партії ЛДПР у Державній Думі РФ В. Жириновський, висловлюючись на одному з телевізійних ефірів у такий спосіб: «Україна – немає такої країни, і немає такого народу. Ми їх будемо розстрілювати (пер.авт.)» [148].

Отже, за понад сто років змінилися лише технічні засоби, а ментальні схеми та шаблони, що транслюються за їхньої допомоги, залишилися практично незмінними.

Характерним прикладом погляду на історію України в Росії став фільм «Проект Україна», який було показано на каналі «Росія 24». Авторами сценарію були А. Медведєв та Т. Саломадіна, режисер В. Максимов. Категорія фільму в анотаціях визначена «документальний». Названий фільм являє собою набір

характерних ідеологем, основна з яких – штучність української державності. Відповідно до цього, постійно підкреслюється, що в пізніє Середньовіччя та ранній Новий час поняття Україна не було, а москвофільський рух, який дійсно мав місце на території українських земель, що на той час входили до складу австро-угорської монархії, було придушено українофільством, яке штучно створили австрійці для протидії польському та російському впливу.

Водночас сучасна Україна нібито перебуває під потужним впливом західноукраїнських ідей, а також галиційської ідеології, яка має мало спільного із ментальністю мешканців Центральної України, а тим більше Сходу та Півдня країни. У такий спосіб українська державність подається, з одного боку, як штучний проєкт, а з іншого українська державність видається можливою – але лише в союзі з Росією, без якого буде являти собою похідну від галицького націоналізму, що несе беззаперечну загрозу як Росії, так і самій Україні [110]. Фільм наповнений пропагандистськими штампами на кшталт «українці – штучно створена нація», або «проєкт Україна створений із метою нашкодити Великоросії».

Одним із характерних маніпулятивних прийомів, які використовуються у фільмі «Проєкт Україна» є використання авторитету експерта. Так, у згаданому фільмі використані фрагменти інтерв'ю із всесвітньо відомим польським кінорежисером, сценаристом і продюсером К. Зануссі, який дійсно користується значним суспільним авторитетом як у Польщі, так і в Україні. К. Зануссі висловлює помірковані та цілком слухні тези, в основному щодо україно-польських стосунків. Разом із цим, інші залучені до фільму маловідомі експерти, відрекомендовані у якості вчених, істориків, політологів, пропонують глядачу доволі сумнівні, а подекуди й абсолютно неприйнятні висновки:

«Звідки, власне, виникла термінологія «Українські землі», це нікому не відомо. Сьогодні настільки розкидаються цим поняттям, настільки захоплюють увесь світ ідею українського народу, великої Української Держави, яких насправді ніколи не було (пер.авт.)» (Штефан Шекерка, президент товариства «Пам'ять жертв волинської різанини» (Польща)).

«У Московському царстві православні жили вільно (пер.авт.)» (А. Марчуков, старший науковий співробітник інституту Російської історії Російської академії наук (РАН)).

«У 1654 році була підписана Переяславська Рада (так у тексті), документ про включення частини Західної Русі, із Московською державою», «Історики чудово знали, що держави України в 1654 році не було. Ці території називалися Малоросією (пер.авт.)». Така псевдоісторична інформація доводиться до глядачів одним з авторів сценарію та ведучим фільму А. Медведєвим.

«Український сепаратизм переріс у громадянську війну, яку ми зараз спостерігаємо (пер.авт.)» – інформує глядача П. Кузенков, доцент історичного факультету Московського державного університету (МДУ). Термін «сепаратизм» у наведеному вислові застосовується до політики незалежної держави, а визнана міжнародними інституціями (Генеральною асамблеєю ООН, ПАРЄ) агресія РФ проти України – іменується громадянською війною. Далі згаданий П. Кузенков висловлює таке: «Поки що це братовбивча війна, і ми також несемо свою долю провини. І ця провина насамперед ідеологічна. Ми абсолютно не займалися цим питанням. Пустили все напризволяще. Думали що лише трубою (мається на увазі, очевидно, постачання газу в Україну) ми будемо контролювати усю ситуацію. Це надзвичайно глибока помилка (пер.авт.)». Помилка, з його точки зору, полягає в недостатньому контролі за незалежною державою й незалежним народом.

Фактично, автори цього фільму відмовляють у праві на існування як держави Україна, так і українського народу.

Ще один характерний приклад використання кінематографу, як засобу інформаційного протистояння – документальний фільм «Крим. Шлях на Батьківщину». Режисер фільму – С. Краус, автор і ведучий – російський журналіст А. Кондрашов. Фільм уперше демонструвався 15 березня 2015 року на каналі «Росія 1», і за інформацією російської дослідницької компанії «TNS Gallup Media» продемонстрував надзвичайно високий показник цікавості російських глядачів до телевізійного проєкту. Станом на січень 2020 року

викладена на відеохостингу YouTube версія фільму зібрала понад 13 мільйонів переглядів, водночас відео переведено в категорію «Неприйнятне чи образливе для деяких аудиторій». Фільм здобув спеціальний приз «За усвідомлення сучасної історії» російської національної телевізійної премії «ТЕФІ». Однак міжнародний рейтинг кінофільму IMDb (Internet Movie Database) надзвичайно низький і складає 2,8 з 10.

Документальна стрічка висвітлює процес підготовки та здійснення анексії Росією Кримського півострову, а також проведення російськими спецслужбами «таємної евакуації» з території України Президента України В. Януковича. Більшу частину сюжетного часу складає інтерв'ю з президентом РФ В. Путіним, у якому він заявляє, що особисто в ручному режимі здійснював керівництво спецоперацією із захоплення Криму. Водночас можна наявно спостерігати зміни позиції російського президента щодо подій у Криму: 4 березня 2014 року він стверджував, що російські військові не приймають участі в подіях, а діють «сили місцевої самооборони», 17 квітня 2014 року – що російські військові «стояли за спинами сил самооборони», а 13 листопада 2014 року – підтверджував факти блокування українських військових частин російськими військовослужбовцями [90].

У фільмі президент РФ називає дії Росії в Криму «спецоперацією», розповідає про приховане опитування мешканців Криму напередодні захоплення, яке було проведено представниками його адміністрації, а також про готовність до застосування ядерної зброї у випадку втручання в конфлікт третьої сторони. Основна мета фільму – демонстрація російській аудиторії могутності Росії, а світовій аудиторії – готовності переступити через будь-які норми заради імперських амбіцій. Обґрунтовує дії російських силових структур та створених на території Криму терористичних організацій президент РФ так: «Крим – це наша земля, там проживають російські люди» й «Ми знали, за що боролися».

Фільм «Крим. Шлях на Батьківщину» транслює низку російських пропагандистських міфів, зокрема міф про так званий «Корсунський погром».

Нібито очевидці та учасники подій заявляють про десятки вбитих у них на очах кримських активістів «Антимайдану», які 20 лютого 2014 року поверталися з Києва додому та були зупинені на стихійно створеному місцевими жителями блокпосту поблизу м. Корсунь-Шевченківський, що в Черкаській області України. Хоча автори фільму посилаються на нібито оприлюднену інформацію МВС України про сімох загиблих та понад 20 пропалих безвісти, насправді немає інформації про жодного загиблого або зниклого безвісти в тих подіях. Управління МВС України в Черкаській області, а також Головне управління МВС України в Криму інформацію про загиблих та пропалих безвісти спростовували ще в лютому 2014 року [216].

Також автори фільму, розповідаючи про згаданий інцидент, замовчують наявність у одному з автобусів трьох заручників – місцевих мешканців зі слідами фізичного насильства, один із яких із ножовим пораненням, яких було взято в заручники на попередньому блокпості у с. Миронівка [75]. Російський президент В. Путін наводить у фільмі цей випадок як приклад «спалаху крайнього націоналізму», доказ загрози мешканцям Криму та підставу «не кинути їх у біді».

Окремо необхідно підкреслити застосування такого прийому як «підтасовка карт», або «акцентування», який полягає в тенденційному, однобічному відбиранні та свідомому наведенні лише позитивних або негативних фактів з одночасним замовчуванням протилежних [108, с. 84]. Так, у російських фільмах, сюжет яких так чи інакше освітлює питання діяльності Допоміжної поліції Третього Рейху в роки Другої світової війни на окупованих територіях, співробітники таких організацій за національністю здебільшого українці, незалежно від місця дії за сюжетом.

Водночас їхні національні чи псевдонаціональні відмінності (як правило – мова, одяг) у фільмах часто гіпертрофовано підкреслені. Транслявання підбраного в такий спосіб матеріалу створює в глядача переконання: більша частина колаборантів – поліцаїв були українцями, росіяни до їхніх злочинів непричетні. Відповідно українців як націю пов'язують із відверто негативним

явищем: співпрацею із нацистами на окупованих територіях. Типаж такого поліцейського здебільшого підбирається відверто негативний.

У якості найбільш характерного прикладу можна навести фільм «Матч», історичну драму виробництва 2012 року, авторами сценарію до якого були Т. Сергейцев, І. Сосна та Д. Зверьков, а режисером А. Малоков (показ цього фільму в Україні заборонено у вересні 2014 року). Роль одного з колаборантів-поліцейських у цьому фільмі грає Народний артист України О. Ступка. Сам актор пояснює свою участь у антиукраїнському фільмі так: «Я чесно грав тих персонажів, яких мені пропонували. Творчо мені були цікаві такі герої. Бо в кожній нації є негідники й покидьки. Але я тоді не відчував, що мене використовують в антиукраїнській пропаганді. Про це взагалі не йшлося. До того ж, сидіти й чекати, поки почнуть знімати українське кіно, було нерозумно, адже кожен артист жадібний до роботи» [309].

Дійсно, у кожного народу є свої негативні й позитивні образи, але технологія підтасовки карт у тому й полягає, щоби вибрати необхідний образ з усіх і якомога більше його тиражувати. На запитання журналістки, чому в нього у фільмі на рукаві синьо-жовта пов'язка, адже таких поліцаї не носили, О. Ступка відповів: йому байдуже, як і що тоді хто носив [268]. Український політик, депутат Верховної Ради А. Парубій характеризує фільм як взірць пропаганди «руського міру», та засіб розпалювання міжнаціональної ворожнечі [136].

Під час відпрацювання стратегії протидії інформаційному впливу в галузі кіно, важливо звернути увагу на те, що кіно як засіб впливу є частиною комплексної системи, яка передбачає синхронну роботу всіх залучених елементів – онлайн-джерел, ЗМК, телебачення тощо. Відповідно і стратегія протидії таким впливам обов'язково має враховувати відповідні узгоджені за часом, змістом та спрямуванням заходи щодо нейтралізації інформаційних атак в усіх залучених сферах.

Якщо розглядати описану вище діяльність РФ проти України у сфері кіно як інформаційно-психологічний вплив (ІПВ), тобто, «організоване

цілеспрямоване втручання у свідомість (підсвідомість) цільової аудиторії» [4, с. 23], то цілком очевидна необхідність здійснення заходів протидії ІПВ, тобто «цілеспрямованих заходів, спрямованих на недопущення інформаційного втручання методами соціальної інженерії у свідомість (підсвідомість) цільової аудиторії з метою корекції її поведінки та (або) світогляду, зміни морально-психологічного стану (МПС)» [4, с. 36]:

Найкращий спосіб інформаційної протидії окреслила у своїй промові колишній Державний Секретар США Г. Клінтон: «Має місце думка, згідно з якою заради забезпечення толерантності уряд має заставити замовкнути деякі ненависницькі ідеї. Ми натомість вважаємо, що зусилля щодо обмеження змісту висловлювань нечасто досягають успіху, але часто стають приводом для обмеження свободи висловлювання думок. Натомість, як це було неодноразово історично доведено, найкраща відповідь на образливий виступ – більше виступів. У випадку переведення проблеми в площину дискусій, правда буде лише підсилюватися, а слабкі й неправдиві думки та вислови будуть дискредитовані, можливо не одразу – але в кінцевому підсумку (пер.авт.)» [347]. Тобто, на стратегію формування переконань методом вибіркового підбирання інформації і трансляції готових висновків із неї для певних цільових аудиторій – необхідно відповідати стратегією набагато ширшого інформування про реальну картину подій, викриттям неправдивої інформації та викривлених причинно-наслідкових зв'язків [317].

Очевидно, що у сфері кіно як засобу впливу на свідомість найбільш ефективною стратегією протидії є створення власного якісного кінопродукту – як для українського, так і для світового глядача. Водночас також надзвичайно важливою видається співпраця із представниками світової кіноіндустрії. Необхідно відмітити, що за останні роки наявні значні досягнення в цій сфері. Так, у вересні 2018 року відбулася кінопрем'єра українського історично-біографічного фільму режисера О. Янчука за сценарієм М. Шаєвича «Таємний щоденник Симона Петлюри». Це, фактично, перша знята в Україні повноцінна кінострічка, присвячена постаті одного з найбільш відомих і суперечливих

українських державних діячів – С. Петлюрі. Стрічка орієнтована на широке коло глядачів, і навряд чи може вважатися документальною, тому що сюжет фільму будується на вигаданому щоденнику Петлюри й має декілька суперечливих з історичної точки зору моментів. У фільмі здійснена спроба висвітлити людські якості суперечливої політичної постаті Головного отамана військ УНР, голови Директорії та організатора українських ЗС, розкрити питання відповідальності політика за свої дії. Автори фільму відчутно проводять смислові паралелі із сьогоденням.

Реакція на фільм українського суспільства була досить суперечливою. Відгуки глядачів на відповідних онлайн-ресурсах в основному позитивні [310]. Більша частина українських критиків загалом оцінюють роботу також позитивно, однак вказують на певні проблеми та недоліки в такій формі подання історичного матеріалу. Наприклад, О. Петренко-Цеунова завершує свою рецензію так: «Загалом, фільм О. Янчука безперечно вартий перегляду – і не лише задля того, щоби підтримати українського виробника. Проте, аби уникнути розчарувань, необхідно мати на увазі, що «Таємний щоденник Симона Петлюри» говорить про сьогодення значно більше, ніж про події столітньої давнини. Це засвідчує, що історія досі не пережита й не проговорена» [289].

Водночас, є і відверто негативні відгуки українських критиків – які, що характерно, в основному російськомовні. Так, Д. Бадьйор, редакторка відділу «Культура» інтернет-видання «Лівий берег» назвала свою рецензію так: «Ганебне кіно: що не так із «Таємним щоденником Симона Петлюри». Характеризується в названій рецензії фільм у такий спосіб: «... кіно Янчука повністю відповідає його теперішній номенклатурній біографії – воно таке ж заїжджене-радянське, зі спертим повітрям та гучними вигуками про те, як потрібно батьківщину любити (пер.авт.)» [62]. В іншій подібній рецензії М. Милиневського на інтернет-порталі «Vesti.ua» висловлена така думка: «Знято весь фільм так, ніби зараз 70-і роки (XX-го ст. – прим. авт.) – і він про одного з більшовиків, що оступився, але був вірний ідеї, і в історії країни він

зайняв гідне місце за справедливістю (пер.авт.)» [193]. У російському прокаті «Таємний щоденник Симона Петлюри» не йшов і відповідного резонансу в російському суспільстві не створив.

Інша знакова прем'єра в українському кінематографі – це фільм «Заборонений», який висвітлює біографію відомого поета, Героя України В. Стуса, а також його спроби боротися із радянською системою. Режисером фільму став Р. Бровко, авторами сценарію – С. Дзюба та А. Кірсанов.

Виробництво фільму пов'язано із гучним скандалом в українському суспільстві щодо видалення зі сценарію сцени судового засідання, у якій фігурує відомий український політик В. Медведчук, колишній Голова Адміністрації Президента України, який виконував у процесі над В. Стусом роль адвоката. За висновком українських адвокатів Р. Титикало та І. Костіна: «Визнаючи в суді провину свого підзахисного Стуса (із запереченням власної провини підзахисним), адвокат Медведчук порушив свій професійний обов'язок, фактично відмовився від захисту Стуса, чим грубо порушив право останнього на захист у суді» [286].

Характерно, що аналогічну роль В. Медведчук відігравав у процесах над іншими дисидентами: Ю. Литвином та М. Кунцевичем. Про видалення сцени суду зі сценарію фільму нібито на вимогу самого В. Медведчука повідомив актор Г. Попенко, у подальшому таку інформацію також підтвердив продюсер фільму А. Денисов, але наголосив, що сцена зникла зі сценарію через питання хронометражу фільму. Оприлюднення цієї інформації мало значний резонанс в українському суспільстві – як у соціальних мережах, так і в ЗМІ.

У подальшому В. Гройсман, на той час Прем'єр-міністр України, доручив Міністерству культури спільно з Державним агентством із питань кіно забезпечити, щоби у фільмі історія В. Стуса була висвітлена «чесно, правдиво, повністю й без перекручувань» [272]. Очевидно, унаслідок цього сцена з адвокатом усе ж з'явилася у фільмі, але ім'я адвоката в ній названо не було. Сам Медведчук в одному з телевізійних ефірів на телеканалі «112 Україна»

назвав громадський розголос навколо картини «одним з етапів постійних американських провокацій» та «перекручуванням історії» [187].

У наведеному прикладі можливо спостерігати роботу механізмів впливу на історичну свідомість із використанням викривлення або замовчування істинної ролі в історичних процесах діючих політичних персон, виправдання їхніх дій вимогами тодішнього часу.

Стрічка «Заборонений» мала суперечливі відгуки українських критиків. Крім значної кількості схвальних рецензій вистачає також і негативних, значна частина з яких також російськомовна. Таким, наприклад, є відгук згаданої раніше Д. Бадьйор під назвою «Заборонений»: фільм про Василя Стуса, не гідний свого героя (пер.авт.)» [122]. Основні негативні моменти, про які згадується в рецензіях – надмірна кількість використаної у фільмі хроніки, погана режисура та акторська гра, неприродність, шаблонність постановки загалом. Натомість відгуки глядачів практично повністю схвальні. Глядацький рейтинг фільму на українському порталі Кіно-Театр.ua складає 9,6 з 10 та станом на січень 2020 року займає 4 місце в загальному рейтингу фільмів на порталі. Світовий рейтинг IMDb також достатньо високий – 7,4, що свідчить про те, що українське історичне кіно може бути популярним як в Україні, так і у світі.

Історія України також стає джерелом продукції світової кіноіндустрії. Так, у лютому 2019 року на 69-му Берлінському міжнародному кінофестивалі нагороду «Золотий ведмідь» було присуджено картині польської режисерки А. Голланд «Ціна правди» за сценарієм А. Халупи із Д. Нортон та В. Кірбі в головних ролях. В англomовному прокаті фільм демонструвався під назвою «Mr. Jones». Фільм розповідає про Г. Джонса, журналіста з Великобританії, який одним із перших розмістив у світовій пресі інформацію про масовий голод в Україні 1932–1933 років та про його причини – насильницьке вилучення продовольства в селян, політику колективізації та розкуркулення. З огляду на тематику статті, показовим прикладом є відгук одного з глядачів на переглянутий фільм на сайті IMDb під назвою «Хто сказав, що ми більше

дбаємо про правду, ніж 90 років тому? Ні, ми не дбаємо», у якій міститься такий висновок: «Без сумніву, багато хто наполягатиме на тому, що все те жахливе, про що йдеться у фільмі, назавжди залишилося в минулому, але я боюся, що ми народжені для повторення історії та цієї трагічної історії зокрема. Принаймні, є ті, хто може сказати правду, незважаючи на будь-які наслідки. Дивіться це, й у вас буде своя відповідь (пер.авт.)» [346].

У жовтні 2019 року вийшов у прокат спільний українсько-американський історичний художній фільм режисерів А. Сеїтаблаєва та Д. Віна «Захар Беркут» із Р. Патріком у головній ролі. Ця картина є екранізацією однойменної історичної повісті «Захар Беркут» Івана Франка. Режисером А. Сеїтаблаєвим було заплановано зйомки знакового фільму «Конотопська битва» (у лютому 2020 року проєкт фільму виключено Міністерством культури України зі списків картин, що фінансуються, взамін цієї картини було профінансовано зйомки комедії «Бурштинові копи»).

Натомість режисером О. Володкевичем за сценарієм Б. Жолдака за замовленням Міністерства культури України у 2021 році було знято документальний фільм «Імені Виговського», у якому із використанням художніх засобів проведено паралелі між подіями 1659 року та сучасними подіями війни з російськими агресорами на Сході України. До зйомок фільму було залучено особовий склад 58 окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговського [271].

У жанрі документального кіно варто назвати такі роботи, як «Майдан» та «Процес» режисера С. Лозниці, які здобули високу оцінку як українських, так і світових критиків, «Добровольці Божої чоти» режисерів І. Ясного та Л. Кантера, «Іловайськ. Лицарі неба» та «Піски. Лицарі неба» режисера К. Стрельченко. Окремо варто відмітити проєкт «Документалістика», у рамках якого режисером Т. Химичем знято низку фільмів у жанрі документально-ігрового фільму: «Золотий вересень. Хроніки Галичини 1939–1941 рр», «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України», «Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1954» та «Легіон. Хроніки Української Галицької Армії 1918–1919»

Згадані фільми відрізняються від звичних нам зразків української документалістики завдяки формату «Discovery», що передбачає використання сучасних ракурсів та технічних засобів під час знімання, робить фільм близьким до художнього. В основі стрічок покладено архівні документи, матеріали та спогади очевидців. Згадані фільми викладено у вільному доступі на сайті проєкту «Документалістика», прем'єрні покази демонструвалися безкоштовно в кінотеатрі «Кінопалац» м. Львів [113].

Разом із цим, наведені вище зусилля українських кінематографістів, а також виділені державою ресурси, будуть у значній ступені знівельовані, якщо, скажімо, потенційний глядач картини, присвяченої Конотопській битві, перед її переглядом прочитає, наприклад, такий матеріал: «... ніякої «українсько-московської війни, розпочатою Москвою», просто не було. В Україні, або вірніше сказати в Малоросії, що лише недавно поєдналася з Великоросією, спалахнула кривава ворожнеча, так звана Руїна.... Росіяни під Конотопом поступилися татарам. Але це не було нищівною поразкою. Було розгромлено один загін. Втрачена частина кавалерії. Але інша її частина, а також піхота та артилерія боєздатності не втратили. Бойові сутички в подальші дні закінчилися на користь росіян. Армія відступила в повному порядку» [157].

І до цього набору агіток – стандартний висновок, який є основним мотивом російської історичної пропаганди: «Який висновок можна зробити з цієї історії? Мабуть, лише один. Долі Великоросії та Малоросії тісно пов'язані. Поразки першої завжди обертаються неприємностями також і для другої, а ось перемоги приносять користь обом частинам історичної Руси. Тодішній простий народ у Малоросії це зрозумів. А його правителі – ні. І дотепер не можуть зрозуміти (пер. авт.)» [157].

Отже, якщо потенційний глядач кінофільму про Конотопську битву прочитає напередодні перегляду цей матеріал, і поряд (маються на увазі вебметричні рейтинги пошукових систем) не знайде відповідного зваженого коментаря із наведенням посилань на джерела, проконсультується в російськомовній Вікіпедії (інформації з якої, переважно, довіряє) – де знайде

таке: «Конотопська битва – одна з битв російсько-польської війни 1654–1667 років... Низкою українських істориків (Михайло Грушевський та інші) дії Виговського, що призвели до Конотопської битви оцінюються як боротьба за незалежність... В українській історіографії навіть з'явився термін «україно-російська війна»... особливістю сучасної української історіографії періоду Гетьманщини є те, що за основу наукових досліджень беруться, як правило, нарративні джерела» [157] – у такому випадку колосальні зусилля, витрачені на створення відповідного кінематографічного матеріалу, щодо цього конкретного глядача як складового елемента цільової аудиторії не досягнуть поставленої мети.

Широкі можливості, які надає кінематограф як засіб впливу на колективну свідомість, можуть використовуватися, і використовуються РФ у інформаційній війні проти України. Одним із важливих об'єктів впливу в такому процесі є історична свідомість як російського так і українського народів. Разом із цим, застосування кінематографу, як і будь-якої іншої сучасної зброї, є ефективним лише в синергії з іншими інформаційними засобами в рамках ретельно спланованої гнучкої стратегії, яка передбачає коригування впливу з урахуванням зворотного зв'язку, що надходить у процесі застосування всіх залучених інструментів.

Отже, сучасний кінематограф як джерело аудіовізуальної продукції є важливим засобом, що застосовується в сучасному інформаційному протистоянні як засіб для створення штучної пам'яті, яка поступово трансформує колективну пам'ять у необхідному замовнику напрямку. Разом із цим, ефективне застосування кінематографу у якості засобу інформаційного протистояння, у тому числі із використанням впливу на історичну свідомість, можливе лише за умови комплексного застосування для цього всіх сучасних ЗМК.

Важливо враховувати можливості, які надають сучасні ЗМК щодо аналізу зворотного зв'язку глядачів на переглянуті фільми.

Під час використання кіно як засобу інформаційної війни використовується взаємодія феноменів штучної пам'яті та колективної пам'яті, у процесі якого штучна пам'ять поступово трансформує колективну пам'ять цільових груп у необхідному замовнику напрямку.

У процесі інформаційної війни РФ з Україною експлуатується негативний образ українців. Водночас застосовуються шаблони, що застосовувалися Російською імперією в різних її формах упродовж тривалого часу.

Псевдодокументальні фільми використовуються російською владою у інформаційній війні, маючи на меті закріпити у свідомості цільових аудиторій необхідні ідеї: ідею штучного походження української нації, легітимності агресивних дій РФ та анексії територій, ідею зв'язку українців як нації із негативними архетипами, такими як нацисти, тощо.

Ефективним способом протидії такому впливу є створення власного якісного кіно. Водночас достатньо ефективною може бути лише комплексна стратегія протидії в усіх доступних ЗМК.

Звернемося до такого потужного сучасного ЗМК, як телебачення. За матеріалами дослідження, яке було проведено у 2016 році російською недержавною дослідницькою організацією «Левада – Центр», 59 % громадян РФ довіряють, насамперед, телебаченню. На другому місці за рівнем довіри перебувають інтернет-видання (20 %), а на третьому такі джерела інформації як друзі та рідні [292].

Одночасно, за результатами дослідження Центру Разумкова, проведеного в листопаді 2019 року в усіх регіонах України (окрім окупованих територій) соціологічною службою Центра Разумкова, російським ЗМІ взагалі не довіряють 80 % повнолітніх українців, водночас українським ЗМІ загалом довіряють 54 % опитаних [215]. Також, за результатами інформаційного агенства опитування Агентство США з міжнародного розвитку (United States Agency for International Development) USAID-Internews під назвою «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.», для отримання

новин 68 % українців користувалися соціальними мережами (у порівнянні з 53 % минулого року); а популярність та охоплення аудиторії телеканалами знизилися до 66 % (у порівнянні із 77 % минулого року). 59 % респондентів користуються сайтами новин, 18 % – радіо, 15 % – друкованими ЗМІ. Аналіз довіри українців до медіа демонструє таку картину (Таблиця 2.1.):

Таблиця 2.1.

Рівень довіри українців до ЗМІ за роками

	Рік				
	2015	2106	2017	2018	2019
Довіра до загальнонаціональних ЗМІ					
Телебачення	61 %	58 %	54 %	61 %	49 %
Інтернет	47 %	52 %	48 %	58 %	51 %
Друковані ЗМІ	34 %	31 %	28 %	33 %	19 %
Радіо	39 %	36 %	33 %	39 %	22 %
Довіра до регіональних ЗМІ					
Телебачення	51 %	52 %	46 %	56 %	41 %
Інтернет	40 %	45 %	42 %	52 %	44 %
Друковані ЗМІ	36 %	33 %	31 %	35 %	20 %
Радіо	35 %	32 %	30 %	34 %	19 %

Відповідно до наведеної інформації, у 2019 році всі медіаджерела істотно втратили довіру українців. Разом із цим, рівень довіри до інформації, розміщеної в інтернеті, уперше перевищив рівень довіри до інформації, яку подає телебачення, як у загальнонаціональному так і в регіональному сегменті ЗМІ.

За результатами згаданого дослідження, лише 13 % українців одержують інформацію з російських ЗМІ. Водночас такі люди наявні в колі спілкування кожного третього респондента. Джерелами доступу українців до російських ЗМІ здебільшого є YouTube та супутникове телебачення [212].

У такий спосіб, український користувач ЗМІ поступово зміщає фокус довіри в бік інформації з Інтернету, тоді як російський користувач і далі довіряє насамперед російському телебаченню.

Л. Гудков, що очолює російську дослідницьку організацію Левада-Центр, подає відмінність моделі впливу телебачення від Інтернету в такий спосіб: «За комунікатором стоїть авторитет каналу, у тому числі й авторитет влади. У мережах ви спілкуєтеся якщо не з рівними собі, то у всякому випадку із подібними собі, за ними не стоїть авторитет суверена, що конструює реальність, як за Першим каналом. Тому Інтернет є додатком до телебачення, а не його конкурентом, навіть для молоді (пер.авт.)» [260].

З одного боку, віртуальний світ впливає на світ реальний, підпорядковує його собі. З іншого – реальний світ потребує адекватного відображення у світі віртуальному. Це вже складніше, оскільки бандитський серіал, за визначенням, буде більш видовищним, ніж серіал із життя пенсіонерів. Віртуальний світ, який вибудовується в розриві зі світом реальним, неминуче прийде до краху. Це можна було спостерігати на прикладі СРСР, коли сильна пропаганда не змогла забезпечити подальше існування не менш сильної держави. Реальність перемогла й державу, і пропаганду. У цей час в аналогічний відрив від реальності зміщується Росія, користуючись радянською інституційною пам'яттю, у рамках якої вважалося, що населення можна переконати в усьому. Але тоді жорстко утримувалася монолітність розмови з населенням. Сьогодні цього домогтися складніше, але вдається, поки російське населення віддає перевагу телебаченню як основному джерелу інформації. Це та сама монолітичність, хоча й досягнута внаслідок перемоги над Інтернетом) [230, с. 148].

Водночас у сучасному інформаційному просторі телебачення є найбільш контрольованим з боку влади ресурсом. У РФ з приходом до влади В. Путіна вдалося практично повністю отримати контроль над телебаченням як ЗМК у цілому, зосередивши основні телевізійні ресурси під контролем трьох медійних холдингів: «ВДТРК», «Газпром-медіа» та «Національна Медіа Група», а також

медіаресурсів з переважною долею державної властності, таких як «Перший канал» [169, с. 103].

Навколо себе люди вибудовують таку віртуальну реальність, у якій вони відчують себе комфортніше. За цією причиною завжди мають успіх образи ворогів навколо племені або стада, тому що це пояснює всі труднощі внутрішнього життя. У минулому література, як телебачення й Інтернет сьогодні, є головним генератором віртуальності у світі. Це не лише дозволена, а і приємна, приваблива віртуальність. І це не брехня, для цього необхідно використовувати більш м'який термін, наприклад, неправда, тому що читач (глядач, користувач) чудово розуміє, що перед ним не ідеальне відтворення подій минулого або теперішнього. До того ж, він зацікавлений саме в іншому світі, оскільки занурюватися в реальний світ у нього немає бажання: він про нього й так усе знає. Віртуальна реальність уособлює порядок, на відміну від хаосу навколо неї. Будь-який опис ситуації вибирає з неї одні характеристики і відкидає інші. Такий опис одночасно фіксує для споживача головне, у рамках чого й розвиваються всі причинно-наслідкові зв'язки [141, с. 233].

Згаданий раніше феномен групової поляризації С. Московічі та М. Завалоні яскраво проявляється, коли історичні факти не мають у суспільній свідомості людей однозначної оцінки. З таких суперечливих умов трактування історії залежить насамперед від ціннісно-змістовної інтерпретації, яку надають їм автори та ведучі телесюжетів. У такий спосіб, з одного боку, істотні ідеологічні суперечності в суспільстві призводять до полярних думок щодо тих чи інших історичних подій, а з іншого – ставлення до історичних подій, процесів, постатей впливає на формування протилежних думок у глядацької аудиторії в конкретний період часу [170].

У такий спосіб проявляється ефект нормативного впливу – члени групи у відповідності до своїх конформістських переконань намагаються встановити домінуючу в групі думку більшості, і приєднатися до неї. Якщо відокремлений індивід мав власну точку зору, то він відмовляється від неї. Тобто, члени групи міняють свою позицію не тому, що під час обговорення пізнають щось нове для

себе, а через намагання зберегти своє становище, свій статус у групі. Відповідно, учасники, наприклад, ток-шоу, приймають позицію інших членів тої чи іншої віртуальної групи [353].

Відповідно, проведення телевізійних ток-шоу на історичну тематику із заздальгідь спланованим сценарієм проведення, не сприяє більш ґрунтовному, зваженому аналізу тих чи інших історичних подій, процесів, постатей, а лише закріпленню змістовних розбіжностей у думках людей – як тих, що приймають участь у телепередачах, так і тих, що їх дивляться. Водночас до складу групи, що обстоює необхідну замовнику «мейнстримну» позицію, свідомо добираються люди симпатичні, харизматичні, популярні в цільовій аудиторії [314].

У якості прикладу наведемо ток-шоу на історичну тематику «Червоний проєкт», що виходить із 7 квітня 2017 року на російському телеканалі «ТВ-Центр». Одним із ведучих цього шоу є російський політтехнолог та публіцист Д. Куліков, який був залучений у якості політтехнолога на декількох українських виборчих кампаніях – розробляв ідеї та тези, а також був одним із продюсерів уже згаданого в попередньому розділі антиукраїнського фільму «Матч». Другий ведучий – російський політолог, історик та публіцист М. Злобін, який позиціонується в російському суспільстві як ліберал. Сам М. Злобін в інтерв'ю виданню Собеседник.ru позиціонує свою участь у шоу так: «Я буду виступати в ролі історика. Дмитро Куліков стоїть у костюмі-трийці, у нього академічний образ. А в мене роль (виділено автором) ліберала-розвінчувача (пер.авт.)» [207]. Тобто не персональна позиція історика, не результат наукових досліджень, навіть просто не точка зору, а ретельно прописана, психологічно продумана роль.

Візьмемо в якості прикладу випуск ток-шоу «Червоний проєкт» від 28 квітня 2017 року із назвою «Геополітика 30-х: хто розпочав світову війну?». Тематика є надзвичайно актуальною в сучасному російському дискурсі. Сакралізація Другої світової війни та зокрема «ВВВ» є одним з основних засобів впливу на історичну свідомість як росіян, так і інших цільових

аудиторій, у тому числі й українського суспільства. Ведучий Д. Куліков подає альтернативну позицію із нарочитою іронією: «Виявляються ж такі люди, які говорять, що...». Лінія поведінки представників суперечливих позицій щодо ролі СРСР у початку Другої світової війни кардинально відрізняється: харизматичний, енергійний, напористий Куліков на підсвідомому рівні викликає більше симпатій, ніж Злобін, який відіграє роль невпевненої в собі людини з нечіткою дикцією, яка насилу підбирає контраргументи.

Заслуговує уваги також підбір експертів, які обстоюють протилежні позиції. Тезис про єдину можливу політичну лінію, яку проводив СРСР у 30-і роки та провину умовних «західних демократій» у початку Другої світової війни обстоюють професійні історики:

О. Барсенков, доктор історичних наук, професор МДУ, співавтор навчального посібника «Історія Росії 1917–2004», М. Мягков, доктор історичних наук, професор, завідувач Центром історії війн та геополітики Інституту загальної історії РАН, науковий директор Російського військово-історичного товариства (РВІТ), С. Черняхівський, доктор політичних наук, професор кафедри історії та теорії політики факультету політології МДУ, член ради з науки Міністерства культури РФ.

У якості опонентів, представників альтернативної думки в передачі виступають :

Ф. Шультесс, кінорежисер, історичної освіти не має (Німеччина), К. Залеський, журналіст, письменник-біограф та публіцист в історичному жанрі, історичної освіти не має (упродовж програми фактично підтримує позицію опонентів) та А. Лієлайс (Латвія), актор кіно, у програмі відрекомендований як журналіст.

Використовуються давно відомі набори тезисів радянської історичної пропаганди: «неготовність СРСР до війни», «морально застарілі танки» – без вказання, у порівнянні з якими танками вважалися застарілими танки, що перебували на озброєнні Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) на початку Другої світової війни. Ведучий Д. Куліков, як досвідчений

політтехнолог використовує відпрацьовані полемічні прийоми: перескакування з теми на тему, переривання опонентів, перевантаження інформацією, та інші.

Упродовж дискусії не згадуються факти підготовки німецьких військових на території СРСР для обходу умов Версальського договору, гіпотетичне взяття німецькою армією Москви прирівнюється до перемоги у війні. Згадується про роль комуністичної партії Югославії в початку Народно-визвольної війни Югославії, і як наслідок – перенесення терміну нападу Німеччини на СРСР у 1941 році, але не згадується про репресії в 1937 році щодо керівництва Центрального комітету Комуністичної партії (ЦК КП) Югославії, розстріл Генерального секретаря ЦК КП Югославії М. Горкича, та сім'ю Й. Тито в якості заручників у СРСР. Також у дискусії з цього приводу не згадується, наприклад, роль Комуністичної партії Німеччини в приході до влади в 1932 році Націонал – соціалістичної партії Німеччини та Гітлера. С. Черняхівський стверджує буквально таке: «Стратегічно війна СРСР із Німеччиною була виграна 10 липня 1941 року».

Репліка А. Лієласа щодо спроби перемовин Сталіна через посла Болгарії в СРСР І. Стаменова про умови миру з Німеччиною із можливістю значних територіальних поступок завершується вимогою назвати в прямому ефірі програми документи, на які той посилається (раніше в процесі дискусії практично не було жодного чіткого посилання на жоден документ).

У програмі не згадуються міжнародні документи, які вказують на роль СРСР у початку другої світової війни, зокрема Резолюція ПАРЄ № 1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів [330], та Резолюція Парламентської Асамблеї ОБСЄ «Возз'єднання розділеної Європи», прийнята 03.07.2009 року [2].

Результатом перегляду подібної програми буде закріплення у свідомості глядачів значним чином сакралізованого ставлення до ролі СРСР та його вищого керівництва в подіях, що передували початку Другої світової війни.

Носії іншої, відмінної думки в таких глядачів викликать негативне ставлення.

Тему сакралізації перемоги в німецько-радянській війні, або «ВВВ» у радянській та російській історіографії, а також усіх пов'язаних із нею історичних процесів, продовжує унікальний у своєму роді інформаційний захід: лекція, яку президент РФ В. Путін упродовж сорока хвилин читав головам незалежних держав на саміті СНД у Санкт-Петербурзі 20 грудня 2019 року. Темою лекції стала особиста позиція В. Путіна щодо причин початку Другої світової війни, яку взято за основу офіційного російського історичного нарративу. Цей захід транслювався низкою телевізійних каналів, зокрема в прямому ефірі каналом «Росія 24». Слухачами лекції були Президент Азербайджану Ільхам Алієв, Прем'єр-міністр Вірменії Нікол Пашинян, Президент Білорусі Олександр Лукашенко, Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, Президент Киргизії Сооронбай Жеєнбеков, Президент Республіки Молдова Ігор Додон, Президент Таджикистану Емомалі Рахмон, Президент Туркменістану Гурбангулі Бердимухамедов.

В. Путін пояснює, що його особисто здивувала та заділа резолюція Європейського парламенту від 19 вересня 2019 року «Про важливість збереження європейської пам'яті для майбутнього Європи», у якій відповідальність за початок Другої світової війни, наряду з націонал-соціалістичною Німеччиною, покладається на комуністичний СРСР [47]. Дійсно, раніше на засіданні щорічної розширеної колегії МО РФ він назвав згадану резолюцію «цілковитою маячнею», а на засіданні Російського організаційного комітету «Перемога» (дорадчий та консультативний орган при президентові РФ, який створено для проведення єдиної державної політики у сфері патріотичного виховання росіян) – «безпардонною брехнею».

У лекції російського президента міститься підтасовування фактів, перекручування та відверте викривлення цитат історичних діячів, висмикування певних фраз із контексту під час цитування.

Наведений приклад ілюструє використання телевізійного простору як засобу психологічного впливу із залученням ключового лідера – у цьому випадку формального лідера, який є впливовим у широких верствах російського суспільства, а також у певних верствах світового суспільства, для отримання очікуваного ефекту через його особистий вплив на людей, соціальні групи, народи, світову спільноту. На екрані президент РФ здійснює такий вплив безпосередньо на присутніх у залі голів незалежних держав – членів СНД, які самі також грають роль ключових лідерів для різних цільових аудиторій і водночас упродовж усієї лекції уважно слухають В. Путіна, і жодного разу навіть мімікою не висловлюють незгоди з інформацією, яку транслює російський президент, а поза екраном – на різноманітні цільові аудиторії як у Росії, так і у світі загалом [Додаток Н].

Методи психологічного впливу в такому випадку використовуються такі: переконання, дезінформація, формування архетипів (образів), дозування інформації [4, с. 24 – 25].

Відповідно за умови ефективних дій у цільовій аудиторії (а вона в цьому випадку надзвичайно широка) формується або підкріплюється стійке переконання щодо виключно позитивної ролі СРСР у подіях, що передували початку Другої світової війни зокрема, а також у цій війні в цілому (здебільшого в так званій «ВВВ»). Формування такого переконання є частиною надзавдання – сакралізації перемоги СРСР у ВВВ, а також ролі СРСР в усіх пов'язаних із нею процесах, що є наріжним каменем сучасної історичної свідомості, а також суспільної свідомості загалом, як росіян так і проросійськи налаштованих цільових аудиторій у світі. Таке завдання виконується в тому числі через компрометацію інших акторів, що впливали на події, пов'язані із початком Другої світової війни – виставлення їхніх дій у негативному світлі.

Ефективність описаного інформаційного заходу підтверджують цілком схвальні відгуки глядачів на YouTube – каналах, де розміщено телевізійну трансляцію лекції В. Путіна. Водночас необхідно врахувати, що документи, які він цитує у своїй лекції, подаються як розкриті архівні документи, водночас

більшість із них була у вільному доступі, друкувалася в різноманітних збірниках ще за часів СРСР. Також у відгуках глядачів, розміщених на YouTube, неодноразово висловлюються побажання перевести цей виступ іншими мовами (англійською, польською) [175]. Очевидно, саме таку мету переслідує інший інформаційний захід – публікація статті за авторством В. Путіна на сайті американського політичного видання «The National Interest», яке часто характеризується, як проросійське, під назвою «The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II»[356]. Переклад цієї статті під назвою «75 років Великої Перемоги: загальна відповідальність перед історією та майбутнім» розміщено на офіційному сайті президента РФ [239]. Названа стаття повторює зміст вищезазначеної лекції на неформальному саміті СНД у Санкт-Петербурзі 20 грудня 2019 року, але дещо в розширеному форматі. Зокрема, у тексті статті В. Путін наводить цитату, яку декілька радянських джерел приписує А. Гітлеру, і яка не підтверджується жодними документами. Також має місце розходження вказаної кількості втрат Червоної армії «під час боїв за місто Ржев та Ржевський виступ із жовтня 1941 року до березня 1943 року» в російськомовній та англійськомовній версіях статті.

У зазначеній статті, додатково до матеріалів лекції, міститься звинувачення Організації українських націоналістів (ОУН), як «прихильників і послідовників Бандери», у масових розстрілах населення в Бабиному Яру. У такий спосіб у своїй статті В. Путін транслює радянський міф про нібито участь Буковинського куреня ОУН у розстрілах, який повністю заперечується працями істориків [205]. Навпаки, під час масових розстрілів у Бабиному Яру було страчено 621 члена ОУН, у тому числі відомому українському поетесу О. Телігу [337].

Окремо необхідно відмітити вживання В. Путіним ненормативної лексики під час своїх публічних висловлювань на історичну тематику. Можна навести приклад проекту інформаційного агентства Росії «ТАРС» (фінансується урядом РФ) – багатосерійного відеоінтерв'ю А. Вандейко з президентом Росії під назвою «20 питань Володимиру Путіну». Зокрема, у випуску під назвою

«Про Сталіна, Гітлера та пам'ять про ВВВ» президент РФ неодноразово застосовує ненормативну лексику щодо висновків Європарламенту стосовно відповідальності А. Гітлера та Й. Сталіна в процесах, що призвели до початку Другої світової війни [54]. Такі висловлювання не можуть бути емоційним поривом, адже у інтерв'ю подібного рівня як питання, так і відповіді на них ретельно продумуються наперед, такий прийом може мати за мету приваблення певних цільових аудиторій, для яких характерне оперування такою лексикою в повсякденному житті.

Отже, вищезазначені лекція на саміті СНД, що орієнтована переважно на російськомовну аудиторію як у РФ, так і за її межами й англomовна стаття на сайті американського журналу, що орієнтована на англomовну світову спільноту (із перекладом на офіційному сайті президента Росії), є частинами однієї інформаційної акції, і являють собою сукупність взаємопов'язаних заходів, метою яких є проведення відповідного впливу на свідомість різноманітних цільових аудиторій. Метою цієї інформаційної акції є формування в об'єктів впливу стійкого переконання щодо виключно позитивної ролі СРСР у Другій світовій війні та політичних подіях, що їй передували, у якості одного з базисних міфів, що лягають у основу формування історичної свідомості.

З іншого боку, наприклад, фахівці Інституту російської історії (ІРІ) РАН висловлюють думку, згідно з якою проблематика історичної оцінки радянсько-німецьких передвоєнних угод є неоднозначною, дискусійною, та являє собою складне питання, на яке немає простих і одностайних відповідей. Так, на думку заступника директора ІРІ РАН із наукової роботи доктора історичних наук С. Журавльова, це питання «може бути темою для особливої розмови», але водночас не варто виходити за рамки наукового дискурсу в політичну площину [77].

Президент України В. Зеленський, як ключовий лідер української спільноти, висловлює протилежну позицію, згідно з якою Друга світова війна – насамперед війна демократичних і тоталітарних режимів, а почалася вона

внаслідок змови тоталітарних режимів. Таку позицію він демонструє, наприклад, під час зустрічі із Президентом Республіки Польща А. Дудою 27 січня 2020 року, яка широко висвітлювався різноманітними ЗМК, у тому числі телебаченням. Базовим постулатом історичної свідомості світової спільноти загалом має стати неприпустимість «тоталітарних ідеологій, ксенофобії, агресії, репресій, будь-яких проявів ненависті та нетерпимості» [123].

У такий спосіб телебачення не лише виконує освітню, популяризаторську функцію, інформуючи глядацьку аудиторію в тому числі у сфері історичного знання. Фактично, сучасне телебачення, із використанням усіх доступних психологічних прийомів формує (з урахуванням заданих установок) необхідну замовнику матрицю історичної свідомості. Говорячи простіше – телебачення створює потрібну історію.

Отже, незважаючи на тенденції до зниження кількості глядачів загалом та рівня їхньої довіри до телебачення, в особливості в українському суспільстві, такий ЗМК продовжує мати достатній рівень впливу на відповідні цільові аудиторії як в Україні, так і у РФ. Для цього використовуються відповідні психологічні засоби впливу, зокрема обмеження можливості критичної оцінки матеріалу за умови високого темпу подання інформації, емоційний стрес, «базовий інстинкт лінивої аудиторії» (за М. Кастельсом), ефект «віртуальної реальності», візуальні засоби конструювання наративу, «заколисуючий ефект» (за С. Кара-Мурзою), ефект «логіки Пер-Ноеля» (за Ж. Бодріаром), ефект групової поляризації та нормативного впливу (за С. Московічі).

Роль одного з найбільш результативних засобів формування історичної свідомості із використанням телебачення відіграють ток-шоу, насамперед орієнтовані на історичну тематику, автори яких уміло реалізують ефекти групової поляризації та нормативного впливу.

Під час застосування телевізійного простору для формування історичної свідомості використовується ефект залучення ключових лідерів. Інформаційні заходи, що реалізуються із використанням телебачення, є частиною інформаційних акцій, які складаються із заходів психологічного впливу, що

здійснюються взаємоузгоджено, у єдиній системі, із використанням різноманітних ЗМК, і спрямовані на досягнення визначених цілей.

2.3. Вплив на історичну свідомість через друковані видання

Як було зазначено раніше, друковані видання зараз є одним із найменш популярних джерел інформації для українського суспільства, водночас кількість громадян, які переважно здобувають інформацію з друкованих ЗМІ, а також рівень довіри до них, постійно зменшується. Зменшуються й накладі, якими виходять друковані видання.

У 2020 році в Україні видано 7580 видань книг і брошур, що складало 56,9 % від кількості книг і брошур, надрукованих у 2019 році. Загальний наклад виданих у 2020 році книг і брошур дорівнював 7,3 мільйони примірників, або 25 % від загального накладу у 2019 році [114].

Відповідно до статистичних даних, оприлюднених Державним комітетом телебачення й радіомовлення України, упродовж першого півріччя 2019 року в Україні було видано лише 3143 друкованих періодичних та продовжуваних видання (газет, журналів, збірників, бюлетенів, бібліографічних видань), загальний наклад яких складав 607 172,9 тисяч примірників. Водночас періодичних і продовжуваних видань (крім газет) вийшло 1772 видання загальним накладом 33 023 тисячі примірників. Показовим є те, що кількість наукових періодичних видань у зазначеному періоді склала 1006 найменувань (56 % від загальної кількості найменувань), а наклад наукових періодичних видань склав 469,1 тисяч примірників, що становить лише 1,4 % від загального накладу видань. Разом із цим, кількість науково-популярних видань становила лише 56 найменувань (3 % від загальної кількості), а наклад науково-популярних видань склав 3093,4 тисячі примірників, що становить 9 % від загального накладу періодичних видань [283; 319].

Дослідження, проведене українською громадською організацією та аналітичним центром «Інститут масової інформації», свідчить про те, що лише 23 % опитаних журналістів мають можливість під час відпрацювання матеріалу консультуватися із відповідними експертами [178].

Істотного впливу на український медіапростір надало роздержавлення друкованих ЗМІ, що здійснюється з 1 січня 2016 року відповідно до Закону

України «Про реформування державних і комунальних друкованих ЗМІ» [5]. Така реформа була ініційована задля обмеження впливу державної влади на ЗМІ, організації діяльності ЗМІ різних форм власності в рівних умовах та створення конкурентного середовища. Отже, згідно з вищенаведеним законом, державні та місцеві органи влади більше не можуть бути в складі засновників друкованих ЗМІ [191].

У травні 2020 року Інститут демократії імені Пилипа Орлика (ІДПО) провів у восьми регіонах України (Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Львівській, Одеській, Сумській, Харківській, Чернівецькій областях) моніторинг роздержавлених друкованих ЗМІ, а також їхніх електронних версій. Дослідження показало, що на історичну тематику в названих медіа було опубліковано 6 % матеріалів, що є досить значною частиною, та за обсягом поступається тільки публікаціям на тему діяльності місцевих громад (18,3 %), Covid-19 (9,7 %) та матеріалам, що висвітлюють діяльність у соціальній сфері (7,6 %). Тобто, цікавість до історичної тематики в друкованих ЗМІ на період дослідження перевищував, наприклад, цікавість до теми криміналу (5,3 %) [244].

Варто, однак, зазначити, що така цікавість до історичної тематики пояснюється тим, що на період моніторингу припало відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги. У січні-лютому 2020 року, за результатами аналогічного дослідження ІДПО, на історичну тематику було опубліковано 3 % матеріалів. Значне підвищення обсягу матеріалів на історичну тематику в певні періоди може бути ознакою кон'юнктурності таких публікацій та координації зусиль медійних акторів щодо підтримання стратегічного та тактичних історичних наративів у медіапросторі.

Водночас у різних регіонах України спосіб подання матеріалів на історичну тематику відрізняється. Наприклад, експертка ІДПО А. Федорина вказує, що в друкованих виданнях Сумщини публікації на тему відзначення Дня пам'яті і примирення подавалися переважно нейтрально, тоді як у деяких ЗМІ Одеського регіону «присутня тінь радянського ставлення й до війни, і до

перемоги, така собі ностальгія, у якій відчувається підручник історії радянської доби», а в матеріалах ЗМІ Житомирщини та Харківщини наявна істерія, спрямована проти пам'яті вояків УПА, натяки на «неправильне» ставлення до минулого, або ж на нетолерантність жителів Західної України до певних національностей без жодних обґрунтувань або посилянь на наукові джерела, пропаганда «руського міра»[238; 244].

Звернемося до ситуації із друкованими джерелами у РФ. Згідно зі звітом російської недержавної дослідницької організації «Левада – Центр» під назвою «Російський медіаландшафт – 2019», такий традиційний канал інформації, як газети, за десять років скоротив свою аудиторію в понад два рази. Часто їх використовують для отримання новин у 2020 році лише 12 %, і це насамперед росіяни старшої вікової групи. Водночас на початку 90-х років центральні газети мали аудиторію, співставну з телевізійною. У 2009 році про новини в країні та світі дізнавалися із газет 37 % росіян [255]. Разом із цим, більша частина медійних ресурсів у РФ є або державними, або належать медіахолдингам, власники яких позиціонуються як близькі до Кремля.

Згідно з результатами зазначеного дослідження, приблизна сукупна аудиторія незалежних ЗМІ, що регулярно публікують інформацію та аналітичні матеріали, які суперечать офіційній позиції влади, складає лише біля 35 % росіян. Водночас лише 6 % використовують декілька незалежних джерел, які мають критичний погляд на політичну ситуацію. Ті респонденти, що використовують один-два незалежних джерела інформації, за своїм ставленням до подій не дуже відрізняються від середньостатистичного громадянина РФ. «Незалежними джерелами» в цьому випадку вважаються ті джерела (телеканали, газети, інтернет-сайти), які хоча б час від часу публікують думки, які не збігаються з офіційними. За таким принципом до «незалежних джерел» автори дослідження віднесли ресурси «РБК», газети «Коммерсант» та «Ведомости», телеканали «Дождь» та «Euronews». Хоча така методологія й містить низку допущень, вона тим не менше дає змогу хоча б приблизно

оцінити аудиторію незалежних російських ЗМІ та доступ населення країни до альтернативних точок зору [254].

Водночас, на думку російської дослідниці Ю. Аверіної, особливість російських друкованих ЗМІ полягає в їхній незалежності дещо в іншому плані: вони незалежні не стільки юридично, скільки в соціальному плані (від читачів): друковані видання практично не реагують на листи читацької аудиторії, не вивчають оцінювання читачами власної діяльності, не намагаються задовольнити читацькі інформаційні потреби, і пропонують лише своє бачення інформації, яке подають у власних публікаціях [55].

За висновками міжнародної недержавної організації захисту прав людини «Репортери без кордонів», у 2020 році РФ перебуває на 149 місці у світовому рейтингу свободи преси (з 179 країн). Україна в цьому рейтингу посіла 96 місце [339].

Значна увага в російському суспільстві приділяється підготовці фахівців для виконання вищеназваних завдань. Так, Московська вища школа соціальних та економічних наук розгорнула набір до магістратури за програмою «Public History: Історичне знання в сучасному суспільстві». За описом навчального закладу, ця програма вивчає долю минулого в сьогоденні, значення історичних місць, людей та подій у теперішній свідомості, логіку суперечок про історію, її розуміння та усвідомлення в політиці, ЗМІ, мистецтві, науці, локальній та сімейній пам'яті. За словами розробників курсу, вони «вірять, що історія «була насправді», й історична істина має місце, але без упередження ставляться до її різноманітних, інколи протилежних інтерпретацій, вчать розуміти їхні закономірності, сенс та значення».

Зважаючи на величезну цікавість до історичної тематики в сучасному інформаційному просторі, оскільки, за словами авторів курсу, «сучасна історична наука не повністю задовольняє таку цікавість, хоча є люди, що можуть блискуче це робити, але таких людей небагато, принаймні у РФ, водночас традицій роботи з історією в публічному просторі практично немає – таку нішу займають шарлатани й демагоги (пер.авт.)». Відповідно, визначається

така мета: «навчити бачити історію в медійному світі, акуратно, правильно та креативно із нею працювати, розуміти межі, у яких можна працювати з історичними фактами, розуміти їхню межу, логіку їхнього переусвідомлення та історичної інтерпретації (пер.авт.)». Орієнтована програма насамперед на підготовку фахівців, які розуміють, відчувають «природу історичності» в житті та вміють із цим працювати в різноманітних професіях та дисциплінах [134]. Фактично, мова йде про підготовку якісних фахівців інформаційної війни у сфері історичної свідомості.

Отже, можливості друкованих ЗМІ широко використовуються РФ у комплексній стратегії впливу на історичну свідомість. Під час планування та здійснення психологічного впливу через друковані ЗМІ враховуються особливості цільової аудиторії, на яку надає значний вплив цей тип ЗМК. Особливістю такої форми психологічного впливу є вкрай обмежена можливість надання цільовою аудиторією зворотного зв'язку. Відповідно, істотно знижуються можливості корегування форм і методів ведення психологічних операцій, що здійснюються в друкованих ЗМІ, у порівнянні з іншими ЗМК. Як правило, для цього використовують загальні тактичні наративи, відкориговані внаслідок аналізу зворотного зв'язку, наданого через інші канали масової комунікації (насамперед онлайн-ресурси), а також коментарі на онлайн-сторінках відповідних ЗМІ. Водночас для російської аудиторії традиційно є більш цінним саме позиція журналіста, а не позиція читачів, яка виявляється у вигляді коментарів. До того ж, коментарі піддаються модерації, аж до карного переслідування. Так, російський інформаційно-аналітичний центр «Сова» сформулював термін «неправомірний антиекстремізм», під яким розуміють дії держави та суспільних груп, що застосовуються в рамках протидії агресивному націоналізму та інших форм неприйняттого радикалізму, але фактично спрямовані переважно на неправомірне обмеження громадянських свобод. Аналізу державної цензури у формі неправомірного антиекстремізму присвячена спеціальна сторінка сайту «Сови».

У якості прикладу, наводиться визнання 20 травня 2015 року Мещанським районним судом м. Москва екстремістським чотирьох українських матеріалів [282].

Функції цензури щодо ЗМК, у тому числі й інтернет-засобів, у РФ виконує Роскомнагляд – федеральна служба з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій. 3 лютого 2015 року Роскомнагляд зробив роз'яснення щодо згадування в ЗМІ організацій, які входять до Федерального списку екстремістських організацій, у якому містилося нагадування, що ст. 4 Закону РФ «Про ЗМІ» забороняє розповсюдження інформації про такі організації без зазначення, що вони ліквідовані, або що їхня діяльність заборонена. У тексті повідомлення особливо виділялися українські організації, що включені до Федерального списку заборонених організацій: «Правий сектор», «Українська національна асамблея – Українська народна самооборона» (УНА-УНСО), Українська повстанська армія» (УПА), «Тризуб ім. Степана Бандери», «Братство».

Окремо в повідомленні наголошувалося, що «згадування занесених до переліку організацій припустимо в матеріалах ЗМІ виключно в негативному ключі, із використанням характеристик «радикальні», «екстремістські», «націоналістичні»». На наступний день, 14 лютого 2015 року Роскомнагляд прибрав із тексту роз'яснень вимогу характеризувати заборонені організації в негативному ключі [252].

У розвідці [264] згадана раніше українська дослідниця О. Сенченко провела детальний аналіз використання книги як інструменту «м'якої сили» в інформаційній війні РФ проти України, для чого проаналізовано обсяг і зміст книжкової продукції, присвяченої Україні, що була надрукована російськими видавництвами впродовж 2013–2017 років. Так, у 2013 році російськими типографіями було надруковано 62 одиниці книг та брошур, присвячених Україні загальним накладом 114 тис. пр., а у 2014 році – 188 одиниць накладом 422 тис. прим., тобто загальна кількість книжок, присвячених Україні, у 2014 році, із початком активної фази застосування «жорсткої сили» РФ у комплексі

із посиленням застосування «м'якої сили» зросла практично втричі, а їхній наклад збільшився майже вчетверо.

Водночас у 2013 році було видано всього 5 найменувань книг та брошур, які дослідник відносить до елементу застосування «м'якої сили», загальний наклад яких складав 14,5 тис. пр., а у 2014 році такої книжкової продукції було видано 87 одиниць за умови загального накладу 68 тис. примірників – тобто кількість літератури, яка була створена для використання в інформаційній війні проти України, збільшилася майже в 18 разів, а тираж – у 6 разів.

У 2015 році тенденція до зростання обсягу антиукраїнської літератури, надрукованої у РФ, продовжується: видано 126 тис. прим. книг, які віднесено до елементу застосування «м'якої сили», загальним накладом 136 тис. пр., тобто кількість антиукраїнської літератури збільшилася в півтора рази (на 56 %), а наклад зріс удвічі.

У 2016 році відмічається зменшення кількості книг, які можна віднести до елементів застосування «м'якої сили» в інформаційній війні: видано 88 найменувань книг (практично відповідає кількості книг, виданих у 2014 році), але загальний наклад такої літератури й далі зростає: видано 150 тис. прим. таких книжок. І вже у 2017 році інтенсивність застосування книжкової продукції в інформаційній війні знижується: видано 58 найменувань антиукраїнських книжок із загальним накладом 78 тис. пр.

У числі книг, присвячених Україні, які видано у РФ у 2013 році, та які використовуються у якості інструментів інформаційної війни, О. Сенченко наводить роботу Л. Вершиніна «Гопакіада: як поневолювати та розграбували Південь Русі – Україну» (у редакції і з післямовою одного з активних акторів інформаційної війни проти України – А. Вассермана). Зокрема, у названій післямові міститься таке: «... історія взагалі не закінчується. Зараз спадкоємці лозунгів Духінського, Донцова та Бандери знову підім'яли під себе південь нашої спільної Русі, знову намагаються перетворити меншу частину єдиного народу в зброю, заточену проти більшої частини, знову кладуть рідну землю й рідних людей під будь-яких іноземців, аби тільки залишитися першими

хлопцями на селі. Тим важливіше зрозуміти, звідки йде коріння духовної зарази, що надає чужинцям настільки зручну можливість розділяти та володарювати (пер.авт.)» [85, с. 414]. Під «Півднем Русі» мається на увазі Україна, а під «меншою частиною єдиного народу» – українці. Водночас такі евфемізми навіть не потребують пояснення – це означає, що у 2013 році вони чітко й міцно увійшли до суспільної свідомості читаючої аудиторії як росіян, так і українців, для яких призначена книга.

Також у якості прикладів О. Сенченко наводить книги С. Бишка «Ілюзія свободи. Куди ведуть Україну новітні бандерівці» [76], та А. Терещенка «СМЕРШ проти бандерівців. Війна після війни» [293]. До наведеного переліку вважаємо за необхідне додати книгу вже названого раніше активного діяча інформаційної війни А. Вассермана «Україна та решта Росії», що вийшла у 2013 році. За думкою автора «Україна приречена увійти до складу Росії», а названа книга являє собою «історичний, політичний, і, зрештою, загальнолюдський доказ необхідності такого об'єднання (пер.авт.)» [82, с. 414]. Основний сугестивний посил книги: Україна як незалежна держава є нежиттєздатною, власне незалежність України – це «незалежність від здорового глузду» (таку назву має одна з глав книги). Український народ – штучно створений та «відірваний» від російського, а українська мова – насправді не мова, а лише діалект мови російської. Вхідження до складу Росії – єдиний можливий шлях розвитку для України. Такий набір тверджень, призначених для подальшої трансформації в переконання в історичній свідомості цільових аудиторій, знаходимо в багатьох виданнях, що використовуються в якості інструменту інформаційної війни.

Інший приклад книжкового видання, надрукованого в РФ у 2013 році, що використовується в якості інструменту «м'якої сили» в інформаційній війні – робота О. Широкограда – «Росіяни та українці. Брати за вірою і кров'ю» [323]. Щоправда, у цій роботі український народ визнається, власне, народом. Однак, просувається така ідея: «Як і у звичайних сім'ях, де час від часу в братів трапляються конфлікти, так і між росіянами й українцями мали місце криваві

сварки. Тим не менше, обидва народи пліч-о-пліч відбивали напади всіх зовнішніх ворогів – поляків, шведів, кримських татар, турок, німців та інших агресорів (пер.авт.)». Щоправда, для українців у якості зовнішніх ворогів надто часто були якраз брати-росіяни, а «криваві сварки» вартували надто дорого. Характерним для автора є застосування негативних, зневажливо-саркастичних лексем, таких як «незалежна (незалежний)», «самостійний», «свідомий», «щирий». Такі лексеми активно використовуються в дискурсі засобів масових комунікацій, не сприймаються як екзотизм, заміняють слова «Україна», «український», та набули негативних конотацій [129]. У такий спосіб автор виражає зневагу до «братнього» народу, що вирішив будувати своє життя на власний розсуд, всупереч волі «старшого брата». Характерна також «агітка», яка наводиться в додатках до книги: це умовна мапа України, на якій відмічені території, які нібито «подаровані» Україні: Донбас та «Новоросія» – подарунок В. Леніна в 1922 р, Західна Україна та Північна Буковина – подарунок Й. Сталіна у 1939–40 рр., Крим – подарунок М. Хрущова в 1954 р., більша частина території України – подарунок російських царів 1654–1937, і невеличка територія, яка включає до себе частини сучасних Кіровоградської, Черкаської та Дніпропетровської областей (очевидно, має зображати територію Гетьманщини) – зазначена як «Україна до тоталітарного режиму 1654 р.» [Додаток О]. Шість років потому, у грудні 2019 року, закладений у графічному мемові сенс озвучує президент РФ В. Путін на своїй щорічній пресконференції: «під час створення СРСР одвічні російські території, які до України взагалі ніколи не мали ніякого стосунку (усе Причорномор'я, західні землі російські), були передані Україні із дивним формулюванням «задля підвищення відсоткового співвідношення пролетаріату в Україні (пер.авт.)» [71]. Пізніше, у 2020 у документальному фільмі «Москва. Кремль. Путин» (автор П. Зарубін, режисер М. Фінкельштейн), який знято телеканалом «Россия 1» (входить до складу «ВДТРК», фінансується урядом РФ), В. Путін розширює попередню думку в такий спосіб, що якщо Україна під час входженні до складу СРСР нібито здобула «величезну кількість російських земель», то під час подальшого

здобуття незалежності та виходу зі складу СРСР вона мала «йти з тим, з чим прийшла», та не брати із собою «подарунки від російського народу» [259].

Пізніше, у березні 2014, коли інтенсивність інформаційної війни РФ проти України істотно зросла, маємо можливість спостерігати аналогічний за змістом графічний мем, але вже в обробленій кольоровій версії – у статті В. Чудінова «Приклад складеної території з наданих земель», що опублікована на сайті Інституту давньослов'янської й давньоєвразійської цивілізації громадської організації «Російська академія природничих наук». «Спроба створення новітніх мов на базі периферійних діалектів великої й могутньої (очевидно, мається на увазі російська мова (прим. авт)), спроба надання видимості єдиної країни сукупності областей, що вийшли з різних джерел, а головне – спроба надання статусу титульної нації із широкими державними повноваженнями тим людям, які не мали відповідного досвіду мешкання у власній державі, у якій є не лише права, але й величезні обов'язки – це багатівікова помилка не лише російських царів, але й радянської влади. Лише політично рівноправні губернії є справедливою формою існування народів, без з'ясування того, чия історія довша, і хто є титульним народом, більш гідним того, щоби давати назву всій країні (пер.авт.)» [321]. У такий спосіб автор статті висловлює свою позицію щодо історичного права на існування як держави Україна, так і українського народу як такого.

На наведеному прикладі можемо спостерігати організовану, сплановану, та здійснювану впродовж тривалого часу інформаційну акцію – сукупність взаємопов'язаних інформаційних заходів, спрямованих на здійснення інформаційного впливу на історичну свідомість людей, метою якої є формування стійкого переконання – Україна як держава складається з територій, «подарованих» Росією, а українці як нація нездатні ефективно розпоряджатися територією, що їм випадково дісталася. Така інформаційна акція здійснюється із широким використанням каналів інформаційного впливу: телебачення, інтернет, друковані ЗМІ тощо. Також для забезпечення успішного проведення інформаційної акції активно залучаються ключові лідери.

Разом із цим, у процесі аналізу використання книги як інструменту «м'якої сили» не варто обмежуватися лише виданнями, що опубліковано російськими виданнями: адже РФ використовує в інформаційній війні акторів, які є громадянами України, і публікують матеріали в українських виданнях також. Так, у 2013 році видавництвом Ноулідж (м. Луганськ) видано книгу С. Бунтовського та О. Іванова «Донбас: Русь та Україна. Нариси історії», яка також активно розповсюджується в електронному вигляді із використанням онлайн-бібліотек (у вільному доступі). У книзі широко використовуються стандартні інформаційні заходи психологічного впливу на історичну свідомість методом імпринтингу до свідомості відповідних переконань: «На початку ХХ століття в Донбасі засобом комунікації стала російська мова», «Донбас – особливий регіон», «подарований Україні вольовим рішенням М. Хрущова Крим», «хоча в Донбасі українські націоналісти під час ВВВ і були, широкого розповсюдження їхні ідеї в донбасівців не мали», «гетьман-зрадник Іван Мазепа», «у середині ХІХ століття в Малоросії зароджується й починає розвиватися українська національна ідея, спочатку як елемент польсько-шляхетського руху, а потім – як елемент впливу германського світу на східнослов'янську цивілізацію (пер.авт.)» [74].

Як зазначалося вище, у 2014 році кількість виданих у РФ книг та брошур, які можна віднести до елемента застосування друкованої продукції в російській інформаційній війні проти України, збільшилася до 87 одиниць, загальним накладом 68 тис. прим. О. Сенченко виокремлює з-поміж таких видань літературу, за використання якої поширюються негативні міфи щодо історії українського націоналістичного підпілля, критика суспільних трансформацій в Україні, подій Євромайдану, і називає такі видання: Л. Вершинін «Україна – вічна Руїна. Гопак на крові», «Євромайдан. Хто знищив Україну»; Р. Ключник «Трагедія росіян не лише в Східній Україні»; М. Полікарпов «Ігор Стрелков. Жах бандерівської хунти. Оборона Донбасу»; І. Прокопенко «Вся правда про Україну. Кому вигідний розкол країни»; О. Челноков «Київська хунта»; М. Старіков «Україна. Хаос та революція – зброя

долара»; С. Аксененко «Останній притулок: навіщо Коломойському Україна»; О. Дугін «Україна: моя війна: геополітичний щоденник»; О. Четверікова «Україні кажуть: убий у собі росіянина»; Е. Лимонов «Київ капут. Люта книга» та інші [264, с. 34].

Показовою є регулярність, з якою видають книжки автори – актори інформаційної війни. Так, Л. Вершинін, як уже згадувалося, у 2013 році видав книгу «Гопакіада: як поневолили та розграбували Південь Руси – Україну», у 2014 – три книги: уже названі «Україна – вічна Руїна. Гопак на крові», «Євромайдан. Хто знищив Україну?», а також «Дві України – дві Росії». І це лише книжки, присвячені Україні. Ще у 2014 році в автора виходять дві книжки: «Росіяни йдуть» та «Йдемо на Схід», які мають на меті легітимацію завоювань Московії та Російської імперії, насамперед у історичній свідомості росіян.

У серпні 2018 року Л. Вершиніна внесено до «Переліку осіб, які створюють загрозу нацбезпеці України», а вищеназвані книги цього автора включено до «Переліку книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України, пропаганду насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини». За повідомленням Державного комітету телебачення й радіомовлення України, названий перелік складається на основі моніторингу книжкового ринку держави-агресора та носить рекомендаційний характер [220].

Схожа ситуація з іншим письменником-актором інформаційної війни О. Широкоградом. У 2012 році видано книгу «Як Мала Русь стала польською околицею». У 2013 – «Росіяни та українці. Брати за кров'ю», у 2014: «Битва за Україну. Від Переяславської ради до наших днів», «Битва за Крим. Від протистояння до повернення в Росію», «Битва за Україну: від Переяславської ради до наших днів», «Непотоплюваний авіаносець Крим. 1945–2014». У 2015 «Битва за Новоросію». У 2018: «Війна на Донбасі. Зброя та тактика». О. Широкограда також включено до «Переліку осіб, які створюють загрозу

нацбезпеці України», а його вищеназвані книги додані до «Переліку книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України...».

Як бачимо, обидва відомих письменники у 2014 році видають одразу декілька книжок, очевидно, заздалегідь підготовлених для оприлюднення саме в «гарячу» фазу інформаційної війни, що збігається із застосуванням РФ «жорсткої сили» в гібридній війні з Україною.

Із позиції організації інформаційних акцій варто згадати книгу А. Медведєва «Справжня історія російського та українського народу», що вийшла в російському видавництві Алгоритм у 2015 році. Згадана книга є літературним продовженням розглянутого вище фільму «Проект Україна», автором якого також є А. Медведєв. Фактично, книга більшою частиною повторює зміст фільму, тобто призначена для одночасного донесення до цільової аудиторії декількома інформаційними каналами стратегічного нарративу, який апелює не так до логіки, як до емоцій, архетипів та історичних міфів [186]. Задля ефективного імпринтингу стратегічного, «глибинного» нарративу в історичну свідомість цільових аудиторій використовується стратегія «однаковий продукт для однакових людей» (за Г. Почепцовим) – глибинна, базова матриця свідомості, що дає змогу відокремити один контент від іншого за принципом «свій-чужий»[235, с. 296].

Як і у фільмі, у книзі часто вдаються до психологічного прийому «підтасовка карт» – читачу подаються однобічно відібрані факти та доводи із замовчуванням протилежних. Так, розповідається про візит Президента США Дж. Буша – старшого до СРСР та до України, а також про його роль у виході України зі складу СРСР, але не згадується про те, що РРФСР вийшла зі складу СРСР та прийняла Декларацію про державний суверенітет 12 червня 1990 року – терміном понад рік до подій, що описуються.

Основні складники нарративу, що подається в цій книзі, загалом відповідають фільму, за яким складено книгу, і виглядають так:

«український проект» реалізовувався на австрійській, німецькій, а тепер і на американській кошти»;

«назва «Україна» має походження від слова «окраїна» (цитується О. Мончаловський, засновник Руської народної партії та москвофіл);

«у 1654 «була підписана Переяславська рада» (так у книзі, прим.авт.), документ про возз'єднання Росії (якої на той час не було) та України. В Україні зараз говорять про те, що це була «переяславська конституція», або «угода». Насправді ж ніякого договору, тим більше між двома країнами, не було» (про Березневі статті не згадується);

«батьком українства як ідеології був поляк Ян Потоцький, що в 1795 році видав книгу «Історико-географічні фрагменти про Скіфію, Сарматію та слов'ян», у якій уперше було сформульовано теорію про те, що росіяни та мешканці Малоросії – це два різні народи, причому останній називається не малороси, а українці»;

«українська мова – штучна, створена в ХІХ столітті»;

«ніякої України, Західної або Східної, не було не лише наприкінці ХІХ століття, але й на початку ХХ. І слово «руський» означало лише одне – російська людина. Ніяких інших значень у нього не було»;

«гімн, що створено за польським взірцем, прапор, що придумали німці для росіян, мова, повна полонізмів та штучно створених слів – це і є сучасна українська ідентичність»;

«уся українська історія вигадана та ґрунтується на міфології»;

«Михайло Грушевський – фальсифікатор та австрійський агент»;

«саме радянська влада створила Україну і – головне – український народ (пер.авт.)»;

Усі ці тези спрямовані на формування такого нарративу, який автор і подає в прямій формі наприкінці книги читачам:

«Якщо українські політики визнають, що ми братські народи, якщо вони дадуть змогу українцям вчити справжню історію своєї країни (а не за Грушевським) – то в певний час українцям стане зрозуміло, що ми не лише братські народи. Що ми, фактично, один народ, або дві частини одного народу (пер.авт.)» [186].

Отже, хоча в сучасному суспільстві (як українському, так і російському) друковані джерела є одним із найменш популярних ЗМК, усе ж вони мають свою стабільну аудиторію, на яку й орієнтуються замовники інформаційного впливу в процесі створення та трансляції стратегічних наративів із використанням друкованих ЗМІ (друкована преса), та друкованої літератури. Безумовно, під час реалізації такого інформаційного впливу мають враховуватися (і враховуються) особливості такої аудиторії.

Необхідність постійного ведення інформаційної війни, вироблення якісного та ефективного контенту задля надання результативного впливу на свідомість цільових аудиторій формує запит на підготовку фахівців у сфері створення інформаційного продукту історичної спрямованості, який б виконував завдання просування в ЗМІ необхідного стратегічного наративу, і водночас був би цікавим та зрозумілим для відповідних аудиторій. З урахуванням такого запиту, у російських навчальних закладах сформовані та функціонують спеціальні програми вищої освіти.

Сучасна книга широко використовується у якості засобу «м'якої сили» задля реалізації різноманітних сценаріїв ведення інформаційних війн. У цьому процесі використовуються властивості книги як засобу масової комунікації, а також властивості цільових аудиторій, для яких передбачена така книга.

Аналіз змісту та обсягу друкованої продукції, виданої у РФ упродовж 2013–2017 років свідчить про суттєве збільшення у 2014, 2015 та 2016 роках кількості та накладу книг та брошур, присвячених Україні, у тому числі істотне збільшення кількості книжкової продукції, що використовується для ведення інформаційної війни РФ проти України.

У графічному вигляді основні канали комунікації, які використовуються для завдання інформаційного впливу, представлені в [додатку В].

Висновки до розділу 2

Історична свідомість, як частина суспільної свідомості українського народу, була й залишається однією з пріоритетних цілей інформаційних атак із боку РФ, для чого застосовується увесь спектр сучасних технологій:

інформаційно-психологічна зброя, організаційна зброя, консцієнтальна зброя, та інші. Задля доведення необхідних меседжів до цільових аудиторій використовуються всі сучасні інформаційні канали у вигляді ЗМК: онлайн-ресурси (включно із соціальними мережами та мобільними месенджерами), кінематограф, телебачення, друкована преса, книги, радіо, усне спілкування. Їхнє застосування здійснюється системно, цілеспрямовано та узгоджено між собою за всіма каналами масової комунікації, такими як онлайн-сфера, телебачення та кіно, друкована література.

Інтелектуальний рівень контенту, що транслюється, підбирається для цільових аудиторій залежно від інформаційного каналу, який використовується, та цільової аудиторії, притаманної конкретному ЗМК. Сучасні засоби дають змогу підібрати та транслювати такий рівень інформаційного контенту аж до рівня конкретної людини.

Метою такого впливу є формування, передача та подальше закріплення у свідомості цільових аудиторій стратегічного наративу, який у загальних рисах можна окреслити наступним чином. Український народ та українська мова є штучно створеними в XIX-XX столітті, для дотримання інтересів певних держав задля завдання шкоди геополітичним інтересам Росії та формування напруженості у її внутрішній політиці. Українська історія є фальшивою, та ґрунтується на міфах. Українська держава в усіх її історичних проявах і до нашого часу була і є геополітично невдалим проєктом, що створений насамперед для реалізації інтересів третіх держав (з яких інтересів основним є завдання шкоди Росії). Єдиним можливим виходом українського народу в ситуації, що склалася, є примирення із російським народом, визнання власних помилок, та входження з ним у єдину державу.

У такий спосіб, в історичній свідомості відповідних цільових аудиторій фіксується такий наратив: «українці – штучно створений народ (задля реалізації цілей польського, австрійського та німецького урядів, а також частково радянського уряду), українська мова штучна, українська історія фальшива та побудована на міфах».

Одним із найбільш пріоритетних викликів, що постали перед сучасним українським суспільством, маючи на меті збереження України як держави, та українців як народу, є протидія такому впливу, широке та доступне інформування суспільства про реальні історичні події, процеси та факти.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМАТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Проблеми інформаційного протистояння в контексті історичного чинника національної безпеки

Законодавство України визначає національну безпеку України як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [33]. Водночас, Стратегія національної безпеки України, яку було затверджено рішенням РНБО від 14 вересня 2020 року та введено в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 визначає РФ як «державу-агресор – джерело довгострокових системних загроз національної безпеки України» [34]. Із прийняттям цього нормативно-правового акту втратила чинність попередня Стратегія національної безпеки України, що була затверджена Указом Президента України в травні 2015 року, у якій у числі актуальних загроз національній безпеці України визначалися «агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки й підриву суспільно-політичної стабільності, маючи на меті знищення держави Україна й захоплення її території». У переліку форм таких дій було визначено «фальшування української історії, формування російськими ЗМК альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу» [40]. У редакції Стратегії національної безпеки від 2020 року немає такої загрози для національної безпеки України, натомість наявне більш загальне визначення: «деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність» [34], хоча ведення інформаційної війни із використанням впливу на історичну свідомість є процесом, що виходить за рамки «деструктивної пропаганди».

Разом із цим, аналіз нормативно-правових документів РФ свідчить, що контроль над історичною свідомістю як власного народу, так і інших народів у

якості чинника національної безпеки закріплений у російському законодавстві на дуже високому рівні. Так, у ч.3 ст. 67.1 Конституції РФ (із поправками, прийнятими в березні 2020 року) визначено: «РФ шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Зменшення значення подвигу народу під час захисту Вітчизни не допускається». Також у ч.2 цієї ж статті визначено: «РФ, об'єднана тисячорічною історією, зберігаючи пам'ять предків... а також спадкоємність у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, що склалася історично» [7]. Тобто, в Основному законі, який в Росії має найвищу юридичну силу, та якому не можуть протирічити жодні нормативно-правові акти, зафіксована монополія російської держави на «історичну правду», під якою, очевидно, розуміється право на єдине вірне трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також захист цього права всіма доступними засобами.

Крім цього, на рівні найвищого закону закріплений «подвиг народу під час захисту Вітчизни», зменшення якого, а саме будь-які сумніви в героїчних діях будь-якого народу під час будь-яких подій, які можна розцінити як «захист Вітчизни», тобто будь-яких війн та протистоянь, у яких брала участь «тисячорічна російська держава» – від нападів руських князів на Візантійську імперію до збройної агресії РФ проти України із 2014 р. та участі Росії в громадянській війні в Сирії із 2015 р., такі сумніви – за законодавством суперечать Основному закону та «не допускаються». Для порівняння, у Конституції України лише згадується в преамбулі багатовікова історія українського державотворення, та в ст. 11 визначено, що держава сприяє розвитку історичної свідомості української нації [8, с. 285].

Стратегія національної безпеки РФ у ст. 21 зазначає вплив на характер міжнародного становища «протиборства в глобальному інформаційному просторі, яке зумовлено намаганням певних країн використати інформаційні та комунікаційні технології задля досягнення власних геополітичних цілей, у тому числі із використанням маніпулювання суспільною свідомістю та фальсифікації історії» (пер. авт). Також у ст. 79 у якості однієї із загроз для національної

безпеки РФ у сфері культури визначені «спроби фальсифікації російської та світової історії» [23]. Воєнна доктрина Росії у якості однієї з внутрішніх воєнних небезпек, визначає «діяльність щодо інформаційного впливу на населення, насамперед на молодих громадян країни, що має ціллю підривання історичних, духовних та патріотичних традицій у сфері оборони Вітчизни (пер.авт.)». У такий спосіб, в Основному законі РФ – Конституції, а також у нормативно-правових актах, які визначають політику держави щодо забезпечення національної безпеки, чітко й однозначно визначена важливість встановлення контролю над історичною свідомістю власного народу та інших народів; для досягнення цієї мети державою формується та провадиться певна історична політика.

Утилітарне використання історії в гібридному конфлікті з Україною було детально розглянуто в попередніх розділах цієї роботи, отже має сенс провести огляд використання історії у внутрішній політиці РФ.

За О. Міллером, в ідеологічному плані історична політика ґрунтується на таких чотирьох постулатах:

1. Історія та пам'ять оголошуються ареною політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником. Відповідно, наукова діяльність істориків перетворюється на елемент національної безпеки й підпадає під контроль із боку політичних та владних акторів.

2. Утилітарне використання історії визначається у якості загальної норми, чим виправдовується порушення принципів діяльності суспільних наук, прийнятих у демократичних суспільствах.

3. За аксіому береться намагання зовнішніх противників затвердити не вигідну, шкідливу для суспільства версію минулого (версія А). Отже, очевидною видається необхідність протистояння таким спробам через просування, обстоювання протилежної інтерпретації (версія В), а фахівці, схильні до прийняття версії А, оголошуються посібниками ворога.

4. Недостатній патріотизм суспільства та неприйнятий із погляду державного історичного нарративу формат викладання історії в закладах освіти видаються за підставу історичної політики влади [195, с. 7].

Інтерпретація історичного матеріалу під час формування історичної політики здійснюється під повним контролем відповідних державних інституцій, водночас відбирається лише таке трактування минулого, яке відповідає наперед заданим умовам. Сформована в такий спосіб історична політика відіграє роль не відтворення минулого в теперішньому, а проєкції в минуле уявного майбутнього, що відповідає вимогам та очікуванням політичних акторів. Відповідно, досягається загальний консенсус, своєрідний суспільна договір про те, що було в минулому, формується архів образів для конструювання необхідного історичного нарративу [261, с. 451].

У такий спосіб, на думку російського дослідника О. Міллера, історія й пам'ять розглядаються у якості платформи й засобу для політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником. Одночасно в імперативний спосіб, без достатнього обґрунтування, як доконаний факт, декларується загальний спосіб маніпулювання, який нібито звільняє від необхідності обґрунтування маніпуляцій у галузі історії (як публічної, так і академічної). У такий спосіб відбувається трансформація політичної боротьби в протистояння в історичній спільноті, у процесі якого об'єкти дискусії підмінюються суб'єктом належності, унаслідок чого відбувається не конкуренція поглядів на історію, яка має на меті якомога точніше встановити істину, а конкурентна боротьба суб'єктів (політичних акторів), до яких «належать» історики.

У якості ще одного обґрунтування історичної політики використовується нібито «жахливий стан патріотизму та викладання історії в школі», у крайній позиції якого історія як дисципліна представляється у вигляді колективної пам'яті, що транслюється через інститути освіти [194, с. 19–23].

О. Міллер зазначає такі методи формування історичної політики:

– створення соціальних інституцій для забезпечення просування певного трактування минулого, що є вигідним соціальній групі, яка має владу;

- політичне втручання в діяльність ЗМІ;
- маніпуляція архівами;
- застосування різноманітних методів впливу на діяльність істориків;
- політичне втручання в зміст підручників та програм викладання [194, с. 17–19].

Також у якості інструменту історичної політики успішно використовуються не лише підконтрольні державі політичні актори, а безпосередньо виступи політичних лідерів. Так, російськими вченими О. Малиноюю та К. Пахалюком із допомогою Російського гуманітарного наукового фонду (грант №11–03–00202), а також Російського фонду фундаментальних досліджень (грант №19–011–31148\19) було проведено низку досліджень виступів президентів РФ, у яких були застосовані методи дискурс-аналізу та контент-аналізу, зокрема, щорічних послань В. Путіна. О. Малиноюю відзначаються такі патерни у виступах, що використовують посилення на минуле :

- минуле як приклад для наслідування;
- критична ставлення до минулого в контрасті із сучасним станом справ;
- минуле як фон, що відтінює теперішні досягнення;
- минуле, як джерело проблем, що необхідно подолати;
- минуле як урок, із якого необхідно зробити висновки;
- констатація спадковості теперішнього та минулого [181].

Однак детальний аналіз результатів зазначених досліджень свідчить про те, що головною метою відсилання до минулого у виступах російських президентів є легітимація тих чи інших дій влади, політичного курсу загалом, а також демонстрація «генеральної лінії» влади у сфері історичної політики.

Так, на зміну «єльцинському періоду» офіційного історичного нарративу легітимації політики 1990-х років, що критично характеризував радянський і частково дорадянський історичні періоди, у 2000-ні роки прийшов «путінський період», у якому домінує нарратив про «тисячорічну російську державу». У

такому офіційному історичному наративі найбільш затребуваним символічним ресурсом є радянське минуле, а найбільш використаною подією є німецько-радянська війна (у російській історіографії – ВВВ). Відображають тенденцію до розширення репертуару згадування у виступах «пам'яті про героїв», або «використання перемог» масштабні комеморації 200-річчя Бородінської битви у 2012 р. та 100-річчя початку Першої світової війни у 2014 р. [182, с. 107; 112] за всієї неоднозначності як першого, так і другого епізоду в історії Російської імперії.

Окремо відзначаються матеріали зустрічей російських лідерів із представниками історичної спільноти. У рамках таких діалогів як В. Путін, так і Д. Медведєв неодноразово наголошували, що діюча російська влада, на відміну від радянської, підтримує незалежність та об'єктивний підхід у історичній науці. Однак насправді такі зустрічі із представниками професійної спільноти використовувалися для постановки їм конкретних завдань, які змінювалися відповідно до політичної ситуації.

У 2014 році на зустрічі із молодими вченими та викладачами історії, за участі представників провідних російських навчальних закладів, а також інститутів РАН, В. Путін відкрито вказує молодим історикам на теми, у дослідженні яких зацікавлена держава, та водночас наголошує (із посиланням на досвід більшовиків щодо введення суспільства в оману), що «захист власних поглядів та інтересів має бути ґрунтовний, талановито виконаний, і зміст має бути хороший, й обгортка має бути яскравою та створювати враження на розуми (пер.авт.)». Одночасно, на згаданій зустрічі має місце показовий прояв так званого «дводумства» від президента РФ, тобто здатності одночасно дотримуватися переконань, що суперечать одне одному. З одного боку, В. Путін заявляє: «Ми бачимо, що відбуваються спроби... історію переписати, причесати її під чийсь геополітичні інтереси. А історія – це наука, її, якщо до неї серйозно ставитися, неможливо переписати (пер.авт.)». Тобто, він не допускає змін у раз і назавжди написаній історії, відкидає можливість нового осмислення, трактування, оцінювання історичних фактів, висування нових

версій – усе це розуміється як спроби «переписати історію». І буквально за декілька хвилин у розмові про виставку «Рюриковичі» В. Путін докоряє А. Попову, представнику організаторів згаданої виставки в тому, що в рамках експозиції представлена лише «версія Карамзіна», «норманська теорія походження російської держави», тоді як мають місце й інші версії – такий підхід у парадигмі В. Путіна якраз і підпадає під визначення «спроби переписати історію». Ніби ілюструючи ступінь допустимого «переписування історії» (у випадках, санкціонованих владою), президент РФ у розмові із професійними істориками згадує маргінальну, не підкріплену жодними джерелами версію про нібито татарське походження очільника другого земського ополчення у 1611–1612 роках Кузьми Мініна: «свято народної єдності присвячено звільненню Москви ополченцями, а на чолі ополчення-то стояв етнічний татарин...(пер.авт.)» [96].

На іншій зустрічі, з авторами проекту нового шкільного підручника з історії, В. Путін відверто визнав причину уваги, яку влада РФ приділяє формуванню історичної політики: «від оцінок проблем, пов'язаних з історією в значній ступені залежить те, як суспільство ставиться до того, що ми робимо сьогодні, а також те, які ми будемо плани на найближчу, середньострокову та більш віддалену історичну перспективу. Саме в цьому полягає причина цього загострення пристрастей, що біля історичних проблем і обертаються...(пер.авт.)» [96].

Два наведених вище епізоди публічних заходів з участю очільника держави являють собою приклади розроблення та використання методів впливу на діяльність істориків, а також політичного втручання в зміст підручників та програм викладання за термінологією О. Міллера. У такий спосіб для російської історичної спільноти на найвищому політичному рівні визначається завдання щодо легітимації діючого режиму, спротиву іншим спробам «перекодувати суспільство» крім спроб діючої влади, та іншій політиці «переписування історії під чийсь геополітичні інтереси», крім політики російської влади [182, с. 118].

Також важливо, що вплив російської політики на викладання історії в системі освіти не обмежується територією РФ. Так, у рамках проекту Спільної комісії з вивчення новітньої історії російсько-німецьких відносин упродовж 2014–2020 років було видано російсько-німецький підручник історії «Росія-Німеччина. Віхи спільної історії в колективній пам'яті» в трьох томах російською та німецькою мовами, призначений для вчителів, учнів, студентів та інших учасників освітнього процесу [257; 258; 341; 342; 354].

У 2012 році, за часів міністра освіти, науки, молоді та спорту України Д. Табачника було видано першу частину спільного російсько-українського посібника для вчителів середньої школи Росії та України (російською мовою) під назвою «Росія та Україна на перехрестях історії» [256]. За висновком А. Агафонова, публікація подібних видань дасть змогу будувати українську ідентичність у такий спосіб, щоби вона містила «загальноросійський культурно-світоглядний компонент» у якості її органічної частини, що водночас реанімувало б традиції побудови «спільної Російської імперії», або, говорячи сучасною мовою – наддержави [56]. Проекти аналогічних спільних підручників російсько-польського, російсько-білоруського, російсько-австрійського перебувають у стадії реалізації.

Практика експлуатації історичної тематики у виступах політиків поширена у світі й не є прерогативою лише тоталітарних суспільств загалом та РФ зокрема. Натомість у демократичних країнах у процесі політичної боротьби напрацьовані сценарії, згідно з якими використання історичних аргументів у політичних промовах спричиняє неминучу критику з боку політичних сил – конкурентів та професійних істориків. Тому перед використанням будь-яких історичних аргументів детально продумуються можливі ризики, відпрацьовується відповідний матеріал. Непродумані спекуляції на історичному підґрунті в такій системі стають ризикованою операцією. За очевидними причинами, практично немає можливості для дієвої критики діючої російської влади як із боку політичних противників (через обмеження їхнього доступу до

ЗМІ та свободи висловлювання загалом), так і з боку професійних істориків через низьку ступінь їхньої свободи та підконтрольність владі [195, с. 7].

Указом президента Д. Медведєва від 15 травня 2009 року № 549 створено «Комісію при президентові РФ із протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». Очолив цю комісію С. Нарішкін, на той час керівник Адміністрації президента РФ, до складу комісії в тому числі увійшли заступник Міністра освіти та науки РФ, заступник Міністра юстиції РФ, керівник Росархіву, заступник Міністра культури РФ, заступник директора Федеральної служби з технічного та експертного контролю – відповідальний секретар Міжвідомчої комісії із захисту державної таємниці, генеральний директор «ВДТРК», начальник Служби зовнішньої розвідки (СЗР) РФ, начальник Генерального штабу – перший заступник Міністра оборони РФ, заступник керівника Росдруку, президент Фонду вивчення історичної перспективи, заступник Секретаря Ради Безпеки РФ, заступник Міністра іноземних справ РФ, начальник управління ФСБ РФ, директор Інституту загальної історії РАН [17]. Професійних істориків у складі комісії практично немає.

За словами Голови цієї комісії С. Нарішкіна, стійке просування його країни не збігається із планами «відомих світових держав», що бажають бачити Росію з обмеженою самостійністю, нездатною до досягнення «стратегічних національних пріоритетів». Прикладом реалізації таких планів, з його слів, є заохочення офіційним Києвом «героїзації бойовиків Української повстанської армії (у тексті з малої літери), увічнення пам'яті «місцевих нацистів» як борців за українську незалежність, дослідження Голодомору (у тексті з малої літери), у якості цілеспрямованої політики радянської влади, що мала на меті знищення українського народу, а також «міфологізація українського так званого визвольного руху 20–50-х років минулого століття як відповідь на радянську окупацію», та інші «славетні справи в галузі приниження історичної пам'яті росіян в Україні (пер.авт.)». У якості реагування на наведені С. Нарішкіним приклади рішенням президента РФ було створено вищеназану комісію, яка

«буде уважно відстежувати зацікавлено-помилкові тлумачення вітчизняної (російської – прим. авт.) історії за кордоном та активно їм протидіяти із використанням наукової та суспільної трибуни, іншими засобами реагування (пер.авт.)» [203, с. 10–12]. До того ж, із самої назви комісії витікає, що вона призначена для протидії фальсифікаціям, які можуть завдати шкоди інтересам Росії. Відповідно, гіпотетичні фальсифікації історії, які не шкодять інтересам Росії, або навіть відповідають таким інтересам, діють на користь Росії – очевидно не лише не потребують протидії із боку влади, а можуть навіть підтримуватись.

У рамках діяльності комісії було розіслано керівникам наукових установ Відділення історико-філологічних наук РАН циркуляр від 23 червня 2009 року за підписом керівника секції історії академіка В. Тішкова, у якому було визначено завдання щодо пошуку джерел фальсифікації історії. У названому документі вимагалось подати перелік «історико-культурних фальсифікацій» із вказанням основних джерел, осіб чи організацій, які створюють та розповсюджують фальсифікацію, а також визначити потенційну небезпеку, яку така фальсифікація може створити для інтересів РФ, а також надати попередні пропозиції щодо наукового спростування фальсифікації. Також було визначено завдання надати інформацію про заходи, які було здійснено для викриття відповідних фальсифікацій, а також історичних концепцій, що можуть суперечити інтересам РФ [262].

На думку членів міжнародного правозахисного та історико-просвітницького товариства «Меморіал», із фальсифікаціями історії необхідно боротися не застосуванням законодавчих заборон, а в рамках відкритих та вільних наукових дискусій, у тому числі й міжнародних. Водночас усім сторонам дискусії має бути доступною змога довести свої аргументи до широкого загалу. Кращим методом протидії фальсифікаціям вони вважають забезпечення вільного доступу до історичних джерел та їх широку публікацію. Для цього немає необхідності створювати спеціальні комісії, а достатньо зробити ефективною роботу Міжвідомчої комісії із захисту державної таємниці,

до компетенції якої належить зняття грифу обмеження з архівних документів, і яку на той час очолював той самий С. Нарішкін.

На думку Меморіалу, «Комісія із протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» створена не для запобігання фальсифікацій історичних фактів, а для цензурування їхнього ставлення та концепцій, якщо вони не збігаються з історичною політикою влади. Такі концепції можуть бути оголошені (і були оголошені – як у доповідях членів цієї Комісії під час її створення, так і в подальшому – прим.авт.) «такими, що завдають шкоди інтересам Росії». У такому форматі дії Комісії є не лише непродуктивними, але й антиконституційними, оскільки така «протидія» запроваджує в державну практику елементи державної ідеології – а це прямо заборонено статтею 13 Конституції РФ [208].

У РФ поширена практика показного розсекречування та публікації певних архівних документів напередодні свят та пам'ятних дат. Так, напередодні 9 травня 2020 року МО РФ розсекретило архівні документи щодо визволення Праги та штурму Берліну, у лютому 2020 – документи про звільнення Будапешту та Братислави, напередодні 8 березня 2018 року – деякі документи, які стосуються участі жінок у Другій світовій війні. Такі акції влади РФ супроводжуються широким розголосом у пресі. Водночас під виглядом нещодавно розсекречених частково публікують раніше розсекречені документи [320]. Разом із цим, згідно до чинного російського законодавства, «термін засекречування відомостей, що складають державну таємницю, не має перевищувати 30 років» [15], тобто термін розсекречення документів Другої світової війни давно вийшов.

Наказом Міністра оборони РФ С. Шойгу від 12 листопада 2020 року № 591 [19] було відмінено попередні накази Міністрів оборони РФ: від 08 березня 2007 року № 181 «Про розсекречування архівних документів Червоної Армії та Військово-Морського Флоту за період ВВВ 1941–1945 років» та від 30 березня 2009 року № 492 про внесення змін у вищеназваний наказ Міністра оборони РФ № 181, згідно з якими знімався гриф «таємно» з архівних справ до

фронтового рівня включно, політичних та кадрових органів, медичних установ та закладів [21]. У такий спосіб відновлено механізм, відповідно до якого розсекречування документів, що зберігаються в архівах МО РФ, проводиться відповідно до рішення експертної комісії МО після проведення відповідної експертизи. З урахуванням обсягу документів, які зберігаються в архівах МО та з яких не знято гриф таємності, процес розсекречування документів розтягнеться на довгі роки.

У 2016 році було відхилено петицію «За вільний доступ до архівів ВНК-НКВС-КДБ» до Міжвідомчої комісії із захисту державної таємниці [121], у якій містилося прохання скасувати заключення вищезазначеної комісії від 12 березня 2014 року «Про продовження терміну засекречування відомостей, що містять державну таємницю, які були засекречені ВНК-КДБ у 1917–1991 роках» [20], згідно з яким термін грифу секретності документів органів держбезпеки 1917–1991 років було продовжено на 30 років – до 2044 року.

Натомість, для порівняння, в Україні, за заявою А. Хромова, очільника Державної архівної служби, майже не залишилося засекречених документів часів СРСР [79]. Відповідно до Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [31], розсекречено документи всіх радянських спецслужб, у тому числі ВНК, ОДПУ, НКВС, КДБ, Управління контррозвідки «СМЕРШ», МВС, ГРУ ГШ, Єдиного верховного трибуналу, прокуратур, судів тощо. Матеріали радянського періоду Галузевого державного архіву СБУ перебувають у вільному доступі. Для бажаючих доступний спеціально онлайн-курс «Розсекречені» від студії онлайн-освіти EdEra та Центру досліджень визвольного руху, у якому будь-який бажаючий безкоштовно може навчитися роботі із розсекреченими архівними документами спецслужб [246].

Указом президента РФ від 14.02.2012 г. № 183 «Про затвердження складу Комісії при президентові РФ із формування та підготовки резерву керівних кадрів, зміні та визнанні такими, що втратили силу, деяких актів президента РФ», було скасовано вищезазначений указ президента № 549

2009 року, відповідно «Комісія при президентові РФ із протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам РФ» була ліквідована [26].

Далі функції щодо провадження історичної політики російської влади виконувала створена 20 червня 2012 року Російська історична спілка (РІС), очолює яку той самий С. Нарішкін (станом на 2021 рік – директор СЗР РФ).

У якості одного із завдань РІС визначено «надання науково-просвітницької протидії дилетантизму та спробам фальсифікації історичних фактів», причому під «фальсифікацією історичних фактів» розуміються трактування, які не відповідають офіційній історичній політиці. За висловом В. Мединського, голови іншої організації, призначеної провадити історичну політику РФ – РВІТ, «самі собою факти означають не дуже багато.... Усе розпочинається не з фактів, а з інтерпретацій. Якщо ви любите свій народ, тоді історія, написана вами, буде завжди позитивною (пер. авт)» [188, с. 658]. Ще більш відверто В. Мединський висловлюється у відповіді російському історичному О. Ісаєву на критичний відгук про книгу «Війна: міфи СРСР. 1939–1945»: «сьогодні в справі відбілювання радянської історії – краще перегнути, ніж недогнути... Ви наївно думаєте, що факти в історії – це головне. Розплющіть очі: ніхто вже давно на них не зважає! Головне – це їх трактування, кут зору та масова пропаганда (пер. авт.)» [197].

Одну з пріоритетних цілей історичної політики РФ назвав у 2012 році уповноважений Міністерства закордонних справ (МЗС) РФ із питань прав людини К. Долгов на круглому столі, який було проведено 27 листопада 2012 року Комітетом Ради Федерації РФ із конституційного законодавства, правових та судових питань, розвитку громадянського суспільства на тему «Про порядок та методик проведення державної та суспільної антинацистської експертизи». Представник МЗС РФ К. Долгов висловився так: «планомірні та систематичні зусилля щодо фальсифікації історії, підкріплені до того ж потужними фінансовими ресурсами, переслідують мету дестабілізації внутрішнього положення, звуження ареалу впливу РФ (пер.авт.)» [288]. Тобто, як мінімум одне із завдань історичної політики, яку веде російський уряд – недопущення

такого трактування історії, яке може призвести до «звуження ареалу впливу РФ».

Такого роду діяльність фінансується з державного бюджету. Так, у проєкті бюджету РФ на 2021–2023 роки закладено спеціальні субсидії для програми «протидії фальсифікаціям та викривленням історії Другої світової війни», реалізацію яких доручено Фонду «Історія Батьківщини», засновником якого є російський уряд, а головою ради – знову С. Нарішкін [303].

З-поміж проєктів Фонду – «Крим у російській історичній пам'яті», завданням якого визначено висвітлення історичних періодів, коли Крим «мав велику вагу для всієї держави російської», відродження пам'яті про «історичну належність Криму Росії», відновлення громадянської ідентичності кримчан як громадян РФ. Проєкт «Актуальна історія» позиціонується як компетентна відповідь на «дії урядів деяких східноєвропейських держав щодо створення завідомо викривленого образу СРСР у власних громадян, а також перегляд підсумків Другої світової війни, створення позитивного образу нацистських злочинців (пер.авт.)». Аналогічний проєкт «Друга світова війна. Факти та інтерпретації» має на меті «протидію спробам фальсифікації, викривленого та легковажного трактування історії Другої світової війни (пер.авт.)». Проєкт «Національно-державна ідентичність у країнах Євразійського економічного союзу» покликаний «протистояти ревізії історичної пам'яті в державах Євразійського економічного союзу (насамперед Білорусі та Казахстану), боротися зі спробами перегляду історії в цих країнах, створити рекомендації задля укріплення дружній Росії національній ідентичності народів цих держав, а також протистояти перегляду підсумків Другої світової війни (пер.авт.)» [312].

Указом президента РФ В. Путіна в липні 2021 року створено новий орган контролю за провадженням державницької історичної політики: «Міжвідомчу комісію з історичної просвіти». Характерна мета створення комісії, зазначена в преамбулі Указу президента: «забезпечення планомірного наступального підходу до питань збереження національних інтересів РФ,

пов'язаних зі збереженням історичної пам'яті та розвитком просвітницької діяльності в галузі історії (пер.авт.)». Головою названої комісії призначено того ж В. Мединського, у якості помічника президента. Також до складу комісії включено представників Адміністрації президента РФ, апарату Ради Безпеки РФ, а також представників силових структур: Генеральної прокуратури РФ, СК РФ, МО РФ, МВС РФ, СЗР РФ та ФСБ РФ. У якості основних завдань визначені: «координація діяльності державних органів, науково-освітньої та культурної спільнот щодо формування єдиного підходу до здійснення історичної просвіти, а також щодо попередження спроб фальсифікації історичних фактів, аналіз діяльності іноземних структур та осіб, які завдають шкоди національним інтересам РФ у історичній сфері, вживання оперативних заходів щодо протидії зазначеній діяльності, а також підготовка пропозицій щодо інформаційного забезпечення контрпропагандистських міроприємств (пер.авт.)» [18]. М. Соколов, голова Вільної історичної спілки (Росія) назвав цю комісію «Історичною ВНК» [133].

Заслуговує уваги також Фонд історичної пам'яті – некомерційна суспільна організація, заснована у 2004 році. У якості мети та місії Фонду визначено створення інформаційно-аналітичного поля, у якому стратегічні питання теперішнього та майбутнього розглядаються у зв'язку із відновленням історичної пам'яті «російської цивілізації» та укріпленням «національної самосвідомості».

Характерними для історичної політики є спроби регулювання питань історії на законодавчому рівні. За словами згаданого вище В. Мединського, голови РВІТ, та на той час міністра культури РФ, «псевдоісторичний абсурд, заражений ідеологічним вірусом, якщо його вчасно не зупинити, має властивість поширюватись. Приклад? Будь ласка – історія України (пер.авт.)» [189]. Будь-яке трактування історії, що не відповідає історичній політиці російського уряду, визначається в суспільному дискурсі як «псевдоісторичний абсурд». Зупиняється його поширення в тому числі й законодавчими методами. За матеріалами дослідження, проведеного у 2018 році Міжнародною

правозахисною групою Агора (об'єднання юристів-правозахисників, призначенням якого є захист громадян від незаконних дій державних органів), інтерпретація та оцінка історичних подій загрожує російським дослідникам переслідуванням та кримінальною або адміністративною відповідальністю. Обмеження трактування історичних подій та особистостей, що відрізняються від офіційно затверджених, заборона наукових праць, визнання певних архівних документів екстремістськими матеріалами використовується владою РФ у якості інструменту запровадження державної монополії на трактування історичних подій [97, с 285].

У згаданому дослідженні наводяться приклади обмеження свободи висловлювань на історичному підґрунті, у тому числі 17 випадків кримінального переслідування. Так, за статтею 282 Кримінального кодексу (КК) РФ (збудження ненависті, або ворожнечі) було засуджено до одного року шести місяців умовного позбавлення волі татарського активіста Р. Кашапова за публікації в соціальних мережах, у яких було вказано на насильницьку християнізацію мусульман, містилася критика шовіністичної політики Москви щодо національних меншин, а монголо-татарське іго було назване «жахливим державним міфом». За репост (повторну публікацію повідомлення, розміщеного іншим користувачем) у соціальній мережі «ВКонтакте» статті під назвою «15 фактів про бандерівців, або про що мовчить Кремль», у якій, зокрема, містилося твердження про спільний напад у 1939 році СРСР та Німеччини на Польщу, було визнано винним за статтею КК РФ 354.1 «Реабілітація нацизму», та оштрафовано на 200 тисяч рублів мешканця Пермі В. Лузгіна.

У якості складу злочину В. Лузгіна визначено, що в оприлюдненій ним статті наявні «завідомо неправдиві відомості про діяльність СРСР у роки Другої світової війни, а саме, твердження, що її розв'язали комуністи (Радянський Союз) спільно із Німеччиною, а також про тісну співпрацю комунізму та нацизму, що протирічить фактам, які встановлено вироком Нюрнберзького трибуналу, якому також завідомо протирічить і твердження про

тісну співпрацю комунізму та нацизму (пер.авт.)». Наявність у оприлюдненій статті «завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни» засвідчив експерт – кандидат історичних наук, декан історичного факультету Пермського державного гуманітарно-педагогічного університету. Також він засвідчив, що «наведене висловлювання є невідповідністю, визнаною на міжнародному рівні (пер. авт.)» [28]. Крім цього, у якості обставин справи зазначена критика В. Лузгіним політики Росії щодо України.

У березні 2017 року була порушена кримінальна справа проти вченого-зоолога та журналіста з Магадану І. Дорогого за частинами 1 та 3 ст. 354.1 «Реабілітація нацизму» КК РФ за публікації в соціальній мережі «Однокласники», у яких він негативно висловлювався про Г. Жукова, М. Тухачевського, О. Марінеско та Р. Руденка, як про причетних до масової загибелі людей, а також про М. Кантарія як засіб радянської пропаганди. Основне звинувачення І. Дорогого підпадало під формулювання «поширення таких, що висловлюють явну неповагу до суспільства, відомостей про дні військової слави та пам'ятні дати Росії», а злочин трактувався як «умисний злочин проти миру та безпеки людства». У постанові прокуратури про притягнення його до відповідальності у якості «символів Дня військової слави 9 травня» названі Г. Жуков, О. Марінеско, М. Кантарія, а також Р. Руденко, і навіть К. Тухачевський, якого було страчено в 1937 році [242]. У Коментарі до статті 354.1 КК РФ у якості символів військової слави визначаються «знамена, прапори, штандарти, військові звання, нагороди, меморіальні музеї, експонати тощо» [44], а формулювання «символ Дня військової слави» взагалі не визначене в згаданій статті. Справу проти І. Дорогого було закрито у 2021 році у зв'язку зі смертю обвинуваченого.

Формулювання статті 354.1 КК РФ розпливчасті, та можуть бути неоднозначно трактовані, у зв'язку з чим виникає низка питань як у фахівців-істориків, так і в міжнародних організацій. Так, у переліку питань, адресованих РФ у зв'язку з її восьмою періодичною доповіддю про дотримання

Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, які було опубліковано 14 серпня 2020 року комітетом ООН із прав людини, містився запит на огляд випадків, у тому числі призначених покарань за «розповсюдження неправдивих відомостей про діяльність СРСР у період Другої світової війни» [153]. Дійсно, формулювання «розповсюдження завідомо неправдивих відомостей» щодо історичних подій може трактуватися досить вільно.

Коментар до КК РФ надає таке визначення наведеному формулюванню: «під поширенням завідомо неправдивих дій про діяльність СРСР у роки Другої світової війни, які були скоєні публічно, розуміються заяви, повідомлення невизначеному колу осіб інформації про діяльність СРСР у роки Другої світової війни, яка не відповідає дійсності, неправильне викладення історичних фактів про вирішальну та істотну роль СРСР у перемозі над фашизмом, їх викривлення, або замовчування про них, повідомлення про такі, що не мали місця в дійсності, нібито скоєні самим СРСР військові злочини під час цієї війни і т.ін. (пер. авт.)» [44]. Фактично будь-який вислів, тезу чи науковий документ можна визначити як «таку, що не відповідає дійсності», «неправильну», або звинуватити в «замовчуванні фактів». Дослідник А. Буровський проводить паралель із формулюванням «поширення завідомо неправдивих дій про діяльність СРСР у роки Другої світової війни» та формулюванням радянського законодавства: «поширення завідомо неправдивих відомостей про Радянський Союз, його уряд та його політичний устрій (пер. авт.)», яке діяло в законодавстві СРСР. Також немає остаточного розуміння формулювання «заперечення фактів, які було встановлено вироком Міжнародного військового трибуналу...» – за буквального розуміння порушенням закону буде, наприклад, цитування радянських суддів, які не погоджувалися із низкою пунктів Нюрнберзького трибуналу. Фактично згаданим законом запроваджується цензура на історичні дослідження та критику будь-яких дій СРСР у період Другої світової війни [132].

Також передбачено покарання за поширення «відомостей про дні військової слави та пам'ятні дати Росії, які пов'язано із захистом Вітчизни, що

висловлюють явну неповагу до суспільства (пер. авт.)». Дні військової слави та пам'ятні дати визначені Законом «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії». Днів військової слави всього визначено 19, у тому числі, наприклад, 18 квітня – «День перемоги російський воїнів князя Олександра Невського над німецькими лицарями на Чудському озері (Льодове побоїще, 1242 рік)», 21 вересня – «День перемоги російських полків на чолі із великим князем Дмитром Донським над монголо-татарськими військами в Куликовській битві (1380 рік)», 7 листопада – «День проведення військового параду на Червоній площі в місті Москві в ознаменування двадцять четвертої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції (1941 рік)», 10 липня – «День перемоги російської армії під командування Петра Першого над шведами в Полтавській битві (1709 рік)», 8 вересня – «День Бородинської битви російської армії під командуванням М. Кутузова із французькою армією (1812 рік)» тощо.

Пам'ятних дат згаданим Законом визначено всього 17, наприклад, 22 червня – «День пам'яті та скорботи – день початку ВВВ (1941 рік)»; 7 листопада – «День Жовтневої революції 1917 року» тощо [16]. Відповідно, публікація будь-якої інформації про історичні події, які так чи інакше пов'язані із визначеним згаданим Законом датами та подіями (наприклад, Бородинську чи Куликівську битву, або події жовтня 1917 року) – може бути підставою для кримінального переслідування. Під висловлюванням «явної неповаги до суспільства» розуміються «демонстрації зневажливого ставлення до таких днів та дат, повідомлення про них завідомо неправдивих, ганебних, образливих відомостей невизначеному колу осіб (пер.авт.)» – тобто практично будь-яке висловлювання чи публікація, або навіть відсутність згадування, яка може бути розцінена як «зневажливе ставлення» [44].

Мають місце також декілька інших юридичних дефектів названої статті 354.1. Так, поняття «реабілітація» законодавчо закріплене в Кримінально – процесуальному кодексі (КПК) РФ як «відновлення прав та свобод особи, яку необгрунтовано піддано кримінальному переслідуванню, а також відшкодування завданої їй шкоди». Таке визначення не може бути застосовано

до нацизму, оскільки поняття «реабілітація» стосується конкретної особи, а не до ідеології як суспільно-політичного явища. Крім цього, згідно зі ст. 134 КПК РФ право на реабілітацію може визнати лише суд, слідчий або дізнавач. Тобто, має місце невідповідність назви та змісту статті [224]. Діюче російське законодавство не дає визначення ані поняття «нацизм», ані поняття «фашизм». Крім того, у РФ вільно публікуються та поширюються роботи вчених та філософів, які так чи інакше виправдовували німецький нацизм та політику Гітлера зокрема. Можна навести приклад російського філософа І. Ільїна, висловлювання якого неодноразово цитував у своїх промовах В. Путін та інші російські політики [229]. Так, наприклад, коментує І. Ільїн політику Гітлера: «Що зробив Гітлер? Він зупинив процес большевизації в Німеччині, та зробив цим величезну послугу всій Європі (пер.авт.)»[130, с 109]. Цитуючи в позитивному ключі такого філософа, російський президент фактично сам певним чином виправдовує політику Гітлера та нацизм.

Фактично, законодавчий орган РФ визнав суспільно небезпечною наукову дискусію щодо подій Другої світової війни (а також інших історичних подій, які так чи інакше пов'язані із днями військової слави та пам'ятних дати Росії), що з погляду Конституції РФ та міжнародно-правових актів є грубим порушенням права на вільне вираження думок та на свободу слова. До того ж, згадана стаття 354.1 входить до глави 34 «Злочини проти миру та безпеки людства», а зважаючи на те, що безпосереднім об'єктом злочину, який передбачено у ч.1 статті 354.1 є «охорона історичної пам'яті народу Росії», влада РФ вважає охорону історичної пам'яті свого народу складником миру та безпеки людства [63].

Крім цього, оскільки офіційний текст вироку військового трибуналу в Нюрнберзі від 01 жовтня 1946 року не закріплено в російській правовій системі, він не був опублікований та не є додатком до жодного з російських нормативних актів, відповідно, він не може бути джерелом кримінального права.

У квітні 2021 року В. Путіним було підписано прийнятий раніше Державною Думою Закон «Про внесення змін до статті 354.1 КК РФ», у якому було суттєво посилено відповідальність за висловлювання думок, які не збігаються з офіційною версією історії, затвердженої російською владою, а також включено нові підстави для кримінального переслідування. Згідно з пояснюючою запискою до проекту цього закону, його прийняття дає змогу збалансувати вже наявні заходи відповідальності, а «запропоновані засоби захисту історичної пам'яті» покликані зупинити від здійснення злочину. Визначені зазначеним законом форми та способи протидії, на думку його автора, віцеспікера Державної Думи І. Ярової, забезпечать захист державою «історичної правди та історичної народної пам'яті в усіх сферах життя людини (пер.авт.)» [11].

Частина перша нової редакції Закону РФ № 354.1 додатково встановлює кримінальну відповідальність не лише за публічне поширення «завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», а також і за публічне поширення «завідомо неправдивих відомостей про ветеранів ВВВ». У такий спосіб істотно розширюються можливості для кримінального переслідування громадян, чиє розуміння історії суперечить офіційним наративам Кремля.

Відповідно до статті 2 Федерального закону РФ «Про ветеранів», до ветеранів ВВВ належить надзвичайно широке коло осіб, які так чи інакше приймали участь у громадянській війні (Законом не визначено, якої саме – прим. авт.), Другій світовій війні, «бойових операціях із ліквідації націоналістичного підпілля на територіях України, Білорусі, Литви, Латвії та Естонії», та в «інших бойових операціях із захисту Вітчизни».

Фактично, у такий спосіб часові рамки законодавчого обмеження академічної свободи історичних досліджень розширюються з періоду Другої світової війни на період від громадянської війни (з 23 лютого 1918 року до жовтня 1922 року) до радянсько-китайського прикордонного конфлікту в районі озера Жаланашколь у серпні 1969 року. Водночас, що характерно, у

названому переліку напад СРСР у вересні 1939 року на Польщу поійменовано як «бойові дії під час возз'єднання СРСР, Західної України та Західної Білорусі з 17 до 28 вересня 1939 року (пер.авт.)» [9].

Як бачимо, законодавчо визначено надзвичайно широке коло осіб (які можуть і не бути громадянами РФ), оприлюднення «завідомо неправдивих відомостей» щодо яких (насправді, у реаліях російської судової системи— оприлюднення будь-яких відомостей) прирівнюється до «реабілітації нацизму». І це не обов'язково мають бути живі ветерани ВВВ – номінально така норма поширюється й на померлих ветеранів. Отже, наприклад, публікація будь-якої інформації, дослідження, навіть просте згадування в матеріалі українського націоналістичного підпілля може бути кваліфіковане як «здійснене публічно поширення завідомо неправдивих відомостей про ветеранів ВВВ», що потягне за собою відповідне покарання. У новій редакції частини першої статті 354.1 КК РФ передбачено покарання у вигляді «позбавлення волі або примусових робіт строком до трьох років із позбавленням права займати певні посади, або займатися певною діяльністю (у розглянутому випадку – історичними дослідженнями, журналістською або публіцистичною діяльністю – прим.авт.), або штрафу в розмірі до трьох мільйонів рублів» (у попередній редакції статті максимальний розмір штрафу обмежувався трьомастами тисячами рублів).

Згідно із внесеним змінами до другої частини загаданої статті 354.1 КК РФ, вищезазначені діяння, які було здійснено за наявності кваліфікуючих ознак, до яких, крім визначених у першій редакції закону використання службового становища, або використання ЗМІ, у новій редакції віднесено також і використання інформаційно-телекомунікаційних мереж, у тому числі мережі Інтернет – тягнуть за собою підвищену відповідальність. Максимальне покарання в такому випадку передбачає штраф від двох до п'яти мільйонів рублів (у попередній редакції закону розмір штрафу за частиною другою складав від ста до п'ятисот тисяч), а також «позбавлення волі або примусові роботи із позбавленням права займати певні посади, або займатися певною

діяльністю строком до п'яти років», що відносить такі правопорушення до злочинів середньої тяжкості [46].

У частину третю статті 354.1 КК РФ також включено новий склад злочину – «образа пам'яті захисників Вітчизни або приниження честі та гідності ветерана ВВВ, здійснені публічно». Максимальне покарання за скоєння такого діяння, а також за «поширення відомостей, які висловлюють явну неповагу до суспільства, про дні військової слави та пам'ятні дні Росії, пов'язані із захистом Вітчизни, скоєні публічно» (аналіз яких проводився вище) – передбачено у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років, знову-таки із позбавленням права займати певні посади, або займатися певною діяльністю. Максимальний обсяг штрафу за такий злочин встановлено в розмірі трьох мільйонів рублів (у попередній редакції закону максимальний розмір штрафу за частиною третьою становив триста тисяч рублів).

Крім цього, до статті 354.1 УК РФ було включено частину четверту, яка встановлює підвищену кримінальну відповідальність за скоєння зазначених у частині третій діянь «групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, або із використанням ЗМІ, або інформаційно-телекомунікаційних мереж, у тому числі мережі Інтернет». Максимальне покарання в такому випадку встановлено у вигляді «позбавлення волі на строк до п'яти років із позбавленням права займати певні посади, або займатися певною діяльністю на той самий термін». З урахуванням того, що більша частина сучасних публікацій розміщується в мережі Інтернет – практично будь-яка публікація буде визнана такою, за яку передбачено підвищену кримінальну відповідальність.

Як зазначено в Заключенні комітету ради Федерації з конституційного законодавства та державного будівництва Федеральних Зборів РФ, прийняття внесених змін «дасть змогу створити додаткові засоби захисту честі й гідності ветеранів ВВВ та захисників Вітчизни, а також забезпечить збереження історичної правди» [10].

Зазначена в частині другій Закону РФ 354.1 категорія «захисники Вітчизни» законодавчо ніяк не визначена, що дає змогу поширювати рамки

застосування цього закону практично на будь-які військові конфлікти із часів Київської Русі до «виконання спеціальних завдань на території Сирійської Арабської Республіки з 30 вересня 2015 року».

Після прийняття такого закону будь-яка критика будь-якої події, у якій так чи інакше приймає або приймав участь хоча б один ветеран ВВВ (учасник перерахованих вище історичних подій у часових рамках від 1918 року до 1969 року), або навіть «захисник Вітчизни» – законодавчо невизначена категорія осіб із дуже довільним трактуванням – може бути підставою для кримінального переслідування за «реабілітацію нацизму». У якості прикладу можна навести засудження російського опозиційного політика О. Навального за критичні висловлювання на особистій сторінці соціальної мережі «Twitter» щодо агітаційного відеоролику телеканалу Russia Today на підтримання поправок до Конституції РФ, у якому приймав участь 94 річний ветеран ВВВ І. Артеменко.

Член Громадської палати РФ І. Ремесло подав у червні 2020 року звернення, у якому просив перевірити ознаки порушення ст. 5.61 Кодексу про адміністративні правопорушення (КоАП) та ст. 354.1 КК РФ у коментарі О.Навального. На той час вищезазначені зміни в ст. 354.1 щодо «припинення честі й гідності ветерана ВВВ» ще не були прийняті, тому 15 червня 2020 року СК РФ проти О.Навального було порушено кримінальну справу за ч. 2 ст. 128.1. КК РФ «Наклеп, що міститься в публічному виступі, творі, який публічно демонструється, ЗМІ, або здійснений публічно із використанням інформаційно-телекомунікаційних мереж, включно з мережею Інтернет... (пер.авт.)» [43]. Незважаючи на те, що у процесі слухання справи навіть залучена старший експерт відділу лінгвістичних експертиз експертного центру при СК РФ Глотова визнала, що коментар О. Навального не містив наклепу щодо ветерана ВВВ І. Артеменко, а містив лише особисте оціночне судження щодо змісту агітаційного ролику, О. Навального було визнано винним та призначено штраф у сумі 850 тисяч рублів [6]. За заявою прокурора К. Фролової, О. Навальний у такий спосіб «займається руйнуванням історичної

пам'яті нашого (російського – прим. авт.) народу, фальсифікацією історії» [202].

Ще одним репресивним механізмом історичної політики РФ є визнання історичних матеріалів екстремістськими. Практика таких дій поширюється й на громадян інших держав. Так, у 2013 році Советський районний суд м. Брянська визнав екстремістськими декілька публікацій німецького історика С. Штоппера, який досліджував партизанський рух у Брянській області під час німецько-радянської війни, та захистив у 2012 році докторську дисертацію за темою «Німецька окупаційна влада Брянської області у 1941–1943 роках (пер.авт.)». Експерти Брянської лабораторії судової експертизи Міністерства юстиції РФ прийшли до висновку, що в публікаціях «Різня в Хацуні», «Як вбивати генерала (по- партизанськи)», «Смерть німецьким ешелонам», які були розміщені на особистій сторінці С. Штоппера в соціальній мережі LiveJournal, наявні ознаки екстремізму. Про це свідчить «приниження значущості партизанських військових операцій на Брянщині, негативна оцінка партизан та їхніх дій.

На думку експертів, таке подання інформації може сприяти «формуванню в читачів негативного переконання щодо соціальних ідеалів та духовних цінностей сучасного суспільства, історії ВВВ загалом та партизанського руху на Брянщині зокрема, негативному впливу на індивідуальну та суспільну свідомість, на процес формування соціокультурної ідентичності в молоді та на її зміст у старшого покоління (пер.авт.)» [42]. Хоча дослідник С. Штоппер наводить у згаданих публікаціях як німецькі, так і радянські архівні документи, порівнює їх, але водночас власних висновків не робить, маючи на меті лише створення повної, об'єктивної картини партизанського руху на Брянщині. Ані суд, ані експерти не знайшли в названих публікаціях неправдивої інформації, тенденційних висновків, або виправдань діям нацистів. Тим не менше, вищеназвані публікації були визнані Брянським судом екстремістськими матеріалами, унаслідок чого німецький історик був змушений припинити свої дослідження на території РФ. Відповідно, публікація правдивих історичних досліджень, які суперечать історичній політиці

російської влади, та з погляду владних акторів негативно впливає на суспільну й індивідуальну свідомість – отже має бути так чи інакше заборонена в російському суспільстві.

У жовтні 2020 року В. Путін рекомендував Державній Думі Федеральних Зборів за участі російського організаційного комітету «Перемога» «підготувати до розгляду в період весняної сесії 2021 року проєкт федерального закону про внесення до Федерального закону «Про увічнення Перемоги радянського народу у ВВВ 1941–1945 років» змін, спрямованих на встановлення заборони публічного ототожнення ролі СРСР та фашистської Німеччини в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)» [223]. Відповідно, 1 липня 2021 року зазначений закон було доповнено статтею 6.1., згідно з якою забороняється «ототожнення цілей, рішень та дій керівництва СРСР, командування та військовослужбовців СРСР із цілями, рішеннями та діями керівництва нацистської Німеччини, командування та військовослужбовців нацистської Німеччини та європейських країн вісі під час Другої світової війни..., а також заперечення вирішальної ролі радянського народу в розгромі нацистської Німеччини та гуманітарної місії СРСР при звільненні країн Європи (пер.авт.)» [14]. Отже, із набуттям чинності цим законом будь-які публікації щодо співпраці Радянського Союзу із нацистською Німеччиною, у тому числі цитування вже опублікованих раніше, або їхнє перевидання, у РФ стають неправомірними та будуть переслідуватися за законом.

У якості органу, призначеного практично реалізовувати репресивну історичну політику, рішенням Голови СК РФ О. Бастрикіна у вересні 2020 року створено спеціальний підрозділ СК РФ із розслідування злочинів, пов'язаних із «реабілітацією нацизму та фальсифікацією історії Вітчизни». Діяльність такого підрозділу, за заявою пресслужби СК РФ, спрямована «не лише на встановлення винних у здійсненні злочинів у роки війни (не зазначено, якої – прим.авт.) та реалізацію в такий спосіб принципу невідворотності покарання, але й запобігання викривленню історичних фактів (пер.авт.)» [58]. Рішення про створення такого підрозділу, за повідомленням СК РФ, було прийнято «на фоні

триваючих спроб реабілітації нацизму, у тому числі викривлення ролі нашої країни (очевидно, мається на увазі РФ, хоча це історичний абсурд – прим. авт.) у перемозі над фашизмом (пер.авт.)). На всі факти таких «викривлень» передбачається системно та оперативно реагувати із відповідною правовою оцінкою, але не лише виявляти факт «невідповідності того чи іншого висловлювання історичним подіям», а встановлювати мотив та мету таких діянь, а також об'єктивну сторону складу злочину, який за оцінкою СК РФ може виражатися в «поширенні завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР». Особливу увагу передбачено звернути на оцінку «лексичних конструкцій щодо встановлених та визнаних на світовому рівні історичних фактів».

Крім безпосередньо розслідування відповідних злочинів, названий відділ СК РФ також покликаний надавати «методичну та аналітичну допомогу регіональним слідчим органам» у процесі розслідування кримінальних справ, пов'язаних із «викривленням історії», узагальнювати слідчу практику такого характеру та забезпечувати «консолідований правовий підхід до оцінки подібних фактів» [78]. Фактично, при СК РФ створено підрозділ, який виконує роль координаційного центру в справі провадження репресивної історичної політики [316].

У такий спосіб в історичну політику РФ закладено репресивний механізм, який передбачає можливість переслідування будь-якого актору: чи то фізичної особи, чи то організації, дії якого суперечать, або хоча б не повністю відповідають історичній політиці влади. Будь-яке висловлювання, дослідження, висновок щодо будь-якої події, у якій приймає або раніше приймала участь хоча б одна особа, яка кваліфікується російським законодавством як «ветеран ВВВ» або довільним, ніяк не визначеним терміном «захисник Вітчизни» – може бути підставою для кримінального переслідування за російським законодавством. Така політика неминуче призведе до того, що як у публічному, медійному, так і в академічному просторі висловлюватися зможуть лише такі

актори, які абсолютно впевнені у відповідності своїх дій історичній політиці Кремля.

Характерно, що ключовою позицією, базисом історичної політики РФ є своєрідний «міф заснування» у вигляді перемоги СРСР у німецько-радянській війні 1941–1945 років, яка в радянській та російській історіографії іменується «ВВВ». З одного боку, абсолютна сакралізація історичної події, надання їй статусу «міфу заснування» держави істотно підвищує ефективність побудови необхідної моделі історичної свідомості, а також поляризує суспільство на «наші» та «вороги» залежно від ставлення до даної події. З іншого – тотальна цензура, як показав досвід СРСР, надзвичайно вразлива до випадків, коли тим чи іншим акторам так чи інакше вдається вільно висловлювати свою аргументовану позицію. Водночас комунікативні можливості сучасного світу не дають змоги надійно блокувати будь-яке суспільство, аудиторію, цільову групу від інформаційних подій із боку акторів, непідвладних встановленій у результаті реалізації історичної політики цензурі.

Повністю ізолювати сучасні інформаційно-телекомунікаційні мережі для певних суспільних груп від проникнення небажаного інформаційного контенту неможливо, а аргументовані, зрозумілі, та виконані на відповідному рівні меседжі можуть подолати будь-який ментальний бар'єр, та закласти сумнів у дійсності створеної засобами пропаганди картини світу, у тому числі у сфері історичної свідомості. Крім цього, виглядає не надто ефективним у довготривалій перспективі використання у якості «міфу заснування», або «національного міфу» сучасної держави, претендента на світову гегемонію – руйнівної та кровопролитної війни, яка не дала ані поштовху в державному будівництві, ані переваг у соціальному та цивілізаційному розвитку. Антагоністом такого типу «міфу заснування» є, наприклад, «Американська мрія» – відкрита можливість для всіх досягнути успіху, або «Шлях мирного розвитку» Китаю.

Знаковою подією в процесі дослідження російської офіційної історичної політики та стану історичної свідомості сучасного російського суспільства є

масштабне дослідження «Яке минуле потрібне майбутньому Росії? (пер. авт.)», яке було проведено на протязі 2016 року Вільним історичним товариством на замовлення російського Комітету громадянських ініціатив [334].

Автори дослідження констатують формування в Росії двобічної, «двошарової» моделі історичної свідомості, яку вони формулюють як «дві пам'яті». З одного боку, має місце міфологізований та героїзований варіант «державного минулого», який запроваджується адміністративними методами у вигляді агресивної історичної політики. З іншого боку, на рівні громадянського суспільства так чи інакше формується порівняно нова інфраструктура історичної пам'яті, яку автори дослідження формулюють у вигляді «другої пам'яті». Сутність такої «другої пам'яті» полягає в бажанні індивідуумів усвідомлювати, знати та пам'ятати «локальну історію»: історію власної сім'ї, міста, адміністративної одиниці, певним чином – історію того чи іншого народу. Автори дослідження констатують, що ці «дві пам'яті» функціонують у суспільній свідомості паралельно та практично не перетинаються.

Хоча на цей час немає конфлікту таких форм історичної пам'яті, натомість наявний істотний розрив між ними. Ці дві пам'яті практично не взаємодіють між собою та використовують принципово відмінні алгоритми роботи із минулим. У такий спосіб вони формують простір, у якому ведеться робота з історичною свідомістю та реалізується історична політика.

Якщо для «першої пам'яті» властива вертикальна координація, то «друга пам'ять» розвивається за горизонтальним принципом. Перша, «державна пам'ять» реалізує функцію звеличення та «патріотичного» виховання, водночас історична політика побудована в такий спосіб, щоби в «державній історії» залишалось лише те, що на думку її провідників примножує велич держави. Для другої, «локальної пам'яті», навпроти, головний принцип полягає в тому, що «важливо знати та пам'ятати», а не генерувати оцінки.

Історична політика російської влади побудована в такий спосіб, щоби унеможливити неупереджений аналіз тенденцій розвитку історичної пам'яті. Для цього розроблений та функціонує наступний алгоритм: відбувається

трансляція до контрольованого державою медіапростору ідеологом, потім здійснюється контроль ефективності індоктринації із використанням опитувань громадської думки, і далі ретрансляція результатів цих опитувань (за потреби – відкоригованих) тому ж населенню. Саме державі вигідна репрезентація історичної свідомості як сукупності думок, які оперативно підлаштовуються під рішення влади. У такий спосіб реалізується створення консервативного міфу, який позбавляє Росію як історії, так і історичності – міфу про те, що «тут так було завжди». Цей міф полягає в тому, що історія Росії (до якої відносять і історію втягнутих у імперську орбіту народів) складається із величких перемог та позбавлена внутрішніх конфліктів. Історична свідомість у такий спосіб представляється такою, якою формує її державна пропаганда, та не має потенціалу для спротиву, тобто є пасивною та абсолютно пластичною. Відповідно, групи, що не відповідають наративу державної величі, маргіналізуються.

Отже, перша, «державна пам'ять» виконує не об'єднуючу, а навпаки – роз'єднуючу функцію як наслідок створення «особливої версії державницької історії» взамін консолідуючого історичного наративу. Відповідно з'являються індивідууми, в особистій чи сімейній, «локальній» історії яких виникають конфлікти із «державницькою» версією історії. У такий спосіб відбувається розподіл на «своїх» і «чужих» відповідно до будь-яких історичних подій. Натомість, «друга пам'ять» пропонує шлях вирішення історичних конфліктів із використанням моделі визнання, а не покарання, відмови від спроб «історичного реваншу» на користь визнання історичних фактів, які компрометують, підривають одномірні інтерпретації вже фактом власного існування.

Результати формування другої, «локальної пам'яті» набагато менше пов'язані з актуальною політичною кон'юнктурою, а натомість істотно пов'язані із буденним життям соціуму, до якого перша пам'ять досягає не повністю. Відповідно, репрезентація історичної свідомості, яку пропонують ЗМІ, обов'язково буде викривлена на користь першої «державницької пам'яті».

Разом із цим, мають місце певні винятки, коли прояви другої «локальної пам'яті» набувають такого значення, що вступають у конфлікт із першою пам'яттю. Автори названого дослідження «Яке минуле необхідно майбутньому Росії?» наводять приклад акції «Безсмертний полк», яка починалася як ініціатива представників формату «другої пам'яті» й була перехоплена державними структурами та переведена у формат централізованого процесу. Акція виграла в масовості, але прогала в можливостях самоорганізації, та перестала бути ідеологічно нейтральною.

Формування та розвиток другої, «локальної пам'яті» значним чином є реакцією на історичну політику держави. Централізація рішень, концентрація ресурсів у державних акторів і, зрештою, ідеологізація історії призводить до пошуків альтернативних способів роботи з пам'яттю. На думку авторів вищеназваного дослідження, професійні історики по-різному ставляться до істотного збільшення ролі історії в російській політиці, але жорстке підпорядкування історичної роботи поточним політичним завданням для них є неприйнятним. Більша частина респондентів соціологічного опитування, яке проводилося в рамках дослідження, сприймають державу насамперед, як перешкоду у своїй діяльності. У якості двох основних проблем, які зауважують актори пам'яті, є непрофесіоналізм чиновників за браком чіткої політики та ідеологічний тиск; водночас більш значущою стає перша проблема. Російська влада на різних рівнях відіграє роль не вимогливого ідеолога, а непрофесійного, некомпетентного чиновника [334].

Масштабне дослідження репресивної політики РФ щодо створення та підтримання «героїчного державницького наративу», спроб владної еліти контролювати історичну пам'ять провела Міжнародна федерація за права людини FIDH. У дослідженні викладений аналіз дотримання у РФ прав людини щодо істориків, неурядових організацій, активістів та інших «творців історії», скоєння «злочинів проти історії» (за термінологією бельгійського історика Антона де Баетса), під якими розуміють «істотні зловживання в галузі історичного знання, що були скоєні авторитарними та тоталітарними

режимами». Глибоко розкриті питання запровадження кримінальної відповідальності за вільне висловлювання думок, цензури, заборони доступу до архівів, переслідування незалежних істориків, елементи державницької пропаганди щодо побудови офіційного історичного нарративу [80].

Наприкінці 2020 року в низці виступів В. Мединського, раніше неодноразово згаданого в цьому дослідженні, відбулася спроба сформулювати доктрину історичної політики РФ. У викладені В. Мединського така доктрина (яку сам він у своїх виступах називає «запрошенням до дискусії всіх, кому небайдуже наше (очевидно, російське – прим. авт.) минуле, а відповідно – наше (знову-таки, очевидно, російське – прим. авт.) теперішнє та майбутнє») формулюється у вигляді наведених нижче семи тез.

1. Історична політика є частиною державної політики.

У якості «історичної правди, подвигу народу, шанування історичної пам'яті», історична політика закріплена в Конституції РФ. Історична політика вбачається як «невід'ємна частина суверенної політики держави, як зовнішньої так і внутрішньої».

2. Необхідність «історичного суверенітету».

Історична політика держави безпосередньо пов'язана зі здатністю самостійно трактувати власну історію (в реаліях державної історичної політики РФ – не тільки власну, а і світову – прим. авт.).

3. Об'єктивність історичних оцінок.

Виносити судження щодо історичних діячів варто «за законами й поняттями» того часу, коли він жив. За такого підходу «історія їхніх діянь набуде більш позитивного, пояснювального, людського відтінку».

4. Позитивність історії.

Історія, написана через «відчуття причетності до дій одноплемінників... об'єктивно, невідворотно, завжди – набувала позитивний сенс». Такий сенс проявляється в повазі до своєї країни, бажанні присвятити їй (не суспільству чи народу, а країні – прим. авт.) свої сили та таланти.

У такій концепції немає місця, наприклад, роботам закордонних дослідників – у реальності достатньо згадати приклад «екстремістських» досліджень С. Штоппера, наведений раніше. Фактично ця теза заперечує в історичних дослідженнях доцільність спиратися на роботи істориків, яким не притаманне «відчуття причетності» та упереджено позитивний погляд на події.

5. Безперервність «нашої» (знову-таки, очевидно – російської, під якою розуміються й історії втягнутих до імперської орбіти народів – прим. авт.) історії.

На думку В.Мединського, «сучасна Росія – правопродовжувач СРСР, так само, як Радянська Росія – правопродовжувач імперії (очевидно, Російської, хоча, можливо, і Золотої Орди – прим. авт.), а та – Московської держави та давньої Новгородсько-Київської (новітня назва Київської Русі в російській історіографії) та Володимирської Русі (також новітня назва Володимиро-Суздальського князівства в російській історіографії).

6. Синхронність історії.

Підхід до викладання історії в системі початкової освіти, який передбачає «відхід від євроцентричності та москвоцентричності у викладанні історії», а вивчення «історії Вітчизни» здійснюється у форматі «паралельного порівняння із всесвітньою історією».

7. Завдання виховання в школі «складної людини».

Визначено завдання через «осмислення та прийняття» минулого здобути образ майбутнього: «побудований на базових цінностях: свободі, незалежності, суверенітеті та цілісності «нашої» землі (під «нашою», очевидно, російська влада розуміє будь-яку землю, яку в змозі захопити й утримати – прим. авт.), пам'яті про героїчну працю попередників, опорі на тисячорічну культуру та традицію державності Росії (поняття «тисячорічної історії РФ», як і «спадковість у розвитку Російської держави» закріплено також у статті 67.1 Конституції РФ, відповідно до поправок, прийнятих 4 липня 2020 – прим. авт.) [190].

У зазначених поправках до Конституції закріплено також, що «РФ є правонаступником Союзу РСР на своїй території, а також правонаступником (правопродовжувачем) Союзу РСР щодо членства в міжнародних організаціях, їхніх органах, участі в міжнародних угодах, а також щодо передбачених міжнародними угодами зобов'язань та активів Союзу РСР за межами території РФ (пер.авт.)» [45]. Тобто, навіть у ініційованих та проведених В. Путіним поправках до Конституції, РФ визначена « правонаступником » СРСР виключно на своїй території, а « правопродовжувачем » є лише щодо участі в міжнародних організаціях, а також щодо зобов'язань та активів СРСР. Відповідно, позиція В. Мединського щодо того, що сучасна РФ є « правопродовжувачем СРСР », а СРСР так само був правопродовжувачем певної, прямо не названої імперії, причому без зазначення певних територіальних обмежень – суперечить навіть путінській Конституції.

Сформульована та озвучена впливовим актором російської політики доктрина фактично є розвитком концепцій ідеалістичного підходу до історії та позитивної історії Росії, запропонованої російським дослідником Г. Герасимовим. З позицій Г. Герасимова, минуле залежить від домінуючого в конкретний момент часу в конкретному суспільстві світогляду, а в разі браку єдиного домінуючого світогляду – усі наявні версії минулого будуть суперечити, вступати в конфлікт одна з одною. Тому необхідно виробити в суспільстві один єдиний домінуючий підхід, ідеологію, яка визначить підхід до минулого. У такий спосіб головні ідеї світогляду, який буде обрано як панівний у суспільстві, сформулюють також єдиний незаперечний образ минулого [99]. Такий підхід є втіленням ідеї тоталітаризму у сфері історичної науки – коли образ минулого формується виключно на основі єдиної беззаперечної ідеології, що домінує в суспільстві. У якості « фальсифікації історії » Г. Герасимов розуміє її « негативну інтерпретацію, яка завдає шкоди Росії та її народу (перв. авт.) », а боротьбу із такими інтерпретаціями дослідник визначає у якості першочергового завдання історичної науки. Отже, фальсифікація історії розуміється як наслідок браку панівного світогляду та позитивної історичної

теорії, спираючись на яку історики могли б «створювати позитивний образ минулого та протистояти негативним образам, що суперечать нашій правді» [99]. Особливої уваги заслуговує термін «наша правда». Згідно з концепцією ідеалістичного підходу до історії Г.Герасимова, має місце певна «наша правда», яка є похідною від «єдиної беззаперечної ідеології», що домінує в суспільстві, причому будь-яка інтерпретація історії, яка суперечить такій «нашій правді» є фальсифікацією, а боротьба з нею – першочергове завдання історичної науки.

У такий спосіб втілюється ідея тоталітарного контролю за суспільством із боку влади: домінуюча (безальтернативна) ідеологія в теперішній суспільній свідомості – образ минулого, який повністю відповідає такій ідеології – формування прогнозованого, необхідного владі, а не суспільству, майбутнього. Також необхідно розглянути такий постулат наведеної концепції: як та чи інша інтерпретація історії може завдати шкоди державі, і її народу? Насамперед необхідно відмітити, що автор концепції ототожнює інтереси держави та інтереси народу, причому в наведеному випадку інтереси народу очевидно підпорядковані інтересам держави (під якими розуміють інтереси владної еліти). Таким інтересам дійсно може зашкодити будь-яка інтерпретація як власної, так і світової історії, що не повністю відповідає ідеологічній доктрині, яку формує і провадить у власних інтересах влада. У протилежному варіанті, коли інтереси держави підпорядковані інтересам народу, лише в одному випадку інтерпретація історії може зашкодити таким інтересам: якщо ті чи інші історичні події замовчуються, або суспільство (а не владна еліта) так чи інакше обмежено в можливості зробити висновки з історичного досвіду, які сприятимуть сталому розвитку, підвищенню якості життя суспільства та втримають від повторення помилок.

У роботі «Позитивна історія Росії. Ідеалістичний підхід», Г. Герасимов обґрунтовує можливість і доцільність створення «позитивної історії» із використанням ідеалістичного підходу. Під «позитивною історією» автор концепції розуміє «велику і трагічну правду у її російському розумінні про ідею, долю, призначення та шляхи Росії та її народу». Г. Герасимов наполягає

на оцінюванні «акторів історичної дії» із позиції світоглядних норм, яких додержувалися ці актори у своїх діях. Такий підхід заперечує доцільність оцінювання історичних діячів «критеріями сьогоднішнього дня», оскільки нібито ці діячі про них знати не могли, оскільки в той час сучасних світоглядних позицій нібито й не було. Позитивною Г. Герасимов вважає історію, що «представляється як послідовний творчий рух російського та інших народів, що населяли територію «нашої країни», до кращого життя так, як вони його розуміли в період свого життя (пер. авт.)». Варто зазначити, що в такому випадку пропонується віднаходити позитивні аспекти діяльності «акторів історичної дії», спираючись на певні світоглядні норми, які нібито мали місце в той час, і не брати до уваги світоглядні норми, що діють у сьогоденні, і нібито не діяли тоді. Але разом із цим ціллю та метою цих дій пропонується вважати досягнення «кращого життя», такого, яким його розумів (і в цьому полягає ключове протиріччя цієї концепції) російський народ (якого на певних етапах історії й не було як такого), а також інші народи, що населяли певну територію. Наявна підміна понять, відповідно до якої історичні діячі як минулого, так і теперішнього вважаються уособленням, втіленням народу (і не тільки свого, а всіх, над якими вдалося встановити свою владу) – себе, а свої розуміння про «краще життя» намагаються видати за розуміння цих народів.

У названій роботі Г. Герасимов із таких позицій обґрунтовує «позитивне розуміння» деяких важливих історичних подій, водночас у кожному випадку підкреслює примат ідеї, або державних інтересів над інтересами, власне, народів. Водночас автор концепції стверджує, що не може вважати позитивною сучасну історію, і насамперед – колапс СРСР, який нібито був зруйнований «ідейною боротьбою». За думкою Г. Герасимова «країна (СРСР – прим. авт.) розпалася, коли активна більшість спокусилася західною свободою та благополуччям». І це, можливо, дійсно так, але хіба розпад (або трансформація) не так давно в історичному масштабі створеної в насильницький спосіб країни – не адекватна ціна досягнення певної свободи та реального добробуту народу? У цьому випадку Г. Герасимов посилається на незавершеність відповідного

історичного процесу, який, на його думку, ще триває. «Чи буде ця історія позитивною – залежить від нас. Якщо ми зможемо, як наші предки в роки Смути, встати над дрібними егоїстичними інтересами особистого благополуччя та ситого життя заради нібито абстрактних інтересів народу та Росії. Якщо віднайдемо нову велику ідею, заради якої варто жити та померати, тоді навколо нашого (очевидно, російського – прим. авт.) народу згуртуються інші країни та держави, ми, завдяки власному прикладу, знову станемо центром тяжіння та центром світу, тоді це буде, звісно, позитивна історія (пер.авт.)» [101, с. 48].

У такий спосіб і формулюється панівна ідеологія та світогляд із позиції теорії Г. Герасимова: російський народ та держава, сформована із підкорених ним народів мають бути центром тяжіння та центром світу за будь-якої ціни. Лише в такому випадку відповідний етап історичного процесу можна буде вважати завершеним і позитивним. Але благополуччя, добробут народу, його «сите життя» із позицій Г. Герасимова не можуть бути ані ідеєю, ані елементом прийняттого в суспільстві світогляду.

Отже, коментує Г. Герасимов оприлюднені положення доктрини історичної політики РФ В. Мединського, за наявності в суспільстві декількох образів минулого та наукових теорій (а це завжди так, за винятком абсолютно тоталітарного суспільства – прим. авт.), держава має право вибирати такий, який буде найбільшим чином відповідати її інтересам (інтересам держави, а не народу – прим. авт.). До того ж, держава зобов'язана боротися із деструктивними теоріями, а для цього необхідно визначити «яке минуле є найбільш прийнятним для суспільства (насправді для влади – прим. авт.), та підтримувати його всіма силами та засобами, які у відповідний час є найбільш доцільними. Такий процес і складає сутність та зміст історичної політики (пер.авт.)». Варто зазначити, що сили та засоби для підтримання «найбільш прийняттого минулого» пропонується використовувати без обмежень – не такі, що прийняті у суспільстві, законні, моральні, а ефективні за будь-якої ціни.

Держава, отже, має із використанням будь-яких засобів забезпечити «домінування минулого, яке найбільш відповідає інтересам держави та

суспільства». Не виключаються пряма фальсифікація історичних фактів, обмеження академічної свободи дослідників, обмеження свободи слова та думки, репресії щодо до істориків, чії дослідження суперечать владній історичній політиці. Здатність забезпечити домінування «потрібного минулого», «нашої правди» характеризує, за В. Мединським та Г. Герасимовим, наявність у держави «історичного суверенітету». Сутність цього «історичного суверенітету» вбачається в можливості забезпечення беззаперечного домінування в історичній спільноті теорії, на базі якої можливо створити «позитивну історію сучасної держави» [100].

Очевидно, що «історичний суверенітет» у такому розумінні, у якому він використовується в процесі побудові історичної політики РФ, передбачає забезпечення «домінування минулого, яке найбільш відповідає інтересам держави та суспільства» не лише всередині власної держави, а також і у світовому історичному дискурсі. Насамперед це стосується держав та народів, історія яких так чи інакше пов'язана з історією Московії в усіх її історичних втіленнях. Отже, процес формування «історичного суверенітету» РФ передбачає не лише домінування в суспільній свідомості власних народів жорстко визначеного владою розуміння минулого, яке передбачає ізоляцію вітчизняної історії від світових історичних досліджень у рамках «внутрішньої історичної політики», але й максимально можливе нав'язування такого розуміння, трактування минулого іншим народам у світовому масштабі. Ідеальною реалізацією такої стратегії було би абсолютне, безальтернативне домінування визначеного російською владою розуміння історії не лише в самій РФ, а й в усьому світі, причому не статичного трактування історії, а такого, що динамічно змінювалося би залежно від зміни політичного курсу Росії та потреб її владних еліт. Очевидно, що Україна є однією з найбільш пріоритетних цілей «історичної зовнішньої політики» РФ.

Роль історичної політики у формуванні суспільної свідомості росіян підтверджують опитування громадської думки. Так, у 2016 році, згідно з результатами опитування «Національна гордість» аналітичного центру

«Левада-центр», російська історія як предмет національної гордості (станом на травень 2016 року пишаються російською історією 44 % опитуваних) випередила природні багатства (38 %). Разом 79 % опитаних вважають підставою для національної гордості приєднання Криму у 2014 році, і лише 3 % вбачають у цьому підстави для національного сорому. 76 % пишаються «приєднанням у XV–XIX століттях Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Середньої Азії, Кавказу та Закавказзя, України та Білорусі, Польщі та Фінляндії». Така ж кількість опитуваних (76 %) пишається радянською історією [228]. Результативність інформаційної політики ілюструє тенденція до підвищення ролі історії в суспільній свідомості росіян. У вересні 2020 року національна історія стала предметом гордості вже 55 % росіян (у порівнянні із 44 % 2016 року). У 49 % відчуття сорому спричиняє «руйнування СРСР», і лише у 8 % – спроби силою нав'язати свій спосіб життя іншим народам [105]. Відповідно до результатів опитування 2019 року, 51 % росіян ставиться до Й. Сталіна із захопленням, з повагою, або симпатією. 70 % вважають, що Й. Сталін відіграв позитивну роль у житті країни, 46 % виправдовують людські жертви, які понесли народи СРСР у сталінську епоху [306].

Отже, історія в суспільній свідомості росіян виявляється важливішою, ніж економічна ситуація та якість життя. Сама ж історія перетворюється на компіляцію біографій державних та військових діячів, перелік перемог та досягнень. У такий спосіб виправдовується тоталітаризм та мілітаризація держави в теперішньому. У такій моделі минулого головними акторами є держава, її лідери та полководці. Відповідно, вільна людина, самостійна у своїх вчинках та світогляді, виводиться за рамки історичної політики – постає лише ресурсом для державних звершень.

Тип історичного діяча, визнаний позитивним у минулому, буде в суспільній свідомості позитивним у теперішньому, а також у майбутньому. Якщо Й. Сталін визнається героєм, позитивним діячем у минулому, то в теперішньому суспільство буде підтримувати будь-які варіанти авторитарної моделі правління [152]. Якщо суспільство схвалює захоплення чужих земель,

підкорення народів у минулому – таке суспільство позитивно буде ставитися до анексії чужих територій та встановленні на них тоталітарної диктатури в теперішньому, і наведена вище суспільна думка росіян щодо анексії Криму однозначно про це свідчить.

У галузі освіти також здійснюється жорстке провадження державної історичної політики. Задля її реалізації, зокрема, у квітні 2021 року прийнято Федеральний закон «Про внесення змін у Федеральний закон «Про освіту у РФ», який має регулювати в російському суспільстві так звану «просвітницьку діяльність», під якою розуміється «діяльність, що здійснюється поза рамками освітніх програм, та спрямована на розповсюдження знань, досвіду, формування вмінь, навичок, ціннісних установок, компетенції в цілях інтелектуального, духовно-морального, творчого, фізично та (або) професійного розвитку людини, задоволення її освітніх потреб та інтересів...(пер. авт)». Закон забороняє ведення такої діяльності «через повідомлення недостовірних відомостей щодо історичних, національних, релігійних та культурних традицій народів» (пер. авт). Формально під визначення «просвітницької діяльності» підпадає будь-який інформаційний продукт, від онлайн-курсів до відеороликів у мережі Інтернет. Фактично, з урахуванням невизначеності формулювання, до просвітницької діяльності може бути віднесено будь-яку суспільну діяльність, під час якої поширюються знання та компетенції. А ведення такої діяльності, за згаданим законом, передбачається виключно на підставі угод, які укладаються за наявності заключення відповідного «федерального органу виконавчої влади, який здійснює функції щодо вироблення та реалізації державної політики та нормативно-правового регулювання у сфері вищої освіти (пер.авт)», або такого ж органу, але у сфері загальної освіти. Також без погодження із відповідними профільними міністерствами заборонено укладати будь-які угоди, які стосуються міжнародного співробітництва у сфері освіти, тобто розроблення та реалізації спільних освітніх програм, виконання спільних міжнародних наукових досліджень, участі в мережевій формі реалізації освітніх програм,

участі в діяльності міжнародних організацій, а також проведення міжнародних освітніх, науково-дослідних та науково-технічних проєктів, симпозіумів, конгресів, семінарів, конференцій, або самостійне проведення таких міроприємств, і навіть обмін навчально-науковою літературою [13]:

На думку авторів цього закону, брак відповідного правового регулювання створює передумови для «реалізації антиросійськими силами в шкільному та студентському середовищі під виглядом просвітницької діяльності різноманітних пропагандистських міроприємств, у тому числі підтриманих з-за кордону, метою яких є дискредитація державної політики, яка провадиться у РФ, переписування історії та підривання конституційного ладу (пер.авт.)» [12]. Названий закон було прийнято Державною думою та підписано президентом РФ, незважаючи на численні протести частини російського суспільства загалом та представників наукового середовища зокрема: відкритий лист президенту, підписаний понад тисячею діячів культури та освіти, звернення РАН до президента, а також звернення керівників та авторів 17 незалежних проєктів та організацій (у числі яких «Вільне історичне товариство», «Міжнародний Меморіал» та «Історія майбутнього») [236]. За словами останніх, «Регулювання просвітницької діяльності, про яке йдеться, фактично є формою попередньої цензури, яка нагадує про найсумніші сторінки російської історії, та прямо обмежує свободу слова та дискусії в нашому суспільстві. Досвід несвободи добре відомий із минулого нашої країни (Московії, Російської імперії, СРСР – прим. авт), але сьогодні на наших очах із предмету вивчення істориків він стрімко перетворюється на обставини нашого власного життя...(пер.авт.)» [253]. У такий спосіб реалізується в тому числі політика «історичного суверенітету».

Проєкт постанови уряду РФ, який передбачає регулювання закону про просвітницьку діяльність, опубліковано у квітні 2021 року. Згадана постанова визначає такі форми просвітницької діяльності:

- 1) організація презентацій, лекторіїв;
- 2) проведення семінарів, майстер-класів, круглих столів, дискусій;

- 3) організація, розміщення, або поширення інформаційно-друкованої продукції, у тому числі в мережі Інтернет;
- 4) організація демонстрування або поширення відео, аудіоматеріалів, у тому числі в мережі Інтернет;
- 5) створення інтернет-порталів просвітницького характеру;
- 6) інші форми, які забезпечують досягнення цілей просвітницької діяльності.

Фактично, публікація будь-якої інформації в будь-якій формі у РФ підпадає під визначення «просвітницької діяльності». Така діяльність дозволяється виключно на підставі укладання відповідних угод. Водночас фізичні особи, із якими будуть укладатися угоди, мають бути повнолітніми та приймати участь у реалізації суспільно значущих ініціатив, та (або) протягом не менше 2-х років, що передували укладенню угоди, здійснювати діяльність, яка відповідає визначеним напрямкам просвітницької діяльності, а також не мати обмежень щодо заняття педагогічною діяльністю, передбачених статтею 331 Трудового кодексу РФ. Юридичні особи для заключення подібних угод мають відповідати таким вимогам: не бути включеними до реєстру некомерційних організацій, що виконують функції іноземного агента, і так само не мати обмежень щодо заняття педагогічною діяльністю [25].

Іноземними агентами в Росії вважають осіб, які з погляду російської влади отримують фінансування з-за кордону та займаються політичною діяльністю, поширюють відомості у якості ЗМІ, або збирають військово-технічну інформацію. Зокрема, до переліку некомерційних організацій-іноземних агентів у РФ включено «Правозахисний центр Меморіал» та його регіональні підрозділи, фонд «Центр захисту прав ЗМІ», автономну некомерційну організацію «Аналітичний Центр Юрія Левади», «Інформаційно-аналітичний центр «Сова», та низка інших організацій, чиї дії не повним чином відповідають у тому числі історичній політиці уряду РФ. Отже, публікація будь-якої інформації будь-яким способом, у тому числі в Інтернеті, із прийняттям такого закону буде доступна лише організаціям та особам, які

відповідають жорстким вимогам, та яких уповноважила на це російська влада. Це фактично означає введення тотальної цензури, яка не допустить поширення в суспільстві будь-якої точки зору, що відрізняється від офіційної політики російської влади, у тому числі політики історичної.

Історична політика РФ щодо України в загальних рисах була сформульована у відкритому листі президента РФ Д. Медведєва до Президента України В. Ющенка від 06 серпня 2009 року, у якому містилися звинувачення в бік України щодо невірної, із погляду російської влади, оцінки історичних подій: «російсько-українські відносини піддаються випробуванням унаслідок взятої Вами (Президента України В. Ющенка – прим.авт.) адміністрацією лінії на перегляд спільної історії. Взято курс на перегляд спільної історії, героїзацію нацистських поплічників, звеличення ролі радикал-націоналістів, нав'язування міжнародній спільноті націоналістично забарвлених трактувань масового голоду в СРСР 1932–1933 років як геноциду українського народу (пер.авт.)» [209]. У такий спосіб російська влада оформила свої претензії на монополізацію «спільної історії» та винесення оцінок історичним подіям – яскравий прояв агресивної «зовнішньої історичної політики».

У російському академічному середовищі «зовнішня історична політика» щодо України знаходить чітке оформлення та демонструє повну підтримку обраного владою курсу: очевидно, що політика державної цензури працює ефективно та не допускає публікації думок, що відрізняються від офіційної політики влади. Так, у статті В. Багдасаряна «Історична свідомість та політичні втілення: український сценарій» Україна названа державою, що штучно створена для завдання шкоди Росії, а історична політика сучасної України (яка в дійсності в Україні, як у демократичній державі, просто відсутня) – характеризується як така, що має за головну мету знову-таки завдати шкоди Росії. Автор наводить низку політичних заходів, які було проведено у європейських державах для засудження злочинів, які було скоєно комуністичними тоталітарними режимами – на його думку, метою цих заходів було «завдати удару комуністичному періоду» (очевидно, СРСР – прим. авт.),

та «далі від засудження комунізму наступним етапом здійснюється перехід уже на засудження Росії, як цивілізації». Фактично, позицію автора, яка дублює офіційну історичну політику влади, можна охарактеризувати як «державна параноя» – коли будь-які дії зовнішнього середовища оцінюються як такі, що потенційно несуть загрозу, та скеровані виключно на завдання шкоди. Аналізуючи російські та українські підручники історії, автор дивується «наявності концептуально відмінних підручників у рамках загального державного простору» в Україні – хоча такий факт, власне, заперечує наявність оформленої історичної політики, як такої. Також він критикує російські підручники за те, що «образ історичного ворога нівельовано», «бракує теми протистояння із Заходом» – і в такий спосіб незрозумілою видається «мобілізаційна модель російської державності», а відповідно «уся система російської державності виявляється історичною патологією відтвореної тоталітарності» [61, с. 144]. Тобто має місце спроба пояснити історичну тоталітарну модель російської державності постійною наявністю зовнішньої загрози, а не закладеною у фундамент державності ординською моделлю державного управління, яка є тоталітарною за своєю сутністю – недостатній рівень обґрунтування тоталітаризму постійною наявністю небезпечного зовнішнього ворога автор ставить у провину російським підручникам.

Як і в багатьох інших роботах, критикується створення в Україні Інституту національної пам'яті (УІНП), у якості головної мети якого, знову-таки в рамках «державної параної» вбачається «викриття радянської історії», очевидна його «антирадянська історична спрямованість» (причому термін «антирадянський» застосовується в апріорі негативних конотаціях). Також мають місце порівняння УІНП із відповідним польським Інститутом національної пам'яті – Комісією з розслідування злочинів проти польського народу. Хоча відмінність цих інституцій, як і відмінність історичного середовища в Україні та Польщі постає в якості предмету самостійного масштабного дослідження, яке полягає поза рамками цієї роботи, можна наголосити на головній відмінності: УІНП, на відміну від Інституту

національної пам'яті Польщі не має люстраційних повноважень, які в названій польській інституції реалізує люстраційне бюро.

Квінтесенцією ставлення РФ до України загалом, до її суспільства, науки, культури, народу є термін, що застосовується у вищенаведеній роботі В. Багдасаряна: «неоукраїнський проєкт» [61, с. 146]. Тобто, як влада РФ, так і її академічне середовище, і певним чином російське суспільство – сприймає Україну не як державу, а український народ – не як народ, а як певний проєкт, причому такий проєкт, який спрямовано виключно проти Росії та її народу.

У російських академічних статтях, присвячених дослідженню української політики пам'яті, неодмінно критикується «політика декомунізації та спроби позбавлення від радянської спадщини», «трактування голодомору як геноциду українського народу», гіпотетична «історична політика» України характеризується як «інструмент суверенізації та звільнення від російського впливу, засіб євроінтеграції та реалізації євроатлантичного курсу зовнішньої політики» [174, с. 111]. У числі «новітніх національних героїв», включення яких до національного пантеону ставлять у провину українському історичному середовищу та політикам – гетьман І. Мазепа, діячі УНР, ЗУНР, ОУН-УПА, навіть митрополит А. Шептицький: практично кожен український державний діяч демонізується, оголошується негативним персонажем як російською владою, так і російською науковою спільнотою – за винятком хіба що Б. Хмельницького. Дивує така теза щодо української «історичної політики»: в Україні «не досягнуто консенсус щодо нових офіційних оцінок ключових проблем історичного минулого» [174, с. 121]. Адже в демократичній країні не може бути одностайного консенсусу та офіційних оцінок ключових проблем історичного минулого, окрім визнаного всім цивілізованим світом та офіційними наддержавними інституціями одностайного засудження нацистських та комуністичних тоталітарних режимів та їхньої нелюдської політики. Решта історичних проблем потребують ретельного дослідження з боку академічного середовища, професійних істориків – та формулювання обґрунтованих висновків, які можуть не збігатися та бути дискусійними. Право

та завдання кожного зі свідомих членів демократичного суспільства – ознайомитися із такими висновками та прийняти для себе той, який видається більш вірним: не під політичним та інформаційним тиском, а у формі вільного вибору свідомої людини. Такий спосіб формування суспільної свідомості є неодмінною ознакою демократичного суспільства.

Наявність в українському суспільстві будь-якої «історичної політики» заперечує факт вільної безперешкодної роботи та публікації своїх досліджень науковців, чия позиція є протилежною так званому «офіційному історичному наративу» – наприклад, академіка НАН України та почесного директора Інституту археології НАН України П. Толочка та інших істориків, чия позиція різко відрізняється від офіційної позиції влади. Вільна робота таких дослідників, чия позиція та висловлювання відверто суперечать офіційній позиції влади, а тим більше зайняття ними певних посад у структурних підрозділах академічних інститутів у країні, де провадиться чітка історична політика, як це відбувається в Росії, не здається можливим.

Очевидно, що владна еліта РФ планує, створює та реалізує жорстку історичну політику, метою якої є формування та підтримання стратегічного історичного наративу. Унаслідок цього історія перетворюється з академічної науки на інструмент політичної боротьби та засіб «м'якої сили».

Реалізація історичної політики РФ здійснюється за допомогою індоктринації в суспільство тоталітарної державної ідеології, причому використовуються відмова дослідникам у вільному доступі до архівних матеріалів, закріплення певного трактування історії на законодавчому рівні, переслідування акторів, чия позиція відрізняється від офіційної історичної політики Кремля, обмеження свободи висловлювання та свободи думки.

Історична політика РФ має стійку тенденцію до посилення державного контролю за історичними дослідженнями та за історичною спільнотою, посилення кримінальної відповідальності за висловлювання, що суперечать офіційній історичній політиці.

Наприкінці 2020 року розроблено та оприлюднено через ЗМК основні положення «Доктрини історичної політики В. Мединського», та розпочато втілення цієї доктрини в реальну політику держави. Основними цілями, які декларує ця доктрина, є «досягнення історичного суверенітету», створення власної «позитивної історії», забезпечення максимальної індоктринації такої історії на світовому рівні, та втілення її в освітні програми задля виховання молоді із заздалегідь запрограмованим світоглядом. Реальною метою цієї доктрини є легітимація будь-яких дій сучасної влади через легітимацію дій та політики владних історичних діячів Росії в усіх її історичних формаціях.

3.2. Удосконалення моделі протидії інформаційному впливу на історичну свідомість

Інформаційна безпека України та українського суспільства являє собою важливий складник національної безпеки та визначається як «рівень інформаційного розвитку, що забезпечує такий стан захищеності (особи, суспільства, держави), за якого зовнішні інформаційні впливи нездатні завдати суттєвої шкоди їхнім інтересам» [225].

У якості однієї з основних актуальних загроз національній безпеці такий ключовий документ, як Стратегія національної безпеки України 2020 року, визначає «відсутність цілісної інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій як засобу нейтралізації деструктивного інформаційного впливу як ззовні, так і всередині України» [34].

Основними загрозами комунікативного характеру для інформаційного простору України є зовнішні НІВ через ЗМК, які плануються та здійснюються, маючи на меті перешкоджання національним інтересам України. Окремо виділяється НІВ на особовий склад силових структур, військових формувань, а також на людський мобілізаційний резерв [158]. Отже, нейтралізація, або протидія такому НІВ є необхідною умовою забезпечення інформаційної безпеки держави.

Необхідно наголосити, що НІВ є процесом не раптово виникаючим, а постійним і безперервним, тому ефективні заходи протидії такому впливу також мають носити перманентний характер. Водночас посилення рівня такого впливу має призводити до оперативних змін у системі заходів протидії, та наданні адекватної відповіді на виклик. Для якісного вирішення такого завдання необхідне функціонування системи, що забезпечує безперервний моніторинг інформаційного простору для виявлення НІВ та визначення його інтенсивності.

Для прикладу, у структурі Департаменту інформації та масових комунікацій МО РФ розроблений та працює сучасний програмний інформаційно-аналітичний комплекс, призначений для моніторингу

інформаційного простору та виявлення інформаційних загроз. Такий комплекс може здійснювати моніторинг до 60 мільйонів відкритих джерел інформації, та із використанням алгоритмів лінгвістичного аналізу відслідковувати тональність висловлювань із похибкою до 2–3 % у режимі реального часу, у тому числі на основних соціальних сервісах: Instagram, Facebook, V Kontakte, Twitter та інших [275].

Варто зазначити, що в ЗС України також запроваджене і працює спеціалізоване програмне забезпечення, призначене для ідентифікації загроз інформаційній безпеці держави у війсьній сфері за результатами моніторингу електронних ЗМІ та соціальних мереж під назвою «Око». Завданням цього програмного комплексу є автоматизація процесу обробки, узагальнення та аналізу інформаційних повідомлень електронних ЗМІ, а також оцінювання рівня загроз за результатами моніторингу інформації з відкритих джерел із подальшим формуванням звітно-аналітичних документів. Програмний комплекс спроможний виконувати оцінювання інформаційних повідомлень відповідно до визначених органами військового управління напрямів реалізації інформаційних загроз, а також проводити розрахунок часткових та узагальненого показників рівня НІВ. Важливою є здатність визначати можливі напрями реалізації загроз інформаційній безпеці із визначенням відповідних вагових коефіцієнтів ступеня інформаційного впливу. Інтенсивність ІПВ оцінюється за такими базовими показниками:

- рівень інтенсивності ІПВ (K_i).
- поширеність джерел ІПВ (K_p).
- тривалість деструктивного ІПВ (K_t).
- масштабність об'єктів ІПВ (K_m).
- нормований узагальнений показник рівня НІВ (Z_i). [281].

Створення та впровадження в практичну діяльність такого програмного комплексу без сумніву є істотним кроком уперед у справі протидії НІВ. Разом із цим, на сьогодні цей комплекс не здійснює моніторинг багатьох розвинених соціальних інтернет-сервісів (Instagram, Facebook, Twitter), віддаючи перевагу

соціальній мережі Vkontakte, щодо сервісів якої у 2017 році Указом Президента України була винесена заборона надання доступу інтернет-провайдером (поряд з іншими сервісами, такими як «Однокласники», «Mail.ru», та ін.) [39]. Отже, моніторинг інформаційного простору, що здійснюється в такий спосіб, є неповним та певним чином ситуативним, адже виконується за визначеними органами військового управління ознаками.

Здійснюються поодинокі спроби в напрямі виявлення інформаційних загроз із боку різноманітних акторів українського інформаційного простору. Так, наприклад, за результатами дослідження інформаційного контенту в соціальній мережі Facebook, проведеного незалежним інтернет-виданням Texty.org.ua була викрита мережа з близько двох тисяч користувачів, безпосередньо пов'язана з агентом «ДНР» Степаном Мазурою, який тривалий час здійснював інформаційні заходи, вдаючи із себе патріота України. Ці організовані в мережу користувачі, прикриваючись патріотичними слоганами, розповсюджували заклики до державного перевороту та проведення заходів протесту в Україні [248].

Найбільш розвинутою та ефективною на сьогодні є система моніторингу, що створена в США відповідно до Доктрини «Інформаційні операції» (JP 3–13) із залученням військової компоненти національної системи кібернетичної безпеки (USCYBERCOM). У структурі МОУ та ЗСУ також створено декілька структурних підрозділів, на які покладено завдання з ідентифікації та оцінювання рівня НІВ, але, на жаль, на цей час їхня діяльність здійснюється із застосуванням експертних процедур, а за таких умов недостатній рівень автоматизації процесів істотно збільшує час, необхідний для оперативного прийняття відповідних рішень щодо заходів протидії НІВ та знижує їхню ефективність.

Також діяльність цих підрозділів подекуди є ситуативною та нескоординованою, унаслідок чого ефективність їхньої роботи бажає істотного покращення. Визначення рівня НІВ на особовий склад ЗСУ, та вжиття відповідних заходів проводиться не інтегрально, у режимі реального часу, а за

певними інформаційними проявами, що дає противнику змогу застосувати заходи рефлексивного управління. За таких умов оцінювання здійснюється на якісному рівні (без визначення кількісних показників), що істотно ускладнює процес прогнозування розвитку ситуації та знижує ефективність випереджувальних дій [275, с. 56 – 57].

М. Сніцаренко із колективом дослідників з центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського пропонують модель оцінювання інтенсивності НІВ за кількісним інтегральним показником χ , який розраховується за наступною формулою [276, с. 22 – 23]:

$$\text{інтенсивність } \chi = \frac{\text{Сукупність інформаційних процесів } M}{\Delta T} \quad (3.1).$$

Крім цього, пропонується ієрархія рівнів деструктивного ПІВ у градації від «рівня інформаційного фону» – за якого за проміжок часу ΔT практично не фіксується інформаційних процесів, які можуть мати негативний характер для особового складу військ, до «рівня краху МПС військ», за якого НІВ за час ΔT , призводить до критичного зниження рівня МПС особового складу. Водночас зважений рівень інтенсивності деструктивних процесів пропонується визначати за адитивною функцією виду:

$$\chi = \sum_{i=1}^n \alpha_i^* K_i, \quad (3.2.)$$

де K_i - кількість випадків ідентифікації прояву i -го НІВ за час ΔT в інформаційному просторі, що підлягає моніторингу;

α_i^* - вага інформаційних процесів (дій), яка вираховується із використанням розрахункової матриці «експертного вагового оцінювання деструктивних процесів», із використанням класифікаційного переліку можливих проявів НІВ, які спричиняють ПІВ на особовий склад.

До даного переліку включено 22 види прояву НІВ із поділом на підвиди, які із застосуванням матриці вагових оцінок переводяться у кількісний вимір за шкалою від 40 до 77. Для прикладу, «поширення інформації (дезінформації або спотворення інформації), що дискредитує історичне минуле держави» отримало класифікацію 7а та відповідає 60 балам, тобто вище має достатньо високу вагову оцінку.

Водночас критерії χ_1, \dots, χ_5 за наведеною квантовою шкалою розглядаються як індикатори виявленого рівня деструктивного впливу [276, с. 18-25].

Разом із цим, варто наголосити, що наведений підхід оцінює лише певну абстрактну інтенсивність деструктивного інформаційного впливу, до того ж обчислену також експертним методом, що, як і було зазначено в першоджерелі, істотно знижує достовірність оцінки. Тобто кінцевого результату застосування противником тих чи інших дій за його допомогою з'ясувати неможливо. Для якісного оцінювання безпосередньо ефективності НІВ необхідне відпрацювання методики, що дала б змогу оцінити рівень сприйнятливості цільової аудиторії до інформаційного впливу, що характеризував би у кожному конкретному випадку інформаційного впливу (будь-якого, а не лише негативного) вірогідність реакції на нього, яка виражається насамперед у зміні смислових установок і, як наслідок та кінцева мета впливу – у необхідній ініціатору впливу зміні поведінки. Водночас застосовувати такий метод має сенс не лише до особового складу силових структур, а до всіх можливих цільових груп впливу, як соціотехнічних систем, аж до окремо взятої людини.

Так, наприклад, на особистість, яка зросла в українському середовищі, вихована в рамках української культури та в українських традиціях, обізнана щодо історії українського народу, державотворення, причин і наслідків історичних процесів – на таку особистість інформаційний вплив, що міститься, наприклад, у заявах російських лідерів впливу, що нібито українського народу як такого не існує, українська культура, мова та історія – штучні та створені для завдання шкоди російській державі із великою вірогідністю будуть мати ефект,

протилежний задуманому: намагання до ще більшого згуртування в українській культурі, у подальшій побудові української держави, підтвердження наявності реальної загрози з боку РФ як агресивного державного формування імперського типу. Рівень такого ефекту залежить від особливостей психотипу об'єкту впливу (соціуму загалом, цільової аудиторії або конкретної особи), але результат такого інформаційного акту буде протилежним до запланованого. Водночас що більшою буде інтенсивність такого впливу, то значнішим буде результат інформаційно-психологічної акції або операції щодо впливу на поведінку об'єкта операції (акції) як у позитивному, так і в негативному варіанті її результату.

Водночас український дослідник питання інформаційної безпеки А. Дудатьєв пропонує такий порядок оцінювання ефективності НІВ з урахуванням можливості застосування різних джерел впливу та різних алгоритмів його реалізації, що формулюється у вигляді співвідношення:

$$V_i(D_m) = Y_m(P_j)|D_m| \quad , \quad (3.3.)$$

Де V_j – джерела впливу, які використовують різні ЗМК як канали застосування інформаційних атак, наприклад телебачення, кіно, онлайн-джерела, друковані ЗМІ;

D_m – об'єкти впливу, які розподіляються за різними ознаками, наприклад, соціальні групи, технічні об'єкти тощо;

$|D_m|$ - потужність множини D_m ;

Y_m – кількість об'єктів, які змінили свій стан внаслідок інформаційного впливу P_j .

Отже, за А. Дудатьєвим, ефективність впливу, у тому числі на соціотехнічні системи, визначається кількістю об'єктів, які змінили свій стан на такий, що відповідає завданням, визначеним суб'єктом впливу. Відповідно, виникає можливість фіксувати значні відхилення в поведінці об'єктів НІВ, відстежувати засоби впливу, які є причиною зміни поведінки, віднаходити

першоджерело та вживати заходи протидії, у тому числі у вигляді контроперацій [116, с. 159].

Під соціотехнічними системами в цьому випадку розуміється будь-яка соціальна структура, або інфраструктурний елемент суспільства, соціуму. Така соціотехнічна система включає в себе технічну підсистему, до якої відносять технології та устаткування, що розроблені та використовуються для покращення ефективності системи, а також соціальну підсистему, яка складається із людей, їхніх соціальних та культурних особливостей, світогляду, переконань, а також певної управлінської структури. У якості таких соціотехнічних систем можуть розглядатись, для прикладу, віртуальні мережеві спільноти, групи в соціальних мережах, будь-які клуби, громадські організації аж до окремо взятої держави, або навіть світової спільноти [117, с. 10].

Описаний спосіб виявлення та оцінювання НІВ, без сумніву, певним чином прийнятний і придатний до застосування, але водночас є вторинним, адже він не залишає можливостей для завчасного попередження інформаційних атак, і надає противнику можливості щодо здійснення рефлексивного управління. Соціотехнічна система, яка лише реагує на зовнішні дії, і не вживає превентивних заходів приречена на поразку в конкурентній боротьбі.

Очевидно, що ефективна модель протидії інформаційному впливу, у тому числі на історичну свідомість, має враховувати такі напрями протидії:

1. Безперервний моніторинг інформаційного простору в режимі реального часу для оперативного виявлення загроз;
2. Зниження рівня інтенсивності χ НІВ (див. формулу 3.2.);
3. Генерація інформаційного середовища, у якому рівень сприйнятливості цільових аудиторій до НІВ буде мінімальним.

Прийнятне виконання першого складника моделі протидії (виявлення загроз), як і було визначено в зазначених вище джерелах, можливе за умови створення ефективної сучасної інформаційно-аналітичної системи, яка реалізує можливість ведення безперервного моніторингу інформаційного простору в режимі реального часу та із використанням евристичних алгоритмів здатна

виявляти будь-які інформаційні події, що містять ознаки НІВ, оцінювати їхню інтенсивність, рівень небезпеки, робити висновки щодо можливості скоординованих інформаційних атак та готувати пропозиції щодо їхньої нейтралізації.

Водночас у якості елементу інформаційного простору необхідно враховувати так звану «доповнену реальність», яка в невід’ємній взаємодії із «віртуальною реальністю» створює глобальну соціотехнічну систему, що фактично є навіть більшою, ніж людська спільнота, оскільки поєднує в собі реальний світ та реальних людей із віртуальним світом, створеним людьми та штучним інтелектом (artificial intelligence, AI), у якій реальні люди та віртуальні об’єкти взаємодіють між собою із використанням усіх доступних засобів комунікації. Технології доповненої реальності вже на теперішньому рівні розвитку дають змогу як змінювати погляд, сприйняття сьогодення, моделювати подальше політичне майбутнє із використанням впливу на вироблення стратегій розвитку, так і, що найважливіше для нашого дослідження – змінювати минуле через вплив на його сприйняття в суспільній свідомості [94, с. 87, 91].

Цей складник моделі протидії НІВ цілком відповідає п. 2 Стратегічної цілі № 1 Стратегії інформаційної безпеки України до 2025 року: «створення системи раннього виявлення, прогнозування та попередження гібридних загроз» [36]. Разом із цим, у названій Стратегії бракує цілісного розуміння важливості протидії інформаційній агресії у вигляді впливу на історичну свідомість. Лише в Стратегічній цілі № 5 «Інформаційна реінтеграція мешканців тимчасово окупованих територій до загальноукраїнського інформаційного простору» у п. 8 згадується «спростування ідеологем радянської та сучасної російської історіографії щодо минулого та сучасного України та її тимчасово окупованих територій», але, як бачимо, виключно щодо населення тимчасово окупованих територій, маючи на меті їхню реінтеграцію до загальноукраїнського інформаційного простору. Разом із цим обсяг загроз, які несе в собі вплив на історичну свідомість, значно ширший, стосується він

усього населення України, а також світової спільноти загалом, на яку також здійснюється інформаційний вплив у спосіб конструювання історії України, яка б відповідала цілям агресора.

У вищезгаданій Стратегії інформаційної безпеки України до 2025 року також зазначається необхідність забезпечення міжвідомчої взаємодії для своєчасного виявлення «спеціальних заходів впливу» на якомога ранніх стадіях та їхнього спільного аналізу [36.]

Успішна реалізація такого завдання виглядає надзвичайно складною, хоча і вкрай необхідною задачею. Станом на вересень 2021 року рівень взаємодії спеціальних органів, які створено для протидії інформаційним операціям та атакам, на жаль, залишається вкрай низьким. Деякі з таких органів реально мають лише декларативний характер, поки що перебувають на етапі становлення. Так, згідно із заявою П. Лисенко, керівниці Центру протидії дезінформації при РНБО, яку вона оприлюднила в ЗМІ в червні 2021 року, на той час центр не був забезпечений приміщенням для функціонування, та не одержував фінансування взагалі. Єдиним працівником названого центру була його керівниця. Аналогічна ситуація (відсутність приміщення та фінансування) склалася в Центрі стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України, який очолювала Л. Цибульська [302]. Тобто, принаймні станом на червень 2021 року робота двох основних органів держави, завданням яких є виявлення інформаційних атак та надання пропозицій щодо вжиття відповідних заходів протидії, перебувала на стадії організаційних заходів щодо їхнього формування.

Очевидна важливість подальшого вдосконалення спеціального програмного забезпечення, подібного до комплексу «Око», яке використовується для виявлення загроз інформаційній безпеці та оцінювання їхнього рівня в режимі реального часу.

До процесу оцінювання інформаційних текстових повідомлень щодо виявлення ознак ІПВ доцільно включити такі етапи:

- оцінювання рівня сприйняття текстового повідомлення цільовою аудиторією;
- оцінювання рівня сенсаційності повідомлення;
- оцінювання рівня емоційного впливу на підсвідомість;
- виявлення наявності в повідомленні методів ППВ;
- оцінювання аргументованості фактів, викладених у повідомленні [196, с. 89].

Водночас має сенс використовувати різноманітні підходи до оцінювання складності тексту та враховувати низку чинників складності: групу суб'єктивних чинників (індивідуальні та вікові особливості, інформативність) та групу об'єктивних чинників (абстрактність викладення, лексична та синтаксична складність). Для математичного оцінювання складності тексту доцільно використовувати такі показники, як фог-індекс або індекс туманності Ганнінга (показник складності тексту), індекс читабельності Флеша (дає змогу оцінювати складність сприйняття тексту в цифровому форматі), або індекс Флеша-Кінкейда, (дає змогу оцінити освітній рівень, необхідний для засвоєння тексту), індекс читабельності тексту «SMOG» (Simple Measure of Gobbledygook), за яким вираховують вік читача прозаїчного твору, та інші доступні сучасні алгоритми, що дають змогу визначити цільову аудиторію, якій рекомендований рівень кожного конкретного тексту (інформаційного повідомлення) [192; 219].

Із сучасних методів виявлення інформаційних впливів варто відмітити запропонований К. Молодецькою-Гринчук [198], що полягає у встановленні змістовних ознак інформаційних впливів у змісті текстового контенту. Цей метод ґрунтується на поєднанні семантичного аналізу та латентно-семантичного індексування (Latent Semantic Indexing, LSI). Особливістю останнього є пошук сутнісних зв'язків між визначеними ключовими словами та контентом. В основу LSI покладено метод обробки природної мови, під час реалізації якого аналізується взаємозв'язок між масивом документів та термінами, що в них містяться, та виявляються характерні тематики, що властиві як усім документам, так і термінам. Використовується принцип

факторного аналізу, зокрема виявлення латентних (прихованих) зв'язків між об'єктами та явищами [349]. Фактично реалізація методу LSI являє собою просту нейронну мережу, що складається з трьох рівнів: перший рівень містить множину слів, другий – певний масив документів, що відповідають певним вимогам, а третій – прихований (латентний) рівень являє собою масив вузлів, які мають різні вагові коефіцієнти, і зв'язують між собою перший та другий рівні.

Отже, поєднанням методів семантичного аналізу та LSI текстів досягається взаємна компенсація їхніх недоліків: полісемії, омонімії для LSI, та виявлення прихованої залежності між концептами для методу семантичного аналізу [198, с. 123 – 124].

Вищезазначені методи контент-аналізу інформаційних повідомлень застосовуються до текстової інформації. Водночас, хоча в сучасних ЗМК найбільшу частку займає текстовий формат, значна частина інформаційних повідомлень подається в аудіо форматі (аудіокниги, подкасти) та відео форматі (різноманітні інформаційні ролики, насамперед на спеціальних онлайн-сервісах, таких як Youtube, Tik-Tok та їм подібних). Відповідно, важливе значення набуває адаптація методів оцінювання складності текстів до наведених форматів.

Важливого значення набувають розроблення та впровадження дієвої методики аналізу графічного контенту, особливо специфічних його форм (інфографіки, демотиватори, інші формати подання інформаційного повідомлення в графічній формі).

Другий складник комплексної моделі протидії – зниження рівня інтенсивності χ НІВ комплексно пов'язаний із першим складником.

У якості одного з інструментів виконання завдань, визначених у Стратегічній цілі № 1: «Протидія дезінформації, маніпулятивній інформації, а також інформаційним операціям та атакам іноземних країн» згаданої раніше Стратегії інформаційної безпеки України до 2025 року, використовуються санкції, які згідно до Закону України «Про санкції» застосовуються як відповідь

на «потребу невідкладного та ефективного реагування на наявні й потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України, включно з ворожими діями, збройним нападом інших держав чи недержавних утворень...» [41]. У цьому випадку в якості ворожих дій розглядаються ІІСО, що проводяться з метою завдання НІВ на історичну свідомість цільових аудиторій. Як правило, для таких цілей застосовуються такий формат санкцій як «заборона користування радіочастотним ресурсом України», а також «обмеження або припинення надання телекомунікаційних послуг і використання телекомунікаційних мереж загального користування». Так, Указом Президента України від 15 травня 2017 року було застосовано такий захід, як «заборона інтернет-провайдером надання послуг із доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів, або сервісів або соціально-орієнтованих ресурсів», зокрема до низки ресурсів товариства з обмеженою відповідальністю «Яндекс» (у тому числі сайту «Кінопошук»), різноманітних сервісів «Mail.ru» (www.mail.ru) та соціальних сервісів «Вконтакті» (www.vk.com) та «Однокласники» (www.ok.ru). Наведені санкційні обмеження були застосована строком на три роки, потім неодноразово продовжувалися [39].

У 2018 році санкційні обмеження були застосовані щодо низки російських медіа ресурсів. Зокрема, було обмежено або припинено надання телекомунікаційних послуг та використання радіочастотного ресурсу України телекомпаніями НТВ, Першого каналу, РТР-Планета, інформаційного каналу Росія-24, що належать до Федерального державного унітарного підприємства «ВДТРК» (Всеросійська державна телевізійна й радіомовна компанія), телерадіокомпанії ЗС РФ «Зірка», телевізійного каналу «Рен ТВ», Інформаційного центру радіомовлення, мистецтва й культури «Віра, Надія, Любов», Москва Медіа, телерадіокомпанії Петербург, ТНТ-Телемережа, Суспільного телебачення Росії, Медіа Контент, Промедіа, Наше Радіо, інформаційних агентств «Росія сьогодні» та «РІА Новини». Також було

заборонено інтернет-провайдерам надавати користувачам доступ до всіх інтернет-ресурсів названих медіа та інформаційних компаній.

Крім цього, було заблоковано декілька інформаційних ресурсів через введення санкцій щодо фізичних осіб, зокрема щодо С. Аксьонова, О. Захарченка та Л. Пасічника, керівників адміністрації окупованого Криму, а також лідерів терористичних угруповань «ДНР» та «ЛНР», та декількох керівників та працівників відповідних медіа та квазі-медіа ресурсів [35].

Аналогічним Указом Президента України в 2019 році було додатково заблоковано три російських інтернет-магазини літератури: Озон, ЛітРес та Лабіринт [38].

У лютому 2021 року було запроваджено персональні санкції щодо народного депутата від проросійської партії «опозиційна платформа – за життя» (ОПЗЖ) Т. Козака, які призвели до блокування інформаційних ресурсів, що перебували в його власності: телеканалів «Zik», «NewsOne» та «112», які входили до медіахолдингу «Новини», а також згодом каналу «Перший незалежний», на базі якого проросійський медіахолдинг намагався відновити свою роботу [37]. До блокування наведених медіаресурсів приєднався також відеохостинг YouTube, на якому було заблоковано для перегляду українськими користувачами сторінки телеканалів «Zik», NewsOne» та «112» [366]. Разом із цим, станом на вересень 2021 року онлайн-версія каналу «Перший незалежний» є у вільному доступі для українських користувачів YouTube.

Загалом, за 4 роки починаючи із 2017 року на підставі восьми указів Президента України було заблоковано всього 633 інтернет-ресурси [111]. Водночас, на думку низки українських правозахисників та громадських організацій, має місце необхідність запровадження певних змін до санкційного законодавства для дотримання законності, пропорційності та обґрунтованості санкцій, а також забезпечення регулярного моніторингу їхньої ефективності [109].

Маючи на меті протидію НІВ у сфері кіно та телебачення, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту

інформаційного телерадіопростору України» передбачена заборона демонстрація та розповсюдження кінопродукції, яка містить пропаганду держави-агресора, виправдовує окупацію території України, а також будь-якої кінопродукції, створеної у РФ після 1 січня 2014 року. Також окремо забороняється трансляція аудіовізуальної продукції, хоча б одного з учасників якої включено до «списку осіб, що створюють загрозу для національної безпеки України» [29]. Контролювати виконання санкційних обмежень у сфері кіно має Державне агентство з питань кіно, а у сфері телебачення та радіомовлення – Національна рада з питань телебачення й радіомовлення.

Певні заходи вживаються також і щодо обмеження НІВ через друковані джерела. У Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» передбачена заборона на «виготовлення та розповсюдження друкованої продукції, зміст якої спрямовано проти незалежності України, її суверенітету та територіальної цілісності, яка пропагує комуністичні або націонал-соціалістичні тоталітарні режими, а також популяризує та створює позитивний образ держави-агресора, або визнає окупацію території України». Як бачимо, формулювання корелюється із визначенням у Законі України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України.

Крім цього, у вищенаведеному Законі України передбачено отримання спеціального дозволу для «ввезення та розповсюдження на території України друкованої продукції, виготовленої на території держави-агресора, або на тимчасово окупованих територіях України». Без такого дозволу громадянам дозволено ввозити на територію України друковану продукцію в кількості не більше, ніж 10 примірників [30].

Завдання щодо оцінювання змісту друкованої продукції, яка ввозиться з території РФ, або з тимчасово окупованих територій України, та дозволу розповсюдження такої продукції в Україні, покладено на спеціально створену експертну раду Державного комітету телебачення й радіомовлення України

[32]. Цією експертною радою складено «Перелік видавничої продукції держави-агресора, на ввезення якої надано відмови у видачі дозволів...» (станом на 01.02.2021 року містить 308 найменувань друкованої продукції) [221], а також «Перелік книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України...» (станом на 24.09.2021 року містить 268 найменувань) [222].

Варто відмітити, що до названого вище «Переліку книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України...» включено не лише книжки, видані на території РФ, АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської області (ОРДЛО), але й деякі книжки, видані на території України. Так, до Переліку включено книгу Г. Крючкова, Д. Табачника, П. Симоненка, Г. Гриневецького та П. Толочка «Заявка на самогубство: навіщо Україні НАТО? (пер.авт.)», яку було презентовано ще у 2009 році в Києві (українською) та в Брюсселі (англійською мовою) [164]. За висновками директора Інституту трансформації суспільства О. Соскіна, ця книга є «нахабним викликом українському суспільству», «новим етапом боротьби проти українського народу «п'ятої колонії», яка знаходиться під контролем Кремля» [278]. Водночас, незважаючи на включення книги до Переліку книжкових видань, заборонених до розповсюдження, станом на вересень 2021 року її можна вільно придбати в українських книжкових інтернет-магазинах «Книжная лавка» [125] та «Знайди книгу» [124], а також в інтернет-магазині «Епіцентр-К» [149]. Також вищеназвана книга наявна в електронному каталозі Одеської національної наукової бібліотеки [165]. У деяких українських інтернет-магазинах доступні й інші книжки з Переліку книжкових видань, заборонених до розповсюдження. Так, український інтернет-магазин «Книгоград» пропонує купити книгу Ю. Сушка «Я вбив Степана Бандеру (пер.авт.)» [336], Д. Армстронга «Витоки самостійного нацизму. До чого прийшла Україна в ХХІ столітті (пер.авт.)» [131]. Значна частина внесених до Переліку книг доступна для попереднього перегляду та купівлі в онлайн-сервісі від компанії Google «Google книги».

Отже, варто відмітити, що хоча уряд України вживає певних заходів щодо мінімізації НІВ, у тому числі на історичну свідомість, реальна ефективність таких заходів не є високою. Доступ до практично будь-якого заблокованого онлайн-ресурсу легко здобути із використанням анонімайзерів та VPN-сервісів (віртуальна приватна мережа, Virtual Private Network), інтернет-шлюзів (засіб отримання вмісту вебсторінок на електронну пошту) та анонімних мереж на кшталт «Tor» – проте не порушуючи українського законодавства, адже санкції було запроваджено не проти сервісів, а щодо їхніх власників – юридичних та фізичних осіб. Вимога ж щодо заборони доступу до інтернет-ресурсів стосується виключно інтернет-провайдерів, а не користувачів мережі.

Також легко здобути в Інтернеті доступ до практично будь-якого фільму або телевізійної передачі, які заборонено до показу чи трансляції в Україні, як і до електронної версії практично будь-якої книги. Для цього навіть не обов'язково знати точну назву та автора аудіовізуальної чи текстової продукції, достатньо приблизної назви, або навіть короткого змісту – сучасні пошукові системи запропонують декілька можливостей для завантаження або перегляду (читання) онлайн. Отже, заборона аудіовізуальної чи літературної продукції може відігравати роль своєрідної реклами.

З огляду на вищезазначене найбільш ефективним виглядає третій сценарій комплексної стратегії протидії НІВ, який, як уже було зазначено, полягає в генерації інформаційного середовища, у якому рівень сприйнятливості цільових аудиторій до НІВ набуватиме мінімальних значень.

Під час практичної реалізації цього складника протидії НІВ на історичну свідомість вкрай важливе неупереджене ставлення до власної історії на системному рівні. Епізоди історії, рішення історичних діячів, проваджена ними політика, які завдали негативного впливу на розвиток українського народу, його державності, призводили до значних людських жертв, відставання в розвитку, порушення загальнолюдських цінностей – у жодному разі не варто замовчувати, приховувати, уникати суспільного обговорення. Цим обов'язково скористається противник – і представить ці епізоди в такому вигляді, який

зможє завдати значного негативного впливу на історичну свідомість українського соціуму та світової спільноти загалом.

Обов'язковим чином необхідно широко розглядати історичний контекст, у якому було прийнято ті, чи інші рішення, визначати мету, якої намагалися досягти політичні та суспільні діячі, які помилки були припущені, порівнювати із рішеннями діячів інших держав, народів у подібному контексті, схожих історичних обставинах.

У такому випадку історична свідомість українського народу буде використовуватися у якості запобіжника від повторення неприйнятних, неприпустимих помилок. Важливо переводити в тому числі й такі історичні епізоди з площини академічних досліджень до публічної історії, подавати неупереджений аналіз історичних подій із погляду позитивного чи негативного впливу на розвиток українського народу та державності в різноманітних типах контенту, через різноманітні ЗМК, з урахуванням особливостей різноманітних цільових аудиторій.

У такий спосіб для суспільної свідомості народу України історія буде відігравати роль ресурсної бази для прийняття значущих суспільних рішень, опори в сьогоденні, базису для світогляду, орієнтиру для розвитку в майбутньому. Відповідно, рівень сприйнятливості цільової аудиторії до НІВ набуватиме менших значень, аж до від'ємних, що призведе до нейтралізації інформаційного впливу противника за будь-якої його інтенсивності.

Отже, ефективна протидія НІВ є однією з першочергових умов забезпечення національної безпеки України, що є особливо актуальним у період ескалації геополітичної експансії РФ у бік нашої держави. Виконання цього завдання видається можливим із застосуванням комплексної стратегії, яка складається із трьох взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих складників: безперервний моніторинг інформаційного простору задля своєчасного виявлення інформаційних атак; заходи щодо обмеження інтенсивності НІВ та формування історичної свідомості суспільства як соціотехнічної системи, стійкої до зовнішніх інформаційних впливів.

З урахуванням рівня розвитку сучасних інформаційних технологій, ефективність процесу моніторингу інформаційного простору істотно покращиться за умови використання досконалих автоматизованих систем виявлення та оцінювання рівня загроз інформаційній безпеці, побудованих на сучасних алгоритмах проведення контент-аналізу, у тому числі поєднанні методів семантичного аналізу та LSI.

Заходи обмеження інтенсивності НІВ, які реалізуються переважно через блокування відповідних інформаційних джерел, хоча і є необхідним складником комплексної системи протидії, у сучасному інформаційному суспільстві не можуть досягати значної ефективності у зв'язку із широкими можливостями легального обходу кінцевими користувачами такого блокування та правом на інформацію – беззаперечною умовою існування сучасного демократичного суспільства.

Найбільш важливим та ефективним складником моделі протидії НІВ є зменшення рівня сприйнятливості цільових аудиторій, що досягається формуванням історичної свідомості суспільства загалом та численних його підгруп, поінформованих щодо власної історії в усій її глибині та спроможних виносити самостійні судження щодо того чи іншого епізоду, постаті історичного діяча, ефективності та доцільності тих чи інших історичних рішень. Суспільство, що складається із таких поінформованих індивідів, які спроможні генерувати самостійні помірковані судження, не може бути вразливим до дії інформаційної зброї масового ураження саме внаслідок самостійності винесених суджень.

Для досягнення такого ефекту необхідне створення вітчизняного інформаційного контенту, який би охоплював усі цільові групи суспільства, розповсюджувався всіма доступними інформаційними каналами, та подавався в різноманітних форматах: у текстовому, аудіовізуальному, графічному й максимально розкривав складні та важливі питання історичного розвитку України та українського народу.

Висновки до розділу 3

НІВ, зокрема на історичну свідомість суспільства України загалом, та на певні його складники, є процесом постійним та безперервним, змінюються лише методи його проведення, акценти, фокусування на тих чи інших цільових аудиторіях відповідно до поточних цілей, що визначає противник на цьому конкретному етапі. Основним джерелом такого НІВ щодо України в умовах сьогодення є РФ. Отже, для національної безпеки України має місце постійна суттєва загроза в інформаційній сфері.

Задля виконання завдання щодо ефективного інформаційного впливу як на власне населення, так і на народ України, а також і на світову спільноту, російська влада максимально залучає доступний адміністративний ресурс, інтелектуальні та фінансові ресурси, створюючи та реалізуючи жорстку історичну політику, яку навіть у офіційних документах іменує «наступальним підходом до питань обстоювання національних інтересів». Водночас будь-які аналітичні висновки, теорії, думки професійних істориків чи просто пересічних громадян, інтерпретації історичних фактів, подій, процесів, що не відповідають жорстко визначеному історичному наративу оголошуються «фальсифікаціями історії, які завдають шкоди національним інтересам РФ у історичній сфері» й переслідуються аж до кримінальної відповідальності.

Така жорстка тоталітарна політика, у тому числі й в ідеологічній сфері, як показує історичний досвід, у кінцевому підсумку має негативні наслідки в тому числі для держави, яка до неї вдається та для її народу. Разом із цим, наслідки цієї політики щодо зовнішніх об'єктів, проти яких вона скерована, мають свою значну негативну дію у короткостроковій перспективі, і питання нейтралізації такої негативної дії є для України не просто одним із питань національної безпеки, а питанням існування власне України у якості незалежної держави, і навіть існування українців як народу.

Тому протидія інформаційному впливу на історичну свідомість із боку РФ є для України одним із найбільш пріоритетних завдань. Ефективно організувати таку протидію можливо лише дотримуючись комплексної гнучкої

моделі протидії. Відповідно, пропонується модель, яка поєднує постійний моніторинг інформаційного простору для оперативного виявлення інформаційних загроз; заходів, покликаних обмежити інтенсивність інформаційного впливу на відповідні цільові групи, а також створення власного якісного інформаційного контенту, який вплине на зменшення рівня сприйнятливості цільових груп до НІВ.

ВИСНОВКИ

У результаті виконання дисертаційного дослідження успішно розв'язно наукове завдання, що полягало в аналізі прийомів і способів, які використовує РФ у інформаційній війні проти України методом впливу на історичну свідомість та розробленні пропозицій з організації протидії такому впливу задля забезпечення інтересів національної безпеки.

1. Питання інформаційної війни є одним із найбільш актуальних у сучасному суспільстві, відповідно у світовій та українській історіографії така проблема є достатньо дослідженою. Разом із цим, її вивчення постійно триває, відкриваючи щоразу нові грані складного феномену, поєднуючи різні погляди та тлумачення фахівців із різних наукових дисциплін. Інформаційний простір, що перебуває в якості середовища, у якому тривають інформаційні війни, а також канали комунікації, які відіграють роль засобів ведення такої війни, також є достатньо дослідженими сучасною науковою спільнотою, але оскільки як власне сам інформаційний простір, так і канали комунікації – його складники, перебувають у стані швидкого динамічного змінювання, постійної трансформації, відповідно постійного перегляду, розвитку потребує й наукові погляди на названі феномени.

Водночас очевидно, що розуміння такого феномену, як інформаційна війна у вигляді, відокремленому від сучасного інформаційного простору в усіх його відображеннях, що динамічно розвиваються, буде шаблонним, неповним та малоприслужним для практичного застосування. Зрозуміло, що такий комплексний аналіз взаємопов'язаних наукових феноменів потребує поєднання одразу декількох наукових дисциплін.

Поняття історичної свідомості є достатньо дослідженим у світовій та українській історіографії. Разом із цим феномен історичної свідомості у якості одночасно об'єкту, на який спрямовано інформаційний вплив та частини інформаційного простору, у якому триває інформаційна війна, плануються і проводяться спеціальні ІІСО, на цей час досліджений недостатньо. Якісне дослідження такого феномену потребує застосування ефекту синергії,

сумісного застосування декількох наукових дисциплін, з яких основними є історія, політологія, соціологія, психологія, що вдається можливим виключно із застосуванням трансдисциплінарного підходу.

2. Історична свідомість як складний феномен, що визначає світогляд людини, усвідомлення нею своєї ролі й місця в суспільстві, світі, моральний обов'язок щодо предків, обов'язок перед нащадками, моральні орієнтири та зразки для наслідування – і зрештою зумовлює поведінку та, власне, буття людини, сім'ї, громади, суспільства, нації – у такому розумінні історична свідомість грає роль першочергового об'єкта ураження для інформаційного впливу з боку суб'єкту, метою якого є змінити поведінку відповідної цільової аудиторії, підпорядкувати її вигідним для нього на цей час паттернам, позбавити здатності до свідомого вибору в будь-якій ситуації та врешті решт здобути можливість безумовного контролю над нею. Сьогодні об'єктом шкідливого, згубного інформаційного впливу на історичну свідомість є українська нація загалом, розділена задля зручності реалізації впливу на цільові аудиторії, а суб'єктом – влада РФ, що намагається в такий спосіб реалізувати один із важливих етапів новітньої імперської політики «руського міра» або «Рах Moscovita».

3. РФ широко використовує ЗМК у якості засобу інформаційної війни за допомогою впливу на історичну свідомість. Для виконання такого завдання постійно виділяється чимало ресурсів. Основну увагу зосереджено на здійсненні НІВ на історичну свідомість цільових аудиторій через такі ЗМК, як онлайн-джерела (у тому числі соціальні онлайн-сервіси), друковані джерела, кіно, телебачення. Триває постійна робота із забезпечення контролю над найбільш ефективними онлайн-майданчиками з високими вебметричними характеристиками, популярними телевізійними каналами, просуванню власного контенту, розробленого в рамках заздалегідь спланованих ІІСО.

Виявлено ознаки цілеспрямованої роботи над забезпеченням домінування спеціальним чином сконструйованого історичного нарративу на таких важливих онлайн-майданчиках як всесвітня електронна енциклопедія

Вікіпедія, відеохостингу YouTube, у соціальних мережах, в інших сучасних соціальних сервісах, в інтернет-версіях електронних ЗМІ.

Сучасне кіно є ефективним інструментом візуального закріплення раніше створених ментальних переконань, формування яскравих реалістичних образів, коли глядач у подальшому підсвідомо розцінює переглянуті стрічки як події, що реально відбулися з ним у житті. Цей феномен широко використовується владою РФ для створення відштовхуючого, негативного образу як українця, так і української історії загалом, конструюванні псевдодокументальних фільмів, які у свідомості глядачів стануть історією, набудуть ефекту очевидця.

Спроби українців створити власне кіно, з альтернативною російському та радянському державницькому наративу картиною української історії, подекуди є успішними, але такі успіхи ґрунтуються виключно на таланті та ентузіазмі поодиноких митців.

Під час використання сучасного телебачення РФ для завдання НІВ на історичну свідомість широко використовуються такі прийоми як ефект поляризації аудиторії, високий темп подання інформації, що зменшує можливість її критичного оцінювання, візуальні засоби конструювання наративу. Особливо широко та ефективно використовується ефект залучення ключових лідерів.

Використання сучасних друкованих джерел орієнтовано на специфічну аудиторію, водночас враховуються всі особливості різноманітних цільових груп, для кожної з яких готується і видається друкована продукція в адаптованому саме під таку групу форматі. Загалом наративи та меседжі, що транслюються через друковані джерела повторюють та доповнюють такі, що транслюються через інші ЗМК. У такий спосіб досягається потужний синергетичний ефект, що полягає не просто в арифметичній сумі можливостей різноманітних інформаційних каналів, а у вмілому поєднанні та гармонічному використанні всіх таких каналів одночасно з урахуванням специфічних особливостей кожного з них.

Отже, інформаційна війна у сфері історичної свідомості, яку веде РФ проти України, характеризується такими ознаками:

- підпорядкованість єдиному керівництву, узгодженість усіх інформаційних операцій завдяки чіткій управлінській структурі;
- ретельне планування інформаційних заходів;
- аналіз зворотного зв'язку на проведені інформаційні заходи, урахування та внесення змін у подальшій інформаційній діяльності;
- оперування істотною кількістю фінансових та людських ресурсів.

Відповідно, протидіяти організованому в такий спосіб впливу можливо лише методом створення та реалізації аналогічним чином організованої структури, а фрагментарні епізоди протидії, з урахуванням усього ентузіазму аматорів, небайдужих громадян, їхнього таланту та щирого бажання надати допомогу народу та державі, можуть мати лише локальний, тимчасовий успіх. Ефективно протистояти системі в такий спосіб неможливо. Водночас інформаційне протиборство двох соціотехнічних систем, які являють собою суспільства РФ та України, за умови істотної різниці рівнів інформаційної ентропії, неодмінно призведе до руйнування та поглинання тієї соціотехнічної системи, у якій рівень інформаційної ентропії буде вищим, а отже рівень організації управління інформаційним впливом буде значно нижчим. Іншими словами, нейтралізація інформаційного впливу з боку Росії, у тому числі впливу на історичну свідомість як важливої його частини, є однією з найважливіших умов, необхідних для забезпечення стану національної безпеки держави, а невиконання її призведе до критичних наслідків.

4. Історична політика РФ є досить жорсткою, на сьогодні історична наука повністю контролюється державою, істотно обмежена академічна свобода історичних досліджень. Кремлівська влада не приховує такого підходу, закріплюючи такі терміни, як «наступальна історична політика» та «історичний суверенітет» у нормотворчих документах. Така історична політика запроваджується, маючи на меті формування та підтримання історичного нарративу у вигляді, вигідному для правлячої еліти Кремля. Дослідження

істориків, що не відповідають державницькому історичному наративу, оголошуються «фальсифікацією». Сумніви та відхилення від такого наративу піддаються переслідуванню, у тому числі кримінальному.

Доктрина історичної політики Росії сформульована у 2020 році помічником президента РФ, головою РВІТ В.Мединським. Ця доктрина передбачає тотальний контроль влади над історичними дослідженнями та публічною історією, що формулюється у вигляді «історичного суверенітету» та концепції «позитивної історії» і фактично означає абсолютну монополію влади на будь-яке трактування історичних подій у умовному російському інформаційному просторі (ЗМК та інформаційних мережах, які повністю контролюються владою), а також завдання максимального впливу для інформаційного підкріплення російського державницького історичного наративу у світовому інформаційному просторі. До реалізації цієї доктрини залучені всі владні інститути, починаючи з президента РФ.

Історичний наратив РФ, що використовується в інформаційній війні проти України, в узагальненому вигляді формулюється так:

– український народ та його державність є штучним проектом, створеним геополітичними противниками Росії з метою завдання шкоди її інтересам;

– визначні постаті в українській історії є переважно негативними. Виняток складають лише ті з них, хто відмовлявся від української ідентичності та обставав за підпорядкування України Росії;

– усі цивілізаційні здобутки народу України здійснені виключно за допомоги Росії та в союзі з нею. Спроби українців провадити самостійну політику неодмінно невдалі та завжди призводять до соціальних потрясінь, катастроф;

– відповідно, позитивне майбутнє України та українців пов'язано виключно з інтеграцією з Росією;

Фактично українцям пропонується стати росіянами, як у політичному, так і в ментальному сенсі.

5. З огляду на результати дослідження, автор пропонує такі рекомендації щодо протидії НІВ на історичну свідомість:

1. Оцінювання рівня НІВ, у тому числі на історичну свідомість, не варто обмежувати лише визначенням умовної оцінки інтенсивності такого впливу. Якісну, придатну для дієвого використання кількісну оцінку рівня інформаційного впливу противника можливо надати тільки з урахуванням реальної її ефективності, для чого необхідне урахування рівня сприйнятливості цільової аудиторії до інформаційного впливу в певній формі. Показник цієї сприйнятливості зрештою й буде визначати рівень ефективності інформаційного впливу.

2. Система виявлення та оцінювання рівня НІВ має бути максимально автоматизованою із використанням сучасних обчислювальних засобів, для виключення ефекту суб'єктивного, упередженого впливу експертів та забезпечення безперервного відслідковування загроз у інформаційному просторі в режимі реального часу.

3. Основну увагу під час планування та реалізації заходів протидії НІВ на історичну свідомість варто зосередити на зменшенні рівня сприйнятливості цільових аудиторій до інформаційного впливу в площині історичної свідомості. Такий ефект може досягатися в спосіб гармонічного поєднання зусиль у площині освіти, виховання та діяльності ЗМК. Варто уникати категоричного нав'язування висновків, поглядів на історію України та місце її у світовій історії, характеристик видатних постатей. Вибір кожного члену соціуму має бути вільним і свідомим, але цей вибір має ґрунтуватися на достатньому рівні поінформованості. Єдиною імперативною вимогою в плані формування історичної свідомості може бути тільки заборона заперечення визнаних світовою спільнотою злочинів проти людства, таких як Голодомор, або Голокост.

Для цього необхідно наповнення якісним вітчизняним інформаційним продуктом усіх основних ЗМК: онлайн-ресурсів, телебачення, кіно, соціальних сервісів, друкованої продукції тощо. Причому генерація такого продукту

потребує не лише значних економічних та людських ресурсів, а також постійної централізованої координації зусиль задля досягнення синергетичного ефекту застосування різноманітного контенту на різноманітних інформаційних майданчиках.

Отже, використання сконструйованих РФ нових історичних міфів, або експлуатація розроблених раніше – у СРСР та РІ, буде зіштовхуватися з обізнаністю, історичною грамотністю цільових аудиторій, щодо яких спрямовані ІІсО, побудовані на таких міфах.

Для виконання такого завдання необхідна консолідація зусиль професійних істориків – акторів, спроможних продукувати, систематизувати та узагальнювати історичні знання з акторами, що мають змогу в зручній для засвоєння формі донести такі знання до відповідних цільових груп: митців, журналістів, фахівців із комунікації. Це завдання є надзвичайно складним та ресурсномістким, але його успішне виконання вкрай необхідне для забезпечення національної безпеки, а зрештою, з урахуванням цілей і завдань, які переслідує РФ у цій інформаційній війні – також у кінцевому підсумку є однією з необхідних умов існування України як держави та українців як народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І.Нормативно-правові документи

1. ВКП 10–00(49).01. Доктрина зі стратегічних комунікацій. Київ: Генеральний штаб Збройних Сил України, 2020. 32 с.
2. Воз'єднання розділеної Європи: резолюція Парламентської Асамблеї ОБСЄ від 03 липня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975_013 (дата звернення: 26.02.2020).
3. ВСТ 01.004.004–2014(1). Інформаційна безпека держави у воєнній сфері. Терміни та визначення. Київ: Міністерство оборони України, 2014. 22 с. (Стандарт Міністерства оборони України).
4. ВСТ 01.004.007–2014 (01). Система стратегічних комунікацій держави у воєнній сфері. Терміни та визначення. Київ: Міністерство оборони України , 2014. 45 с. (Стандарт Міністерства оборони України).
5. Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/917-19#Text> (дата звернення: 24.09.2020).
6. Інформація по судовому делу № 01-0006/321/2021. *Портал единого информационного пространства мировых судей города Москвы*. URL: <https://mos-sud.ru/321/cases/criminal/details/d39db163-8bfc-4d17-bda5-85056fe07fd4?respondent=навальний> (дата звернення: 14.04.2021).
7. Конституция Российской Федерации (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г.) (с поправками). URL <http://base.garant.ru/10103000/aae119c5fa225c0d54e7c866f74a3548/> (дата звернення: 27.05.2021).
8. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=1> (дата звернення: 27.05.2021).
9. О ветеранах: Федеральный закон Российской Федерации от 12.01.1995 № 5-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5490/ (дата звернення: 12.04.2021).

10. О внесении изменений в статью 354–1 Уголовного кодекса Российской Федерации (в части усиления ответственности за реабилитацию нацизма): проект федерального закона №1050812–7. Заключение Комитета совета Федерации по конституционному законодательству и государственному строительству. URL: <https://sozd.duma.gov.ru/download/7D2FBF1C-70E3-4793-81CF-F2460CC7C76F> (дата звернения: 13.04.2021).

11. О внесении изменений в статью 354–1 Уголовного кодекса Российской Федерации (в части усиления ответственности за реабилитацию нацизма): проект федерального закона №1050812–7. Пояснительная записка. URL: https://sozd.duma.gov.ru/bill/1050812-7#bh_note (дата звернения: 12.04.2021).

12. О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (в части введения просветительской деятельности): проект федерального закона № 1057895–7. Пояснительная записка. URL: <https://sozd.duma.gov.ru/download/58E7AA50-8B8B-4001-B892-71490ACFF824>. (дата звернения: 20.05.2021).

13. О внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации»: Федеральный закон Российской Федерации от 05.04.2021 № 85–ФЗ. URL: <http://ips.pravo.gov.ru:8080/default.aspx?pn=0001202104050036> (дата звернения: 20.05.2021).

14. О внесении изменений в Федеральный закон в Федеральный закон «Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов»: Федеральный закон Российской Федерации от 01.07.2021 № 278-ФЗ. URL: <https://docs.cntd.ru/document/607124226> (дата звернения: 07.10.2021).

15. О государственной тайне: Закон Российской Федерации от 21.07.1993 г. № 5485-1. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/34810>. Ст. 13. (дата звернения: 05.04.2021).

16. О днях воинской славы и памятных датах России: Федеральный закон Российской Федерации от 13.03.1995 № 32–ФЗ. URL: <http://base.garant.ru/1518352/> (дата звернения: 08.04.2021).

17. О Комиссии при президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России: Указ президента Российской Федерации от 15.05.2009 г. № 549. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/29288> (дата звернения: 31.03.2021).

18. О Межведомственной комиссии по историческому просвещению: Указ президента Российской Федерации от 30.07.2021 № 442. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042?index=0&rangeSize=1> (дата звернения: 06.10.2021).

19. О признании утратившими силу приказов Министра обороны Российской Федерации от 8 мая 2007 г. № 181 и от 30 мая 2009 года № 492: Приказ Министра обороны Российской Федерации от 12.11.2020 г. № 591. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202103220036> (дата звернения: 05.04.2021).

20. О продлении сроков засекречивания сведений, составляющих государственную тайну, засекреченных ВЧК-КГБ СССР в 1917–1991 годах: Заключение Межведомственной комиссии по защите государственной тайны от 12 марта 2014 г. № 2–с. URL: <http://lustration.ru/publ/10-1-0-60> (дата звернения: 05.04.2021).

21. О рассекречивании архивных документов Красной Армии и Военно-Морского Флота за период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов: Приказ Министра обороны Российской Федерации от 08.05.2020 г. № 181. URL: <https://docs.cntd.ru/document/902044213> (дата звернения: 05.04.2021).

22. О средствах массовой информации : Закон Российской Федерации 27.12.1991 № 2124–1 (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.08.2021). URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102013812>. Ст. 2. (дата звернения: 04.12.2021).

23. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102129631&backlink=1&&nd=102385609> (дата звернения: 27.05.2021).

24. Об утверждении Доктрины информационной национальной безопасности Российской Федерации: Указ президента Российской Федерации от 5 декабря 2016 года № 683. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41460> (дата звернення: 27.05.2021).

26. Об утверждении состава Комиссии при президенте Российской Федерации по формированию и подготовке резерва управленческих кадров, изменении и признании утратившими силу некоторых актов президента Российской Федерации: Указ президента Российской Федерации от 14.02.2012 г. № 183. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/34810> (дата звернення: 31.03.2021).

27. Постанова Верховного Суду України № 927/791/18 від 21 листопада 2019 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86034251> (дата звернення: 04.12.2021).

28. Приговор Пермского краевого суда от 30.06.2016 по делу № 2–17–16. *Судебные решения*. URL: судебныерешения.рф/16542187/extended (дата звернення: 09.04.2021).

29. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України: Закон України від 5 лютого 2015 р. № 159-VIII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text> (дата звернення: 30.09.2021).

30. Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту: Закон України від 8 грудня 2016 р. № 1780–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text> (дата звернення: 31.09.2021).

31. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років: Закон України від 09.04.2015 № 316–VIII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 05.04.2021).

32. Про затвердження Положення про експертну раду Державного комітету телебачення і радіомовлення України з питань аналізу та оцінки

видавничої продукції щодо віднесення її до такої, яка не дозволена до розповсюдження на території України: Наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 31.01.2017 № 21 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0479-17#Text>.

33. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469–VIII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 25.05.2021).

34. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 25.05.2021).

35. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України 19 березня 2019 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 19 березня 2019 року № 82/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/822019-26290> (дата звернення: 29.09.2021).

36. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 року № 685/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (дата звернення: 29.12.2021).

37. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 2 лютого 2021 року № 43/2021. URL <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441> (дата звернення: 30.09.2021).

38. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 травня 2018 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших

обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 14 травня 2018 року № 126/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1262018-24150> (дата звернення: 29.09.2021).

39. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 15 травня 2017 року № 133/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 29.09.2021).

40. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2020 року № 287/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 27.05.2021).

41. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1644–VII. Дата оновлення: 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 29.09.2021).

42. Решение № М–4127/2013 2–5727(2013) 2–5727/2013~М–4127/2013 2–5727/2013 от 5 ноября 2013 г. Судебные и нормативные акты РФ. URL: <https://sudact.ru/regular/doc/nyzWZWTKxjLv/> (дата звернення: 16.04.2021).

43. Статья 128.1. Клевета. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63–ФЗ (ред. от 24.02.2021, с изм. от 08.04.2021). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/8a73d26dba7976d6c43cc94aa1515368fef256f0/ (дата звернення: 14.04.2021).

44. Статья 354.1. Реабилитация нацизма. *Комментарии.org*. URL: <https://kommentarii.org/2018/uk3/page115.html> (дата звернення: 07.04.2021).

45. Статья 67.1. Конституция Российской Федерации. (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/95c44edbe33a9a2c1d5b4030c70b6e046060b0e8/ (дата звернення: 27.04.2021).

46. УК РФ. Статья 354.1. Реабилитация нацизма. *Гарант*. URL: <https://base.garant.ru/10108000/ebf56921bf063a3496d9dcfceabe549c/> (дата звернения: 12.01.2022).

47. European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html?fbclid=IwAR1Z6CspCHIGjoao5KhVBI7yaKAdS-49OMCWYRtpkWiP16CwttEt54qFgs (дата звернения: 11.03.2020).

II. Архівні документи

48. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Т. IV. Спб.: Типография Э.Пратца, 1863. 276 с.

49. Запрос об отмене приказов об исключении из списков личного состава УК ВВС КА от 30.10.1945 № 672906. *ЦАМО РФ* (Центральный архив министерства обороны Российской Федерации). Ф. 33 Оп. 594258, Д. 39 С. 75. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_dopolnitelnoe_donesenie76018369/?backurl=%2Fheroes%2F%3Fstatic_hash%3D090963cae30a5aac6df7a96038841ba8v5%26last_name%3DПахомов%26first_name%3DПавел%26middle_name%3ДАлександрович%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrad_y_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apdv_kart_in%3Apdv_kart_in_inostranec%3Apamyat_voenkomat%3Apotery_vpp%3Apamyat_zsp_parts%3Akld_ran%3Akld_bolezn%3Akld_polit%3Akld_upk%3Akld_vmf%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_poter%3Apotery_spiski_zahroneniy%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Asame_doroga%26page%3D1%26date_birth_from%3D1912/ (дата звернения: 01.03.2021).

50. Именной список безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава 22 авиационной бомбардировочной дивизии с 1 июля по 10 июля 1941

года. *ЦАМО РФ* (Центральный архив министерства обороны Российской Федерации). Ф. 58 Оп. 818884, Д. 3 С. 109. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie50046849/ (дата звернения: 01.03.2021).

51. Ковальский С. И. Орден Красного Знамени. Картотека награждений. *ЦАМО РФ* (Центральный архив министерства обороны Российской Федерации). Ш. 41 Ящ. 6. https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_kartoteka1270846948/?backurl=%2Fheroes%2F%3Fadv_search%3Dy%26last_name%3DКовальский%26first_name%3ДСергей%26middle_name%3ДИванович%26date_birth_from%3D1916%26static_hash%3Dd56d09d2331efa8827de78b29925f008%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrady_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apamyat_voenkomat%3Apotery_vpp%3Apamyat_zsp_parts%3Akld_polit%3Akld_upk%3Akld_vmf%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_poter%3Apotery_spiski_zahoroneny%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Asame_doroga%26page%3D1 (дата звернения: 01.03.2021).

52. На сов. военнопленных. Ковальский Сергей Иванович. *ЦАМО РФ* (Центральный архив министерства обороны Российской Федерации). Картотека ФЗСП и АЗСП Оп. 1 ЗСП, Д. 1002 С. 991. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_vpp85583022/?backurl=%2Fheroes%2F%3Fadv_search%3Dy%26last_name%3DКовальский%26first_name%3ДСергей%26middle_name%3ДИванович%26date_birth_from%3D1916%26static_hash%3Dd56d09d2331efa8827de78b29925f008%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrady_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apamyat_voenkomat%3Apotery_vpp%3Apamyat_zsp_parts%3Akld_polit%3Akld_upk%3Akld_vmf%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_poter%3Apotery_spiski_zahoroneny%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Asame_doroga%26page%3D1

ry_spiski_zahoroneniya%3Apotery_voennoplen%3Apotery_isklucheniye_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Asame_doroga%26page%3D1 (дата звернення: 01.03.2021).

53. Наградной лист штурмана звена 1 АЭ 21 ДБП Лейтенанта ЕРЕМИНА Бориса Дмитриевича, представляемого к награждению на звание "ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА" (копия). *ЦАМО РФ* (Центральный архив министерства обороны Российской Федерации). Ф. 33 Оп. 793756, Д. 15 С. 316. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie150010650/ (дата звернення: 01.03.2021).

III. Монографії, книги, статті, електронні ресурси

54. 20 вопросов Владимиру Путину. О Сталине, Гитлере и памяти о Великой Отечественной войне. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fdaZ0dARM1A> (дата звернення: 10.07.2020).

55. Аверина Ю. В. Городская печать в процессе социальных трансформаций. *Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств*. 2009. № 4. С. 6.

56. Агафонов А. И. Украина: оценки истории (проблема развития). *Технологос*. 2014. №1. С. 14-20.

57. Аккерманн Ф., Аккерманн Я., Литке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история, или публичное измерение прошлого. *Неприкосновенный запас*. 2012. № 3 (83). URL: <http://http://www.intelros.ru/readroom/nz/n3-2012/14968-prikladnaya-istoriya-ili-publichnoe-izmerenie-proshlogo.html> (дата звернення: 04.02.2021).

58. Александр Бастрыкин вместе со студентами и кадетами образовательных организаций СК России принял участие в мероприятии, посвященном памяти жертв фашизма. *Следственный комитет Российской Федерации*. URL: <https://sledcom.ru/news/item/1498218/> (дата звернення: 22.04.2021).

59. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.

60. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2013. 232 с.

61. Багдасарян В. Э. Историческое сознание и политические воплощения: украинский сценарий. *Вестник государственного и муниципального управления*. 2015. №1(13) С. 139–148.

62. Бадьор Д. Стыдное кино: что не так с «Тайным дневником Симона Петлюры». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/culture/2018/09/11/407259_stidnoe_kino_taynim.html (дата звернення: 21.01.2020).

63. Баранов О. Уголовно-правовая характеристика реабилитации нацизма (часть 1 статьи 354.1 УК РФ): выпускная квалификационная работа: 40.03.01/ Сибирский федеральный университет. Красноярск, 2017. 71 с.

64. Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма. Москва: Мысль, 1987. 348 с.

65. Барканова Е. В. Популяризация истории как медийная проблема. *Учен. зап. Новгород. гос. ун-та им. Ярослава Мудрого*. 2015. № 2. С. 1–3.

66. Безклубенко С. Кіномистецтво та політика. Київ, 1995. 430 с.

67. Беловицкая А. А. Общее книговедение. Москва: Московский государственный университет печати, 1987. 256 с.

68. Беляков Юрий. Шлях воїна. *YouTube*. URL: www.youtube.com/watch?v=LFUL3fZGUUY&feature=share/ (дата звернення: 10 квітня 2019).

69. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016)/ за ред. І. Руснака. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. URL: <http://adl.mil.gov.ua/elib/katalog/bila-knuga-ato> (дата звернення: 09 квітня 2019).

70. Бодрийяр Ж. Система вещей. Москва: Рудомино, 1995. 168 с.

71. Большая пресс-конференция Владимира Путина. *Президент России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62366> (дата звернення: 20.11.2020).
72. «Братня» навала: війни Росії проти України (XII–XXI століття)/ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В., 2016. *Національна академія наук України*. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000008963> (дата звернення: 02 квітня 2019).
73. Брюховецька Л. І. Найцікавіша історія в Європі. Екранні версії. Київ: Задруга, 2014. 496 с.
74. Бунтовский С. Ю, Иванов А.А. Донбасс: Русь и Украина. Очерки истории. Донецк : Ноулидж, Донец. отд-ние, 2013. 380 с.
75. Бунякіна Д. Черкашани: «Корсунський погром» — вигадка російських пропагандистів. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26904323.html> (дата звернення: 28.01.2020).
76. Бышок С. Иллюзия свободы. Куда ведут Украину новые бандеровцы. Второе издание. Москва: Книжный мир, 2013. 352 с.
77. В РАН отмежевались от обсуждения «пакта Молотова-Риббентропа» в политической плоскости. *Интерфакс*. URL: <https://www.interfax.ru/russia/677720> (дата звернення: 13.07.2020).
78. В СК создано подразделение по расследованию фактов реабилитации нацизма и фальсификации истории. Следственный комитет Российской Федерации. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCOiAwKQuFMdJuK7wwDIoKpA> (дата звернення: 22.04.2021).
79. В Україні майже не залишилося засекречених документів часів СРСР — Держархів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3073178-v-ukraini-majze-ne-zalisilosa-zasekrecenih-dokumentiv-casiv-srsr-derzharhiv.html> (дата звернення: 05.04.2021).
80. Вайпан Г., Нузов І., Могве А., Морель Е. Россия: «преступления против истории». *FIDH*. 2021. 95 с. URL:

https://www.fidh.org/IMG/pdf/ru_june_21_crimes_against_history_compressed.pdf
(дата звернення: 07.10.2021).

81. Васильченко В. Германия после Холокоста. Спор историков и рождение современной Германии. *Горький*. URL: <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/> (дата звернення: 24.03.2021).

82. Вассерман А. А. Украина и остальная Россия. Москва: АСТ, 2013. 542 с.

83. Вашкевич В. М. Исторична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: навч. посіб. Київ: Світогляд, 2010. 274 с.

84. Вербинский М. В. Рождение легенды. Год 1941. Юго-Западный фронт. Воспоминания. Очерки. Документы / сост.: М. В. Вербинский, Б. В. Самарин, Л. А. Шапа . Изд. 2-е. Львов: Каменяр, 1975. 350 с.

85. Вершинин Л. Р. Гопакиада: как поработили и разграбили Юг Руси — Украину. Москва: АСТ, 2013. 416 с.

86. Википедия: К переименованию/28 апреля 2013. *Вікіпедія*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия:К_переименованию/28_апреля_2013#Киевская_Русь_→_Древнерусское_государство. (дата звернення: 29.04.2019).

87. Винниченко В. К. Открытое письмо русским писателям . *Украинская жизнь*. 1913. Вип. 10. С. 29–30.

88. Відновлено хронологію вторгнення артилерійського підрозділу 136-ї ОМСБр ЗС РФ в Україну. *InformNapalm*. URL: <https://informnapalm.org/ua/vidnovleno-hronologiyu-vtorgnennya-136-yi-omsbr-zs-rf-v-ukrayinu/> (дата звернення: 17 квітня 2019).

89. Війна на сході України. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_на_сході_України (дата звернення: 12 квітня 2019).

90. Владимир Путин обозначил новый этап и уровень самоизоляции России. *Ведомости*. URL:

<https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2015/03/16/ot-redaktsii-putin-idet-na-rodinu> (дата звернення: 28.01.2020).

91. Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 134–139.

92. Володенков С. В. Интернет-коммуникации в глобальном пространстве современного политического управления. Москва: Издательство Московского университета, 2015. 272 с.

93. Володимир Гройсман дав доручення сприяти розвитку україномовної Вікіпедії. *Вікіпедія*. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/46/Звернення_Міністра_освіти_і_науки_україни_Сергія_Квіта.pdf (дата звернення: 27.04.2019).

94. Волянчук О. Я. Політична реальність і доповнена реальність: особливості сумісності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2019. Випуск № 26. С. 86–93.

95. Вооружённый конфликт на востоке Украины. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Вооружённый_конфликт_на_востоке_Украины (дата звернення: 12 квітня 2019).

96. Встреча с молодыми учёными и преподавателями истории. *Президент России*. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46951> (дата звернення: 16.03.2021).

97. Гайнутдинов Д., Чиков П. Россия против Истории. Наказание за пересмотр. Доклад международной Агоры. URL: https://guides.files.bbc.co.uk/bbc-russian/Russia_v_History.pdf (дата звернення: 30.03.2021).

98. Герасимов Г. И. История и мировоззрение. *Социально-политические науки*. 2017. №4. с. 160–163. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-i-mirovozzrenie> (дата звернення: 23.04.2021).

99. Герасимов Г. И. Как противостоят фальсификации истории: Теоретические и мировоззренческие аспекты. *Идеалистический подход к*

истории. URL: <http://idealistic-history.ru/kak-protivostoyat-falsifikacii-ist/> (дата звернення: 27.04.2021).

100. Герасимов Г. И. На пути к историческому суверенитету. О доктрине Владимира Мединского. *Литературная газета*. 2021. 13 січ. № 1–2 (6767). URL <https://lgz.ru/article/-1-2-6767-13-01-2021/na-puti-k-istoricheskomu-suverenitetu> (дата звернення: 28.04.2021).

101. Герасимов Г. И. Позитивная история России. Идеалистический подход. *История и современное мировоззрение*. 2019. Т. 1 № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pozitivnaya-istoriya-rossii-idealisticheskiy-podhod> (дата звернення: 27.04.2021). С. 42–48.

102. Герои Советского Союза : краткий биографический словарь : в 2 т. Москва : Воениздат, 1988. Т.1 : (Абаев – Любичев). С. 481., Т.2 : (Любовь – Ящук). С. 561.

103. Голуб О. Нуль без палички: новини про зону АТО в українських онлайн-ЗМІ. *Інститут масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/nul-bez-palychky-novynu-pro-zonu-ato-v-ukrajinskyh-onlajn-zmi> (дата звернення: 17 квітня 2019).

104. Гонтарська О. Історичне кіно в дослідженнях пам'яті в Україні часів трансформації. *Історичні і політологічні дослідження*. Спеціальний випуск. 2018. С. 97–102.

105. Гордость и идентичность. *Левада-Центр*. 19.10.2020. URL <https://www.levada.ru/2020/10/19/gordost-i-identichnost/> (дата звернення: 12.05.2021).

106. Горлач Д. А. Кліпове мислення як фактор впливу на організацію мережевих видань. Український інформаційний простір: *Науковий журнал факультету журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв*. Число 4. Київ: КНУКіМ, 2016. С. 15–19.

107. Горлач Д. А. Феномен «кліпового мислення» в контексті радикалізації перетворень інформаційного середовища. *Вісник Книжкової палати*, 2016. № 5. С. 45–48.

108. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва: Алгоритм, 2002. 153 с.

109. Громадські організації закликають Президента України та РНБО забезпечити законність та прозорість при застосуванні санкцій до інтернет-ресурсів. *DigitalSecurityLab*. URL: <https://dslua.org/publications/hromads-ki-orhanizatsii-zaklykaiut-prezydenta-ukrainy-ta-rnbo-zabezpechyty-zakonnist-ta-prozorist-pry-zastosuvanni-sanktsiy-do-internet-resursiv/> (дата звернення: 30.09.2021).

110. Гушин А. Образ Украины в современных Российских СМИ и публицистике в контексте Российско-Украинского кризиса. *Regional dialogue*. URL: <http://regional-dialogue.com/ru/image-of-ukraine/> (дата звернення: 21.12.2019).

111. Дворовий М. Санкції та блокування веб-сайтів в Україні: як непомітно відкрити скриньку Пандори». Аналітичний звіт. *DigitalSecurityLab*. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2021/06/Sanctions_and_Internet_UPD_2.pdf (дата звернення: 30.09.2021).

112. Джеджалий, Филон. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Конотопская_битва. (дата звернення: 10.05.2019).

113. Документалістика. URL: <http://www.documentary.org.ua> (дата звернення: 21.01.2020).

114. Друк України. Книги та брошури. *Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова*. URL: http://ukrbook.net/statistika_.html (дата звернення: 22.09.2020).

115. Дубровский Д. И. Постмодернистская мода. *Вопросы философии*. 2001. №8. С. 42–55.

116. Дудатьев А. В. Моделі для організації протидії інформаційним атакам. *Захист інформації*. 2015. Т. 17, № 2. С. 157–162.

117. Дудатьєв А. В. Комплексна інформаційна безпека соціотехнічних систем: моделі впливу та захисту: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2017. 128 с.

118. Ерёмин, Борис Дмитриевич. *Вікіпедія*. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ерёмин,_Борис_Дмитриевич (дата звернення: 02.07.2021).

119. Ерофеев К. Музей воинской доблести Донбасса в Санкт-Петербурге. *Русские новости*. URL: <http://ru-news.ru/muzej-voinskoj-doblesti-donbassa-v-sankt-peterburge> (дата звернення: 14 березня 2019).

120. Єрьомін Борис Дмитрович. *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Єрьомін_Борис_Дмитрович (дата звернення: 02.07.2021).

121. За свободный доступ к архивам ВЧК-НКВД-КГБ. *Change.org*. URL: <https://www.change.org/p/за-свободный-доступ-к-архивам-вчк-нквд-кгб> (дата звернення: 05.04.2021).

122. «Заборонений»: фільм про Василя Стуса, недостойний свого героя *Лівий Берег*. URL: https://lb.ua/culture/2019/09/06/436622_zaboroneniya_film_pro_vasilya.html (дата звернення: 21.01.2020).

123. Заяви Президента України Володимира Зеленського та Президента Республіки Польща Анджея Дуди для представників ЗМІ. Facebook. *Офіс Президента України*. URL: <https://www.facebook.com/president.gov.ua/videos/778275922668649/> (дата звернення: 13.07.2020).

124. Заявка на самоубийство: зачем Украине НАТО? *Знайди книгу!* URL: <https://findbook.in.ua/books/zaiavka-na-samoubiistvo-zachem-ukrainie-nato> (дата звернення: 31.09.2021).

125. Заявка на самоубийство: зачем Украине НАТО? *Книжная Лавка*. URL: <https://lavkabooks.com.ua/zayavka-na-samoubiystvo-zachem-ukraine-nato> (дата звернення: 31.09.2021).

126. Звернення міністра освіти і науки до академічної спільноти України. *Вікіпедія*. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Zvernennya_ministr_wikipedia.pdf (дата звернення: 27.04.2019).

127. Звернення міністра освіти і науки до академічної спільноти України. *Вікіпедія*. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/46/Звернення_Міністра_освіти_і_науки_україни_Сергія_Квіта.pdf (дата звернення: 27.04.2019).

128. Зеленін В. В. Історичний міфодизайн як психотехнологія сучасної інформаційно-психологічної війни: базові постулати, завдання та структура міфотворення . *Український психологічний журнал*. 2018. № 1. С. 58–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukpsj_2018_1_7 (дата звернення: 15.07.2020).

129. Иванюк Н. И. Функционирование лексемы «незалежный» в современном русском медийном дискурсе. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Филологические науки*. Том 1 (67). № 4. 2015 г. С. 136–136.

130. Ильин И. А. Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг. : в 2 т. Москва : Айрис-пресс, 2008. Т. 1. 528 с.

131. Истоки самостийного нацизма. К чему пришла Украина в XXI веке. *Книгоград*. URL http://www.knigograd.com.ua/index.php?dispatch=products.view&product_id=200071 (дата звернення: 31.09.2021).

132. Историки — о законе «О реабилитации нацизма». *Сова. Информационно-аналитический центр*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/discussions/2014/05/d29503/> (дата звернення: 08.04.2021).

133. Историческая ВЧК? *Радио Свобода*. URL: <https://www.svoboda.org/a/31389052.html> (дата звернення: 06.04.2021).

134. Историческое знание в современном обществе. Public History. *Московская высшая школа социальных и экономических наук «Шанинка*. URL: <https://www.msses.ru/professionalnaya-perepodgotovka/public-history-istoricheskoe-znanie-v-sovremennom-obshchestve/> (дата звернення: 30.09.2020).

135. История Украины на пальцах. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-MoJwt9g0Ck&list=RDCMUCqF79zLuWPTJTdjS74tNi4A&index=5&ab_channel=MOISEY (дата звернення: 04.11.2021).
136. Иванческул О. Парубий: фильм «Матч» - это пропаганда русского мира. *Obozrevatel*. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/74350-parubij-film-match-eto-propaganda-russkogo-mira.htm/> (дата звернення: 21.12.2019).
137. Інтерактивна база даних російської агресії. *InformNapalm*. URL: https://informnapalm.org/db/russian-aggression/#lang=ua&page=m_ (дата звернення: 17 квітня 2019).
138. Інтернет. *Універсальний словник-енциклопедія*. URL: <http://slovnyk.me/dict/use/Інтернет> (дата звернення: 08.02.2021).
139. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва: Эксмо, 2005. 832 с.
140. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитонова. Екатеринбург: У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. 328 с.
141. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва:ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
142. Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / пер. з англ. Е.Ганиш, А.Волкова. Київ: Ваклер, 2007. 304 с.
143. Касьянов Г. Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 631 с.
144. Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 136–144.
145. Киевская Русь. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Киевская_Русь. (дата звернення: 10.05.2019).

146. Киященко Л. П., Моисеев В.И. Философия трансдисциплинарности. URL:<http://td-science.ru/images/kart/kritik2.pdf> (дата звернення: 19.10.2021).

147. Кір'янов А. Волинська історія, через 80 років спростовано брехню радянської влади. *Український мілітарний портал*. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/volynska-istoriya-cherez-80-rokiv-sprostovano-brehyu-radyanskoji-vlady/> (дата звернення: 01.03.2021).

148. Клименко Е. Нет такой страны и такого народа: Жириновский пригрозил расстрелом всех украинцев. *Replyua.net*. URL: <https://replyua.net/putin/68756-net-takoy-strany-i-takogo-naroda-zhirinovskiy-prigrozil-rasstrelom-vseh-ukraincev.html> (дата звернення: 29.01.2020).

149. Книга Дмитро Табачник «Заявка на самоубийство: зачем Украине НАТО?» 978-966-507-249-2. *Епіцентр*. URL: <https://epicentrk.ua/ua/shop/zayavka-na-samoubiystvo-zachem-ukraine-nato.html> (дата звернення: 31.09.2021).

150. Книга пам'яті полеглих за Україну. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/Memorybook.org.ua> (дата звернення: 10 квітня 2019).

151. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

152. Колесников А. Историческая политика в России: почему она разобщает, а не объединяет. *Московский Карнеги-центр*. 16.04.2019. URL: https://carnegie.ru/2017/08/09/ru-pub-72746#_edn2 (дата звернення: 12.05.2021).

153. Комитет по правам человека. Перечень вопросов в связи с восьмым периодическим докладом Российской Федерации. *United Nation Treaty Bodies*. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fRUS%2fQ%2f8&Lang=en (дата звернення: 08.04.2021).

154. Кондратенко М. На танковую колонну. *Маяк Прыдняпроўя*. 2010. 20 кастрычніка. С. 2.

155. Кондратенко М. Повторил подвиг Гастелло: о Герое Советского Союза Еремине Б. Д. *Маяк Прыдняпроўя*. 2010. 31 сакавіка. С. 2.

156. Конотопская битва. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Конотопская_битва (дата звернення: 22.10.2019).
157. Конотопская битва. Триумф или трагедия? *Альтернатива*. URL: <http://alternatio.org/articles/articles/item/72174-konotopskaya-bitva-triumf-ili-tragediya> (дата звернення: 22.10.2019).
158. Концепція інформаційної безпеки України (проект). *OSCE*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/2/175056.pdf> (дата звернення 02.09.2021).
159. Коширець В. В. Інформаційний простір особистості: інтерпретаційні протиріччя визначення. *Психологічні перспективи*. Луцьк. 2010. Випуск 16. С.118–125.
160. Країна. Історія українських земель. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLNH1pbN2c0aQy8_QyJMFqV_VUTXboh8DN (дата звернення: 21.05.2019).
161. Краткая история украинского конфликта в спутниковых снимках. Часть I. *Bellingcat*. URL: <https://ru.bellingcat.com/novosti/ukraine/2017/01/31/history-ua-conflict-part1-ru> (дата звернення: 17 квітня 2019).
162. Кривизюк Л., Підлісний А. Функціонування системи інформаційно-психологічного впливу США на державному та військовому рівнях у збройному конфлікті (на прикладі Іракської воєнної кампанії 1991 – 2011 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Вип. 676–677. 2013. С. 187-192
163. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 452 с. С. 118–121.
164. Крючков Г. К., Табачник Д. В., Симоненко П. М., Гриневецький Г. Р., Толочко П. П. Заявка на самоубийство: зачем Украине НАТО? Харків: Довіра : Фоліо, 2009. 445 с.
165. Крючков Георгий Корнеевич. Заявка на самоубийство: зачем Украине НАТО? *Одеська національна наукова бібліотека*.

URL <http://catalog.odnb.odessa.ua/opac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:139862/> Source:default (дата звернення: 31.09.2021).

166. Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник. Київ: ВІКНУ, 2016. 286 с.

167. Курильчук М. Правка за правкою. Як працює українська Вікіпедія. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/news/society/ekspert-po-kommunikaciyam-hodorkovskiy-93204.html> (дата звернення: 29.04.2019).

168. Куцька О. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок . *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 1 (3). 2017. С. 3–10.

169. Куцька О. М., Туранський М. О. Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний Вісник*. №2 (32). 2019. С. 99–113.

170. Лебедев А. Н. Психологические механизмы социальной памяти в условиях ценностно-смысловой неопределенности. *Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета*. №1 (13). 2014. С. 58–63.

171. Левада Ю. А. Историческое сознание и научный метод . *Философские проблемы исторической науки*. Москва: Наука, 1969.

172. Левченко Н. В. Повторил подвиг Гастелло: о Герое Советского Союза Еремине Б. Д. *Созвездие Героев* / ред. Н. В. Левченко . Могилев : Могилевская областная укрупненная типография имени Спиридона Соболя, 2014.

173. Левченко Н. В. Таран Тарасова: о Герое Советского Союза Тарасове Д. З. *Созвездие Героев* / ред. Н.В. Левченко. Могилев: Могилевская областная укрупненная типография имени Спиридона Соболя, 2014.

174. Левченков А. С. Политика памяти в контексте внешнеполитического курса Украины в 2014-начале 2019 г. *Россия и современный мир*. 2019. №4(105). С. 111–126.

175. Лекция Путина о пакте Молотова — Риббентропа (полная версия). *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wbx59y2HtZs&t=1442s> (дата звернення: 09.07.2020).

176. Лепский В. Е. Технологии управляемого хаоса – оружие разрушения субъектности развития. *Информационные войны*. 2010. № 4 (16). С. 69–78.

177. Липпман У. Общественное мнение. Москва: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. 350 с.

178. Лише 23% журналістів мають власний пул українських експертів з науки та медицини. *Інститут масової інформації*. URL: imi.org.ua/monitorings/lyshe-23-zhurnalistiv-mayut-vlasnyj-pul-ukrayinskyh-ekspertiv-z-nauky-ta-medytyny-imi-i34202 (дата звернення: 23.09.2020).

179. Лісневська А. Дезінформація в новинному відеоконтенті: маркери та методи розпізнавання. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. Випуск 45. 2019. С. 60–66.

180. Маклюен Г. М. Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева. Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Куликово поле, 2003. 464 с.

181. Малинова О. Ю. Использование прошлого в российской официальной исторической политике (на примере анализа ежегодных президентских посланий). *Историческая политика в XXI веке: сб. статей / ред. А. Миллер, М. Липман*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 368–389.

182. Малинова О. Ю. Кто и как формирует официальный исторический нарратив? Анализ российских практик. *Полития*. 2019. № 3 (94) С. 103–126.

183. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография. Москва: МИФИ, 2003. 388 с.

184. Манойло А. В. Петренко А. И., Фролов Д. П. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. Москва: Горячая линия — Телеком, 2009. 541 с.

185. Маркосян Д. Г. Роль телевидения в мифологизации массового сознания. *Вестник МГУКИ*. № 3 (47). 2012. С. 87–91.
186. Медведев А. А. Подлинная история русского и украинского народа. Москва: Эксмо, 2015. 512 с.
187. Медведчук назвав історію з фільмом про Василя Стуса «провокацією американців». *Детектор Медіа*. URL:<https://detector.media/infospace/article/140468/2018-08-26-medvedchuk-nazvav-istoriyu-z-filmom-pro-vasilya-stusa-provokatsieyu-amerikantsiv/> (дата звернення: 21.01.2020).
188. Мединский В. Р. Война: мифы СССР. 1939–1945. Москва: Олма Медиа групп, 2011.
189. Мединский В. Р. Священные цифры Сталинграда. *Российская газета*. 2018. № 7497 (34).
190. Мединский В. Р. Семь тезисов об истории. RT на русском. URL: <https://russian.rt.com/opinion/792975-medinskii-istoriya-tezisy> (дата звернення: 20.04.2021).
191. Медійна реформа: досягнення Революції Гідності та виклики для нової влади. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/news/mediyna-reforma-dosiahnennia-revoliutsii-hidnosti-ta-vyklyku-dlia-novoi-vlady/> (дата звернення: 24.09.2020).
192. Мизернов И. Ю., Гращенко Л. А. Анализ методов оценки сложности текста. *Новые информационные технологии в автоматизированных системах*. 2015. №18. С. 572–581.
193. Милиневский Н. Смерть Петлюры, которой трудно дождаться — рецензия на новый украинский фильм. *Vesti.ua*. URL:<https://vesti.ua/kultura/302099-smert-petljury-kotoroj-trudno-dozhdatsja-retsenzija-na-novuj-ukrainskij-film>.
194. Миллер А. И. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. Историческая политика в XXI веке: сб. статей / ред. А. Миллер, М. Липман. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 7–32.

195. Миллер А. И. Россия: власть и история. *Pro et Contra*. 2009. №3–4 (46). Т. 13. С. 6–22.
196. Міхєєв Ю. І., Носова Г. Д. Підхід до виявлення загроз інформаційно-психологічної безпеки населення держави у кіберпросторі. *Стратегії кіберстійкості: управління ризиками та безперервність бізнесу: матеріали всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конференції* (м. Київ, 25 лютого 2021 року). Київ, 2021. 113 с.
197. Мнение профессионала. *Livejournal*. URL: <https://awas1952.livejournal.com/469702.html?thread=43291334> (дата звернення: 08.04.2021).
198. Молодецька-Гринчук К. В. Метод виявлення ознак інформаційних впливів у соціальних інтернет-сервісах за змістовними ознаками. *Радіоелектроніка, інформатика, управління*. 2017. №2. С. 117–126.
199. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд. *Психологический журнал*. Т.16. № 1. 1995. С. 3–18
200. Моченов А, Никулин С. «Хохлы», «пиндосы», «чухонцы» и прочие «бусурмане» в Рунете и российской прессе. СМІ.ru. URL: <http://www.smi.ru/02/06/28/548258.html> (дата звернення: 06.02.2020).
201. «Музей воинской доблести Донбасса» в Санкт-Петербурге. *Livejournal.com*. URL: <https://flackelf.livejournal.com/882983.html> (дата звернення: 01 липня 2019).
202. Навальный и дело о клевете на ветерана. День второй. *Медиазона*. URL: <https://zona.media/online/2021/02/12/navalny-kleveta> (дата звернення: 14.04.2021).
203. Нарышкин С. Е. Честная история — ключ к формированию доверительных отношений между народами. Великая Победа: в 15 т. / под общ. ред. С. Е. Нарышкина, А. В. Торкунова. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, Центр военно-политических исследований. Москва: МГИМО–Университет, 2015. Т. 6: За честную историю. 358 с.

204. Насреддинов Х. Геббельс и телевизор. *Радио Свобода*. URL:<https://www.svoboda.org/a/24278462.html> (дата звернення: 12.02.2020).
205. Нахманович В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. *Український історичний журнал*. 2007. № 3 (474). С. 76–97.
206. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО/ Каліновська О. та ін. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. URL:http://adl.mil.gov.ua/elib/katalog/book-neogoloshena_viyna.html (дата звернення: 09 квітня 2019).
207. Николай Злобин: Я все-таки либерал с корнями в Советском Союзе. *Собеседник.ru*. URL: <https://sobesednik.ru/kultura-i-tv/20170413-nikolay-zlobin-ya-vse-taki-liberal-s-kornuyami-v-sovetskom-so> (дата звернення: 25.02.2020).
208. О новой Комиссии при президенте Российской Федерации. Заявление общества «Мемориал». *Мемориал*. URL: <http://old.memo.ru/2009/05/22/komissia.htm> (дата звернення: 31.03.2021).
209. Обращение к Президенту Украины Виктору Ющенко. *Коммерсантъ*. 2009. 12 серп. (№ 137). URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1219879> (дата звернення 21.05.2021).
210. Обстріли території України російською армією. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Обстріли_території_України_російською_армією (дата звернення: 12 квітня 2019).
211. Онисько Г., Шкодзінський О. Завдання вікі-ресурсу та інституційного репозитарію у формуванні науково-освітнього середовища вищого навчального закладу: *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол.* 2012. Вип. 7. С. 298.
212. Онлайн медіа та соціальні мережі перехопили лідерство у телебачення за популярністю в Україні — нове опитування USAID-Internews щодо споживання ЗМІ. *Internews*. URL: <https://internews.in.ua/uk/news/onlajn-media-ta-sotsialni-merezhi-perehopyly-liderstvo-u-telebachennya-za-populyarnistyu-v-ukrajini-nove-opytuvannya-usaid-internews-schodo-spozhyvannya->

zmi/?fbclid=IwAR3RvW5MThZ-

G9RPzn15pRzbQI9HT1IXM7IIIhDdK39fOpGsrTjK5tRUo (дата звернення: 18.02.2020).

213. Операція об'єднаних сил / Joint Forces Operation. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/pressjfo.news/> (дата звернення: 10 квітня 2019).

214. Операція об'єднаних сил / Joint Forces Operation. *YouTube*. URL: www.youtube.com/channel/UC-gqQx7SwKZItzWPJ6iNVOA/featured / (дата звернення: 10 квітня 2019).

215. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків. *Разумков центр*. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-2> (дата звернення: 18.02.2020).

216. Ошибки в фильме «Крым. Путь на родину». *StopFake.org*. URL: <https://www.stopfake.org/ru/oshibki-v-filme-krym-put-na-rodinu/> (дата звернення: 28.01.2020).

217. Павлюк А. Іловайська трагедія 2014: події та відповідальність. Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2017. 48 с. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/Yllowaysk_UGSPL-1 (дата звернення: 17 квітня 2019).

218. Пелешишин А, Білушак Т. Інтернет-джерела як засіб використання інформації для джерелознавців. *Сумський історико-архівний журнал*. 2016. Випуск № XXVI. С.16–23.

219. Передерій І. Г. Професійний інструментарій сучасного PR-текстолога (зі світового досвіду). *Інформація та соціум: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Вінниця, 28–29 квітня 2016 року). Вінниця: ДонНУ, 2016. С. 74–77.

220. Перелік антиукраїнських видань держави-агресора збільшився до 184 назв. *Державний комітет телебачення і радіомовлення України*. URL:

http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=147593&cat_id=140366
(дата звернення: 23.11.2020).

221. Перелік видавничої продукції держави-агресора, на ввезення якої надано відмови у видачі дозволів. *Державний комітет телебачення і радіомовлення України*. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=141781&cat_id=141650
(дата звернення: 31.09.2021).

222. Перелік книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України, пропаганду насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини. *Державний комітет телебачення і радіомовлення України*. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=141781&cat_id=141650
(дата звернення: 31.09.2021).

223. Перечень поручений по итогам заседания Совета по культуре и искусству. Президент утвердил перечень поручений по итогам заседания Совета по культуре и искусству, состоявшегося 27 октября 2020 года. *Президент России*. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/assignments/orders/64925>
(дата звернення: 15.04.2021).

224. Пестерева Ю. С, Пошелов П. В. К вопросу о юридических дефектах статьи 354.1 уголовного кодекса Российской Федерации. *Сибирское юридическое обозрение*. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-yuridicheskikh-defektah-stati-354-1-ugolovnogo-kodeksa-rossiyskoy-federatsii>
(Дата звернення: 09.04.2021).

225. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. *Юридичний журнал*. 2009. № 5. С. 122–135.

226. Підлісний А. І. Державна інформаційна політика США у воєнній кампанії в Іраку (1991 - 2011 рр.): дисертація канд. іст. наук: 07.00.02 / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. Львів, 2013. 200 с.

227. Підлісний А. І. Воєнна кампанія США в Іраку як зразок інформаційно-психологічного забезпечення на державно-політичному та військовому рівнях. Військово-науковий вісник. 2012. №17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2012_17_18 (Дата звернення: 09.04.2021).

228. Пипия К. Национальная гордость. *Левада-Центр*. 30.06.2016. URL <https://www.levada.ru/2016/11/01/ivan-groznyj-znanie-i-otsenki/> (дата звернення: 12.05.2021).

229. Почему Путин цитирует философа Ильина? *Комсомольская правда*. 2009. URL: kp.ru/daily/24321/513782/ (Дата звернення: 09.04.2021).

230. Почепцов Г. Г. Виртуальные войны. Фейки. Харьков: Фолио, 2019. 507 с.

231. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Киев: Ваклер, 2000. 352 с.

232. Почепцов Г. Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа-комунікації. Київ: Спадщина, 2012. 464 с.

233. Почепцов Г. Г. Информационная война: определения и базовые понятия. *Пси-фактор*. URL: <https://psyfactor.org/psyops/infowar25.htm> (дата звернення: 24.11.2020).

234. Почепцов Г. Г. Информационные войны. Москва: Рефл-бук, Ваклер, 2000. 576 с.

235. Почепцов Г. Г. Пропаганда 2.0. Харьков: Фолио, 2018. 796 с.

236. Правительство запретит просветительскую деятельность иноагентам и людям без образовательного стажа. *The Bell*. 24.04.2021. URL: <https://thebell.io/pravitelstvo-zapretit-prosvetitel'skuyu-deyatelnost-inoagentam-i-lyudyam-bez-obrazovatel'nogo-stazha> (дата звернення: 20.05.2021).

237. Прожико Г. С. Концепция реальности в экранном документе. Москва: ВГИК, 2004. 454 с.

238. «Промивка мізків» — замість шани і пам'яті. *Обласна громадсько-політична газета Житомирщини*. URL:

<https://zhytomyrshyna.zt.ua/index.php/2016-05-04-17-27-19/2016-05-04-18-58-59/2745-promyvka-mizkiv-zamist-shany-i-pamiaty> (дата звернення: 24.09.2020).

239. Путин В. В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. *Президент России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63527> (дата звернення: 08.07.2020).

240. Расторгуев С. П. Информационная война. Москва: Радио и связь, 1999. 416 с.

241. Расторгуев С. П. Философия информационной войны, Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003.

242. Рачева Е. «Единственное, о чем я сожалею — не учел развитие в стране стукачества». Пенсионера из Магадана обвиняют в «умышленном преступлении против мира и безопасности человечества». Свидетели обвинения — друзья из «Одноклассников». *Новая Газета*. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2018/02/13/75493-edinstvennoe-o-chem-ya-sozhaleyu-ne-uchel-razvitie-v-strane-stukachestva> (дата звернення: 07.04.2021).

243. Репина Л. П. Память истории и историческое сознание в фокусе категориального анализа М. А. Барга. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. № 14. С. 5–15.

244. Реформовані українські ЗМІ під час пандемії Covid-19: мажорний офіціоз від влади, «коронавірусна джинса» і трохи креативного контенту. *Інститут масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/reformovani-ukrayinski-zmi-pid-chas-pandemiyi-covid-19-mazhornyj-ofitsioz-vid-vlady-koronavirusna-i33569> (дата звернення: 23.09.2020).

245. Рожин Б. Война на Украине. День за днем. Москва: Алгоритм, 2015. 256 с.

246. Розсекречені. Онлайн-курс про роботу з архівами КДБ. *Educational Era*. URL: https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:Renaissance+KGB_4+2019_0512/about (дата звернення: 05.04.2021).

247. Розуменко В. Нескорені: інтерв'ю із Героями АТО. Книга перша. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. URL: <http://adl.mil.gov.ua/elib/katalog/book-neskoreni.html> (дата звернення: 09 квітня 2019).

248. Романенко Н., Михайлишин Я., Солодько П., Зог О. «Де Степан Мазура?». *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/d/fb-trolls/> (дата звернення 16.09.2021).

249. Росбалт. Политолог: Образ українця в російському кіно змінюється. URL: <https://www.rosbalt.ru/ukraine/2012/04/17/970677.html/> (дата звернення: 20.12.2019).

250. Російські військовослужбовці, що загинули внаслідок російського вторгнення в Україну (2014). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_загинули_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_загинули_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(2014)) (дата звернення: 12 квітня 2019).

251. Російські військовослужбовці, що потрапили в полон у російсько-українській війні (з 2014). *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_потрапили_в_полон_у_російсько-українській_війні_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_потрапили_в_полон_у_російсько-українській_війні_(з_2014)) (дата звернення: 12 квітня 2019).

252. Роскомнадзор: о запрещенных – плохо или никак. *Сова. Информационно-аналитический центр*. URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/other-actions/2015/02/d31286/> (дата звернення: 07.10.2020).

253. Российские просветители выступили против закона о просветительской деятельности. *Colta*. 19/01.2021. URL <https://www.colta.ru/news/26406-rossiyskie-prosvetiteli-vystupili-protiv-zakona-o-prosvetitel'skoj-deyatelnosti> (дата звернення 20.05.2021).

254. Российский медиа-ландшафт 2019: телевидение, пресса, интернет и социальные сети. *Левада-Центр*. URL: <https://www.levada.ru/2019/08/01/21088/> (дата звернення: 25.09.2020).

255. Российский медиа-ландшафт: телевидение, пресса, интернет. 2014. *Левада-Центр*. URL: <http://www.levada.ru/sites/default/files/levadareportmedia.pdf> (дата звернения: 25.09.2020).

256. Россия и Украина на перекрестках истории: пособие для учителей истории / рук. проекта: А.А.Удод, А.О.Чубарьян ; редкол.: Л.Е.Горизонтов и др. Москва: Олма Медиа Групп, 2012. 319 с.: ил.

257. Россия – Германия. Вехи совместной истории в коллективной памяти / под общей ред. Х.Альтрихтера, В.В.Ищенко, Х.Мёллера, А.О. Чубарьяна. Т. 1. XVIII в. Москва: ГАУГН-Пресс, 2018. 421 с.: илл.

258. Россия — Германия. Вехи совместной истории в коллективной памяти: XX век / под общей ред. А.О.Чубарьяна, Х.Мёллера, В.В.Ищенко, Х.Альтрихтера. Т. 3: XX век. Москва: ГАУГН-пресс, 2015, 400 с.: илл.

259. «Россия. Кремль. Путин». Документальный фильм. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=etszjYX6pZU&ab_channel=Россия1. 49:11. (дата звернения: 20.11.2020).

260. Россияне чувствуют, что входят в третью мировую. *Левада-Центр*. URL:<http://www.levada.ru/2018/04/16/rossiyane-chuvstvuyut-что-vhodyat-v-tretyu-mirovuyu/> (дата звернения: 12.02.2020).

261. Рубцова В. Ю. Политика памяти в практике конструирования локальной идентичности. *Вестник Удмуртского университета*. 2017. Т. 1 вып. 4. с. 450–455.

262. Руководителям учреждений ОИФН РАН. Распоряжение заместителя академика-секретаря Отделения историко-филологических наук РАН, Руководителя секции истории ОИФН РАН академика В.А.Тишкова от 23.06.2009 № 14100-1255/119. URL:http://gdb.rferl.org/92BD2F83-749F-4B1D-91C8-144DB810E604_mw800_s.jpg (дата звернения: 31.03.2021).

263. Рябова Л. К. Историческое знание и проблемы социальной ответственности журналиста. *Средства массовой информации в современном мире. Петербургские чтения*: матер. 51-й междунар. научн.-практ. конф. (19-20

апреля 2012 г.) / Отв. ред.-сост. С.Г. Корконосенко. Санкт-Петербург: Филол. ф-т СПбГУ, 2012. С. 314–317.

264. Сенченко О. М. «М'яка сила» книги у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 4. С. 30–38.

265. Сенченко О. М. Інформаційно-мережеві війни – стратегічні війни другого покоління. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 10. С. 36–43.

266. Сенченко О. М. Інформаційно-мережеві війни: феномен керованого хаосу. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 4. С. 31–36.

267. Сенченко О. М. Структури, засоби і моделі застосування конспієнтальної зброї в системі соціальних комунікацій. *Вісник Книжкової палати*. 2014. Випуск № 7, С. 44–49.

268. Синдром Юди. *Кіно і театр*. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1369/ (дата звернення: 21.12.2019).

269. Ситуація в зоні бойових дій на Донбасі у мапах (хронологія). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25456177.html> (дата звернення: 10 квітня 2019).

270. Ситуація на сході України. *Рада національної безпеки і оборони України*. URL: http://www.rnbo.gov.ua/files/2014/2014-06-20_mapa_rnbo.jpg (дата звернення: 10 квітня 2019).

271. Скакун С. На Сумщині презентують науково-документальний фільм «Імені Виговського». *Данкор онлайн*. URL: <http://dancor.sumy.ua/news/newslines/376833> (дата звернення: 15 грудня 2019).

272. Скандал навколо фільму про Стуса: сцену з Медведчуком повернуть. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29427655.html> (дата звернення: 21.01.2020).

273. Слюсаревський М. М. Інформаційний простір: критика існуючих визначень і спроба побудови теорії. *Вісн. ХДУ. Серія «Психологія, політологія»*: Особистість і трансформаційні процеси в суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти. Харків. 1999. Ч. 4-5. С. 337–342.

274. Снегірьов В., Мартиненко О., Мовчан С. Історія одного міста. Окупація та звільнення Сєверодонецька. Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2017. 17 с. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Secerodonezk_okupation_Ukr_A5_1 (дата звернення: 17 квітня 2019).

275. Сніцаренко П. М., Грицюк В. В. Аналіз стану виявлення та оцінювання негативного інформаційно-психологічного впливу на особовий склад Збройних Сил України в системі протидії такому впливу. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. Київ, 2019. № 2. С. 52–61.

276. Сніцаренко П.М., Саричев Ю.О., Міхеєв Ю. І, Праута М. В. Методичний підхід до оцінювання негативного інформаційно-психологічного впливу на особовий склад військ (сил). *Наука і оборона*. Київ, 2017. № 3-4. С. 18-25.

277. Сніцаренко П. М., Саричев Ю. О., Ткаченко В. А., Мотузьяник О. А. Підсистема моніторингу інформаційного простору як необхідна складова системи протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад Збройних Сил України. *Наука і оборона*. Київ, 2018. № 1. С. 29-33.

278. Соскін О. І. Книга «Заявка на самогубство: Навіщо Україні НАТО?» — зухвалий виклик українському суспільству. *Економічний часопис-XXI*. 2009. № 3-4. С. 38–39.

279. Сочинения: в 9 т. Т. 1. Курс русской истории / В. О. Ключевский. Москва: ИФРАН, 2009. 205 с.

280. Сочинения: В 9 т. Т. 7. Специальные курсы (продолжение). Источники русской истории / В.О. Ключевский. Москва: Мысль, 1986. 508 с.

281. Спеціалізоване програмне забезпечення оцінювання рівня загроз інформаційній безпеці держави у війсьній сфері за результатами моніторингу

електронних ЗМІ та соціальної мережі «ВКонтакте» «ОКО». Опис програми. Керівництво оператору. 61 с.

282. Стало известно о признании экстремистскими четырех украинских материалов. *Сова. Информационно-аналитический центр.* URL: <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/11/d33282/> (дата звернення: 07.10.2020).

283. Статистичні дані про випуск друкованих ЗМІ у 1 півріччі 2019 року. *Державний комітет телебачення і радіомовлення України.* URL: comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=157433&cat_id=85717 (дата звернення: 23.09.2020).

284. Стихин А. Глобальные интернет-сервисы в структуре инструментов американской внешней политики. *Международные процессы.* 2014. № 1-2(36-37). С. 105–116.

285. Сторінку штабу АТО у Facebook зламали, зараз там розміщено пропаганду бойовиків. *Гордон.* URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/storinku-shtabu-ato-v-facebook-zlamali-zaraz-tam-rozmishcheno-propaganda-bojovikiv-244014.html> (дата звернення: 10 квітня 2019).

286. Стус без шансу на захист: ведмежа послуга Медведчука. *Українська правда.* URL: <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2016/08/stus/> (дата звернення: 21.01.2020).

287. Сучасна історична політика Польщі: виклики для України. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень.* URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2528/> (дата звернення: 24.03.2021).

288. СФ разработает закон о недопустимости реабилитации нацизма. *Росбалт.* URL: <https://www.rosbalt.ru/main/2012/11/27/1064250.html> (дата звернення: 06.04.2021).

289. «Таємний акаунт Симона Петлюри»: минуле й сьогодення в художньо-історичному творі. *Літакцент.* URL: <http://litakcent.com/2018/09/17/tayemniy-akkaunt-simona-petlyuri-minule-y-sogodennya-v-hudozhno-istorichnomu-tvori/> (дата звернення: 21.01.2020).

290. Тарасов Дмитро Захарович. *Вікіпедія*.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Тарасов_Дмитро_Захарович (дата звернення: 02.07.2021).
291. Тарасов, Дмитрий Захарович. *Википедия*.
https://ru.wikipedia.org/wiki/Тарасов,_Дмитрий_Захарович (дата звернення: 02.07.2021).
292. Телевидение остается основным источником новостей. *Левада-Центр*. URL:www.levada.ru/2016/08/12/televidenie-ostaetsya-tem-istochnikom-novostej/ (дата звернення: 12.02.2020).
293. Терещенко А. СМЕРШ против бандеровцев. Война после войны. Москва: Эксмо, 2013. 255 с.
294. Термінологічний довідник НАТО зі стратегічних комунікацій / за ред. І. Іжутової, О. Сальнікової, В. Шиповського. Київ: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2020. 22 с. С.13.
295. Толковый словарь живого великорусского языка: 4 т. / Даль В. И. Москва: Олма-пресс, 2001. Т. 4. 576 с.
296. Толковый словарь русского языка: 4 т. / гол. ред Д. Н. Ушаков. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940. Т. 4.
297. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память: анализ современного состояния. *Новая и новейшая история*. 2000. № 4 с. 3.
298. Тощенко Ж. Т. Манкуртизм как деформация исторического сознания. *Социология власти*. 2010. №1. С. 6-7.
299. Тощенко Ж. Т. Фантомы российского общества. Москва: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2015. 668 с.
300. Траба Р. Польские споры об истории в XXI в. Историческая политика в XXI веке: сб. статей / ред. А. Миллер, М. Липман. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 65–102.
301. Трагедия юго-востока Украины. Белая книга преступлений/ за ред. А.І.Бастрикiна. Москва: Следственный комитет Российской Федерации, 2015.

367 с.

URL: <https://sledcom.ru/upload/site1/document_file/BELAYa_KNIGA_russkaya>
(дата звернення: 23 травня 2019).

302. У «Центрі протидії дезінформації» працює одна людина — і та без зарплатні. *Українська Правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/9/7296591/> (дата звернення 15.09.2021).

303. Узнает мир спасенный: Минфин даст деньги на борьбу с фейками о войне. *Известия*. URL: <https://iz.ru/1038288/dmitrii-grinkevich-nataliia-portiakova-aleksei-ramm/uznaet-mir-spasennyi-minfin-dast-dengi-na-borbu-s-feikami-o-voine> (дата звернення: 06.04.2021).

304. *Українська Вікіпедія*. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія (дата звернення: 21.04.2019).

305. Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / гол. ред проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес: Адміністрація УАПЦ в Аргентині, 1967. Т. 8, кн. XVI.

306. Уровень одобрения Сталина россиянами побил исторический рекорд. *Левада-Центр*. URL <https://www.levada.ru/2019/04/16/uroven-odobreniya-stalina-rossiyanami-pobil-istoricheskij-rekord/> (дата звернення: 12.05.2021).

307. Федоров А. В. Трансформации образа России на западном экране: от эпохи идеологической конфронтации (194–1991) до современного этапа (1992–2015). Москва: Информация для всех, 2015. 221 с.

308. Ферро М. Кино и история. *Вопросы истории*. 1993, № 2. С.47–57.

309. Фесенко Л. Остап Ступка, актор театру і кіно. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1963956-ostap-stupka-aktor-teatru-i-kino.html/> (дата звернення: 21.12.2019).

310. Фильм Тайный дневник Симона Петлюры. *Кіно-театр.ua* <https://kino-teatr.ua/film/tamniy-schodennik-simona-petlyuri-49568.phtml> (дата звернення: 21.01.2020).

311. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.

312. Фонд исторической перспективы. URL: <http://www.fip.ru/> (дата звернення: 02.04.2021).

313. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2 (40–41). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html> (дата звернення: 25.11.2020).

314. Хардель Р. З. Телебачення як інструмент впливу на історичну свідомість у ході інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 4) (February 12, 2021)*. Pisa, Italian Republic: NGO European Scientific Platform. С. 93–94.

315. Хардель Р. З. Википедия как инструмент влияния на историческое сознание в контексте русско-украинской информационной войны. *Sdirect24*. 2019. № 2(7). URL: https://docs.wixstatic.com/ugd/527eac_10668738b8e543bb8b0384ce69944bdd.pdf (Дата звернення: 01.04.2019).

316. Хардель Р. З. Исторична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. *Військово-науковий вісник*. Випуск 36. Львів : НАСВ, 2021. С. 231–245.

317. Хардель Р. З., Виздрик В. С. Исторична свідомість як об'єкт інформаційного впливу в нових медіа під час протистояння Російської Федерації з Україною. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. Випуск 45. 2019. С. 100–107.

318. Хардель Р. З., Мельник О. М. Висвітлення російської збройної агресії проти України в історичних онлайн-джерелах. *Військово-науковий вісник*. Випуск 32. 2019. С. 217–227.

319. Хардель Р. З., Хардель М. І. Друковані джерела як інструмент впливу на історичну свідомість у ході інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Суспільство XXI у дискурсі соціально-політичних наук, правознавства та суспільних комунікацій*: матеріали міжнародної спеціалізованої наукової конференції (19 лютого, 2021 року). Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. С. 29–31.

320. Чеканова С. «Закон о государственной тайне у нас в архивах не соблюдается». Почему к военным праздникам регулярно публикуются рассекреченные документы. *МБХ-медиа*. URL: <https://mbk-news.appspot.com/suzhet/publikuyutsya-rassekrechennyye-dokumenty/> (дата звернення: 05.04.2021).

321. Чудинов В. А. Пример составной территории из пожалованных земель. *Институт древнеславянской письменности и древнеевразийской цивилизации*. URL: <https://www.runitsa.ru/publications/837/> (дата звернення: 20.11.2020).

322. Шевченко М. Поняття національного інформаційного простору та його характеристики. *Український інформаційний простір*. 2018. Число 1. С. 103–112.

323. Широкоград А. Русские и украинцы. Братья по вере и крови. Москва: Вече, 2014. 400 с.

324. Шляхами Донбасу. *Google Maps*. URL: https://www.google.com.ua/maps/place/Путями+Донбасца/@48.4563312,35.0635421,3a,75y,100h,100t/data=!3m8!1e2!3m6!1sAF1QipPphm7c33rceCu9hMzL-_dd_EJo02dZkh0zX4w7!2e10!3e12!6shhttps:%2F%2Flh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipPphm7c33rceCu9hMzL-_dd_EJo02dZkh0zX4w7%3Dw203-h114-k-no!7i4208!8i2368!4m5!3m4!1s0x40dbe2d14716fee9:0xdf6d4491c818f7fe!8m2!3d48.4562578!4d35.0641248 (дата звернення: 15 березня 2019).

325. Штоквиш О. А. «Визволення» чи «вигнання», або про маніпуляції історичною свідомістю. *Historians*.

URL:<http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1319-oleksandr-shtokvysh-vyzvolennya-chy-vyhnannya-abo-pro-manipulyatsiyi-istorychnoyu-svidomistyu>
(дата звернення: 03.11.2021).

326. Штоквиш О. А. Маніпулювання історичною свідомістю як складова гібридної війни. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. (Київ, 26 березня 2021 р.). Київ: НА СБУ, 2021. 346 с. С. 159–160.

327. Шумка А. В., Черник П. П. Теоретичні аспекти інформаційних війн та національна безпека. *Грані*. 2015. № 9. С. 10–16.

328. Шурыгин В. В. Как воюют на Донбассе. Москва: Алгоритм, 2015. 224 с.

329. Щоденне зведення речника Міноборони. *Міністерство оборони України*. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2019/04/12/shhodenne-zvedennya-rechnika-minoboroni-shhodo-situaczii-v-rajoni-provedennya-operaczii-obednanih-sil>
(дата звернення: 10 квітня 2019).

330. Щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів: Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 січня 2006 р. № 1481 (2006). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileId=17403> (дата звернення: 26.02.2020).

331. Эко У. От Интернета к Гуттенбергу: текст и гипертекст. Отрывки из публичной лекции в МГУ. *Новое литературное обозрение*. 1998. № 32. С. 5–14.

332. Эксперт по коммуникациям Ходорковский: Есть группа редакторов, которая целенаправленно занимается изменением «Википедии» в интересах России. *Гордон*. URL:<https://gordonua.com/news/society/ekspert-po-kommunikacijam-hodorkovskiy-93204.html> (дата звернення: 29.04.2019).

333. Электронные издания. Основные виды и выходные сведения: Межгосударственный стандарт ГОСТ 7.83-2001. *Интернет и право*. URL: <https://internet-law.ru/intlaw/laws/gost-783-2001-mezhgosudarstvenniy-standart->

sibid-elektronnie-izdaniya-osnovnie-vidi-i-vihodnie-svedeniya-2.htm (дата звернення: 04.12.2021).

334. Юдин Г. Б., Хлевнюк Д. О. Какое прошлое нужно будущему России? Краткий аналитический отчет по социологическому исследованию в рамках доклада Вольного исторического общества. 27 с. URL: <https://komitetgi.ru/service/Социология.pdf> (дата звернення: 20.04.2021).

335. Юркова О. Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАНУ. 2015 Випуск № 25: Електронні інформаційні ресурси, С. 31–48.

336. Я убил Степана Бандеру — Юрий Сушко. *Книгоград*. URL http://www.knigograd.com.ua/index.php?dispatch=products.view&product_id=168372 (дата звернення: 31.09.2021).

337. Яременко В. Кто, коли і як загинув у Бабиному Яру. Історична довідка до 75-х роковин злочину. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/khto-koli-i-yak-zaginu-u-babinomu-yaru-istorichna-dovidka-do-75-kh-rokovin-zlochynu?q=news/khto-koli-i-yak-zaginu-u-babinomu-yaru-istorichna-dovidka-do-75-kh-rokovin-zlochynu> (дата звернення: 08.07.2020).

338. Ясперс К. Смысл и назначение истории / за ред. М. И. Левина, П. П. Гайдено, пер. з нім. М. И. Левина. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

339. 2020 World Press Freedom Index. *Reporters Without Borders*. URL: <https://rsf.org/en/ranking> (дата звернення: 25.09.2020).

340. Alexander X. C. What Homer's Illiad can tell us about worship and war. *BBC*. URL: <http://www.bbc.com/culture/story/20180428-what-homers-iliad-can-tell-us-about-worship-and-war> (дата звернення: 12.02.2020).

341. Altrichter H., Čubar'jan A, Išcenko V., Mölle H. Deutschland - Russland. Stationen gemeinsamer Geschichte. *Orte der Erinnerung*. Bd. 3: Das 20. Jahrhundert. München, 2014. 352 S.

342. Altrichter H., Katzer N., Dudarew W., Matwejewa A. Deutschland - Russland. Stationen gemeinsamer Geschichte. *Orte der Erinnerung*. Bd. 2: Das 19. Jahrhundert. Berlin/Boston, 2020. 398 S.

343. Dickey J. Public History and The Big Tent Theory. *The Public Historian*. 2018. 40 (4) P. 37–41.

344. Ferro M. Cinema and history, Detroit:Wayne State University Press, 1988. 176 S.

345. Howe B. Reflections on an Idea: NCPH's First Decade. *The Public Historian*. 1989. №3. P. 68–85.

346. IMDb. Who said we care more about the truth now than 90 years ago? No, we do not. URL: https://www.imdb.com/review/rw5293495/?ref_=tt_urv (дата звернення: 21.01.2020).

347. Internet Rights and Wrongs: Choices & Challenges in a Networked World. *U. S. Department of State*. URL:<https://2009-2017.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2011/02/156619.htm> (дата звернення: 02.06.2020).

348. Landsberg A. Prosthetic memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture. New York:Columbia University Press, 2004. 240 S.

349. Landauer T., Foltz P., Laham D. Introduction to Latent Semantic Analysis. *Discourse Processes*. 1998. Vol. 25. P. 259—284. DOI:10.1080/01638539809545028.

350. Landsberg A., Prosthetic memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture. New York:Columbia University Press, 2004. 240 S.

351. Libicki M. Conquest in cyberspace. National security and information warfare. Cambridge, 2007. p. 20.

352. Libicki M. What is information warfare? *The Information Warfare Site*. URL: <http://iwar.org.uk/iwar/resources/ndu/infowar/a003ch00.html> (дата звернення: 24.11.2020).

353. Lyn M. Van Swol, Extreme members and group polarization. *Social Influence*. №4 (3). 2009. P. 185-189.

354. Möller H., Scharf C., Dudarew W., Lawrinowitsch M. Deutschland - Russland. Stationen gemeinsamer Geschichte. *Orte der Erinnerung*. Bd. 1: Das 18. Jahrhundert. Berlin/Boston, 2018. 410 S.

355. O'Connor J. E. Image As Artifact. *The Historical Analysis of Film and Television*, Melbourne: Robert E. Krieger Publishing Co., 1990. 344 S.

356. Putin V. The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II. *The National Interest*. URL: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982?page=0%2C5> (дата звернення: 08.07.2020).

357. Rona Th. P. Weapon Systems and Information War. *Boeing Aerospace Co.* Seattle, WA, 1976. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf (дата звернення: 24.11.2021).

358. Rosenstone R. A. *History on Film/Film on History*. Harlow: Pearson Education Limited, 2006. 182 S.

359. Rosenstone R. A. Reflections on what the historical filmmaker does (to history). *Film, history and public memory/ Fearghal McGarry and Des Bell eds.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015. p. 184-185.

360. Russia's Path(s) to War. A *bellingcat* Investigation. *Bellingcat*. URL: www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2015/09/russia_s_path_s__to_war.pdf (дата звернення: 17 квітня 2019).

361. Sorlin P. How to Look at an "Historical" Film. *The Historical Film: History and Memory in Media*. The Historical Film: History and Memory in Media. New Jersey: Rutgers University Press. 2001.

362. Stein G. J. Information warfare. *The Information Warfare Site*. URL: <http://www.iwar.org.uk/iwar/resources/airchronicles/stein.htm> (дата звернення: 24.11.2020).

363. Stokes M., Griffith's D. W. *The Birth of a Nation*. New York: Oxford, 2008. 432 S.

364. Weible R. Defining Public History: Is It Possible? Is It Necessary? *Perspectives on History*. 2008. March. URL: <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/march-2008/defining-public-history-is-it-possible-is-it-necessary> (дата звернення: 27.11.2020)

365. White H. Historiography and Historiophoty. *The American Historical Review*. V. 93, Issue 5, December 1988, p. 1193–1199.

366. Youtube заблокував сторінки 112, ZIK та NewsOne. Мінкульт подякував. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56871506> (дата звернення: 30.09.2021).

367. Zapis spotkania inauguracyjnego prace nad powstaniem Strategii Polskiej Polityki Historycznej w Belwederze, 17 listopada 2015 roku. *Prezydent.pl*. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/dzialalnosc-kancelarii/art,18,zapis-spotkania-dot-strategii-polskiej-polityki-historycznej.html> (дата звернення: 24.03.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Scopus:

1. Roman Khardel, Vitalii Vyzdryk, Oleksandra Melnyk. Cinema as a Tool for Influencing Historical Consciousness in Russian-Ukrainian Information Warfare. *Codrul Cosminului*. Vol. 26, No. 2. Suceava: Stefan cel Mare University, December 2020. Pp 281–303. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Scopus, Index Copernicus, Google Scholar, Directory of Open Access Journals (DOAJ)), (особистий внесок Р.Харделя: 50%, компаративний аналіз російського та українського кінематографу з позиції впливу на історичну свідомість що становить 1 д.а.).

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

2. Хардель Р.З., Мельник О.М. Висвітлення російської збройної агресії проти України в історичних онлайн-джерелах. *Військово-науковий вісник*. Випуск 32. Львів, 2019. С. 217-227. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Google Scholar, CrossRef, BASE, Erih Plus, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat), (особистий внесок Р.Харделя: 50%, компаративний аналіз висвітлення ходу АТО/ООС що становить 0.5 д.а.).

3. Хардель Р.З. Історична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. *Військово-науковий вісник*. Випуск 36. Львів : НАСВ, 2021. С. 231-245.

4. Хардель Р.З., Виздрік В.С. Історична свідомість як об'єкт інформаційного впливу в нових медіа під час протистояння Російської Федерації з Україною. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. Львів, 2019. Вип. 45. С. 100-107. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Index Copernicus, Google Scholar), (особистий внесок Р.Харделя: 50%,

характеристика онлайн-ЗМІ у сучасному інформаційному просторі що становить 0.5 д.а.).

Статті, які додатково відображають результати дослідження

5. Хардель Р.З. Википедия как инструмент влияния на историческое сознание в контексте русско-украинской информационной войны. Sdirect24. 2019. № 2(7). URL: https://docs.wixstatic.com/ugd/527eac_10668738b8e543bb8b0384ce69944bdd.pdf (дата звернення: 01.04.2019).

6. Хардель Р.З. Лекція президента Російської Федерації В.Путіна на саміті СНД 20 грудня 2019 року про причини початку другої світової війни як елемент агресивної історичної політики. *Scientific Journal Virtus*. 2021. Vol. 59. Pp. 68-73. (Входить до міжнародних наукометричних баз даних: Google Scholar, Citefactor (USA), Scientific Indexing Services (USA), ResearchBib, Scientific Journal Impact Factor (SJIFactor), International Innovative Journal Impact Factor, Directory of Research Journal Indexing (DRJI), (особистий внесок автора: 50 %, зв'язок матеріалів лекції із історичною політикою РФ, що становить 0.5 д.а.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Хардель Р.З. Вплив на історичну свідомість як метод ведення інформаційної війни. Виклики політики безпеки: історія і сучасність. *Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції «Виклики політики безпеки: історія і сучасність»* (18–19 жовтня 2018 року). Тези доповідей. Львів: НАСВ, 2018. С. 232–233.

8. Хардель Р.З. Історична свідомість як об'єкт інформаційного впливу в інтернет-засобах масової комунікації. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ: Збірник тез доповідей міжнародної науково-технічної конференції* (17 травня 2019 року). Львів: НАСВ, 2019. С. 349–350.

9. Хардель Р.З. Імперська свідомість як базова стратегія концентричної війни. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття:*

Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (25-26 червня 2019 року). Львів: НАСВ, 2019. С. 199–200.

10. Хардель Р.З. Використання кінематографа як інструменту впливу на історичну свідомість у ході Російсько-Української інформаційної війни. *Проблеми теорії та практики інформаційного протиборства в умовах ведення гібридних війн: Збірник тез доповідей науково-практичної конференції (24–25 жовтня 2019 року)*. Житомир: ЖВІ, 2019. С. 415–417.

11. Хардель Р.З. Телебачення як інструмент впливу на історичну свідомість у ході інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 4) (February 12, 2021)*. Pisa, Italian Republic: NGO European Scientific Platform. Pp 93-94.

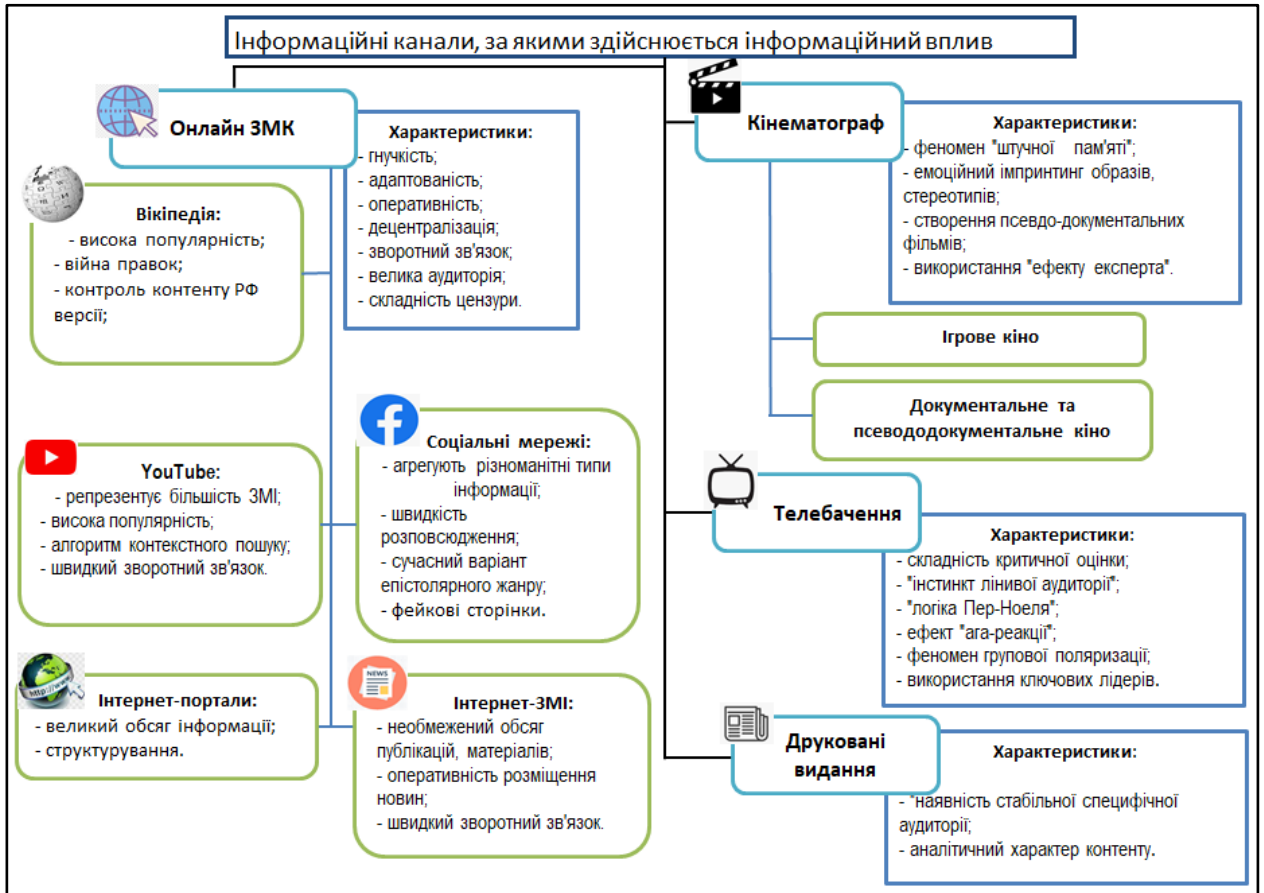
12. Хардель Р.З., Хардель М.І. Друковані джерела як інструмент впливу на історичну свідомість у ході інформаційної війни Російської Федерації проти України. *Суспільство XXI у дискурсі соціально-політичних наук, правознавства та суспільних комунікацій: матеріали міжнародної спеціалізованої наукової конференції (19 лютого 2021 року)*. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. С. 29–31.

13. Хардель Р.З., Хардель М.І. Доктрина В. Мединського як програмний документ «наступальної історичної політики» Російської Федерації. *Забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері: проблеми та шляхи їх вирішення: Збірник тез доповідей I міжвідомчої науково-практичної конференції*. (26 листопада 2021 року). Київ: НУОУ, 2021. С. 167–169.

Механізм формування «штучної пам'яті» та трансформації колективної пам'яті із використанням кіно та телебачення.

Інформаційні канали, за якими здійснюється інформаційний вплив

Антиукраїнська пропаганда у розділі російськомовної Вікіпедії, присвяченому перейменуванню статті «Київська Русь» на «Давньоруська держава»

- По сути, в тысячах статей и шаблонов словосочетание "Киевская Русь" необходимо заменить на словосочетание "Древнерусское государство". Калёным железом нужно выжигать пропаганду украинствующих из руВикипедии. И не только из Википедии. На других интернет ресурсах, в оффлайне... Везде давить эту заразу (**украинство**) нужно. Это наш долг. ---[Zemant](#) 14:12, 4 мая 2013 (UTC)
- Уважаемый коллега, подобные резкости и политические выступления абсолютно лишние и контрпродуктивные. Вы уже высказались, теперь подождите результата обсуждения.--[Воевода](#) 15:23, 4 мая 2013 (UTC)
- [Zemant](#), успокойтесь пожалуйста. Термины являются синонимами. Они оба правильны и оба патриотичны. Массовая замена одного синонима другим синонимом - дело абсолютно бессмысленное и даже вредное.--[Fred](#) 16:53, 4 мая 2013 (UTC)

Термин "киевская Русь" [править код]

Чрезмерная политизация термина "киевская русь" вынуждает деактуализировать его в научном обороте и в быту, и переходить на иную терминологию. Т.о., термин естественным образом перестаёт быть актуальным в лексиконе русского языка и применяется, в основном, в периферийных жаргонах, наречиях и диалектах. [Новгородская Русь](#) 04:34, 29 октября 2020 (UTC)

Не политизируйте его и проблема исчезнет.-- [Max](#) 05:45, 29 октября 2020 (UTC)

Русь [править код]

Ни государства, ни страны с названием "Древняя Русь", "Киевская Русь", "Древнерусское государство", "Киевское государство" никогда не существовало, и об этом надо честно говорить.

Сорвали покровы, раскрыли глаза. --[Fred \(обс.\)](#) 19:52, 8 февраля 2020 (UTC)

Тем не менее он совершенно прав. Для нас это "Сорвали покровы, раскрыли глаза" - но мы НЕ можем сказать того же самого про любого зашедшего в вики в эту статью. Для них это действительно может быть без кавычек - сорвали покровы, раскрыли глаза. А вики все-так не только для тех кто разбирается в теме, но для всех. Поэтому название Киевская Русь видеть в заголовке более чем странно. Во-1 это название вышедшее из употребления в научной среде (где оно и родилось в свое время). Во-2 название Древняя Русь показывает, что речь о государстве Русь, но в прошлом. Киевская Русь этого не показывает. В принципе, теоретически, название Киевская Русь может быть названием современного государства. Никакая логика этому не препятствует.) Да, мы понимаем, что это не так, что это НЕ современное гос-во, но только потому что мы знаем, что под названием Киевская Русь, на самом деле, мы понимаем Древнюю Русь.) Не государство со столицей в Киеве, а весь период Древнерусского гос-ва от призвания варягов-русь в Новгород и до вторжения монголов на Русь (либо до начала - вторжения в Рязанское княжество в 1237 году, либо до полного завоевания монголами Древней Руси в 1241 г.). [94.228.207.177](#) 15:27, 10 апреля 2020 (UTC) [94.228.207.177](#) 15:28, 10 апреля 2020 (UTC)

[В. Т. Пашуто](#) и представители его школы^[15]. В настоящее время термин «Киевская Русь» постепенно выходит из употребления^[16]^[17]^[18].

16. ↑ [Чубарьян А. О. «Норманская теория» в законе. Российские и украинские историки решили, кто будет отмечать юбилей Древнерусского государства](#) // [Российская газета](#). — 2011-11-02.

17. ↑ [Котышев Д. М. Киевская Русь, Древняя Русь, Русская земля \(из истории становления восточнославянской государственности\) // Преподавание истории в школе](#). — 2013. — № 3. — С. 27.

18. ↑ ^{1 2} [Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації](#) // «Український історичний журнал». — 2003. — № 4 — С.134–139.

«Війна правок» у статті «Тарасов, Дмитро Захарович» російського розділу Вікіпедії.

Тарасов, Дмитрий Захарович

Материал из Википедии — свободной энциклопедии

История тарана танковой колонны экипажем Тарасова поставлена под сомнение исследованиями места падения самолёта и гибели экипажа в 2020 году. Частным археологом-любителем с Украины (сооснователем ГО "Поиск самолетов в Украине" А.Кирьяновым) предполагается, что тарана как такового не было. Подбитый самолёт, управляемый Тарасовым упал в болото рядом с селом. Остальной экипаж выпрыгнул с парашютами. Вместе с командиром экипажа погиб раненый стрелок-радист Капустин. По опросам местных жителей самолёт упал в болото и взорвался. Технические экспертизы не проводились, живые свидетели события (почти 80 лет после события) не указаны, статья имеет выраженную антисоветскую окраску (слово Герой Советского Союза специально написано с маленькой буквы, о чём конкретно указано)^[2].

В качестве аргументов в пользу сомнительности версии о таране указываются:

1. Характер обломков самолета, найденных на месте происшествия ГО "Поиск самолетов в Украине" и помещенных в музей погибших самолетов с.Хоросно Львовской обл. На обломках сохранилась краска, размер некоторых частей превышает 1 м.
2. Болотистый характер местности, где были обнаружены остатки самолета, ставит под сомнение возможность прохождения колонны бронетехники
3. Отсутствие в радиусе 200 м. иных металлических деталей, кроме обломков самолета.
4. Отсутствие упоминания о таране в официальных документах, в частности наградного листа штурмана лейтенанта Ерёмина Б.Д., представляемого к званию Героя Советского Союза спустя год после даты происшествия^[3].
5. Стрелок-радист младший сержант Ковальский С.И. на самом деле не скрывался у местных жителей (как это описывается в ряде нарративных источников), а в тот же день попал в плен, где и находился до 26.06.1945^[4]. Находясь в плену, 20.06.1942 был представлен к Орденоу Красного Знамени.

Добрый день! В статье [Участник:Акве9006](#) вносит изменения без ссылок на АИ. Несмотря на мои предупреждения на необходимость ссылок на АИ, участник упорно отстаивает свое мнение, не сообразуясь с правилами Википедии, развязывая *войну правок*. В последней редакции участником приведен неавторитетный источник. Прошу вмешаться в процесс. — [Fighter Pilot](#) (обс.) 07:15, 22 января 2021 (UTC)

- Место падения исследовано специализированным поисковым отрядом "ГО Пошук літаків ДСВ в Україні". Вывод сделан на опросе местных жителей и найденным фрагментам. В источнике информации подробно расписано и доказано, даже не специалист поймёт. [Акве9006](#) (обс.) 07:39, 22 января 2021 (UTC)
- Я не слежу за этим блоком статей. Договаривайтесь здесь. - [DZ](#) - 07:45, 22 января 2021 (UTC)

Авторитетного русскоязычного источника и не будет с этой версией. Понятно что большая тема огненные тараны 41 года, как Гастелло так и других пилотов.. но есть факты - найденные детали, местность, могилы пилотов, подтвержденные рассказы старожилов. Тем более первоисточник всех источников авторитетных это слова сослуживцев которые не видели конкретно падения и выжившего стрелка Ковальского, который был в плену. [Акве9006](#) (обс.) 08:12, 22 января 2021 (UTC)

- Я оформил предлагаемую версию с указанием источника и его авторитетности. — [Fighter Pilot](#) (обс.) 09:03, 23 января 2021 (UTC)

На какой авторитетный источник ссылается автор статьи в истории про таран? [Spantamano](#) (обс.) 08:31, 18 февраля 2021 (UTC)

Просьба вернуть в статью безосновательно удаленную информацию об исследовании места падения и обломков самолета (без тенденциозных оценок и соблюдая основополагающий принцип нейтральности). [Spantamano](#) (обс.) 07:36, 9 марта 2021 (UTC)

Интерактивная навигация по истории

[непроверенная версия]

Версия 10:18, 4 марта 2021 (править)

[Spantamano](#) (обсуждение | вклад)

(отмена правки 112739038 участника [Fighter Pilot](#) (обс.) [Fighter Pilot](#) без внятного объяснения причин убирает из статьи аргументы в пользу версии о сомнительности тарана. Таким образом нарушается основной принцип Википедии: Нейтральность.)

(Метки: отмена, отменено)

[отпатрулированная версия]

Версия 17:13, 4 марта 2021 (править) (отменить) (поблагодарить)

[Fighter Pilot](#) (обсуждение | вклад)

(отклонено последнее 1 изменение ([Spantamano](#)): версия сомнительности занимает больше места нежели сама статья. Плюс реклама)

(Метки: ручная отмена, отменено)

[Следующая правка](#) →

«Історія України на пальцях» у відеохостингу YouTube з
коментарями глядачів.

Ник Мэйн 7 місяців тому

Автор ещё Петра выставил каким то дурачком. Типо кинул союзника в такой сложный и не однозначный момент, войск не дам, иди сам как хочешь выживай. Это интересно автор сам придумал или кто подсказал?

Tyomich PE 1 рік тому

Вот бы мне твои видео на уроках истории показывали,от твоих спать не хочется)

👍 8 🗨️ ВІДПОВІСТИ

▲ Сховати відповідь

ZAsraNEC ? 9 місяців тому

Наверное потому что ут всего рассказывается очень сжато и 80процентов важной инфыне упоминается, если бы учебная программа была такой же, все бы её слушали, но при этом знали лишь малую толику из всей истории, все равной что учить языки пропуская большую часть занятий)

👍 1 🗨️ ВІДПОВІСТИ

Мир GamerA 1 рік тому

Как виде Мазепа всю жизнь посвятил для вынашивания плана и очередное предательство все аннулировала(

Swiatoslaw Bohemsky 1 рік тому

Мені кожен раз хочеться плакати, коли бачу як УНР програє війну за незалежність...

👍 141 🗨️ відповіді

▼ Переглянути 14 відповідей

РОСТІК • 1 рік тому

Молодчинка, чекаю на 10ту частину історії України

👍 89 🗨️ відповіді

▼ Переглянути 3 відповіді

Юрій Свиннарчук 1 рік тому

Очень годно, ОЧЕНЬ, продолжай в том же духе👍👍👍

👍 77 🗨️ відповіді

Богдан Москалюк 1 рік тому

Мапа трішки не точна(Буковину окупувала Румунія (P.S.:Я з Буковини), Закарпаття - Чехословаччина).

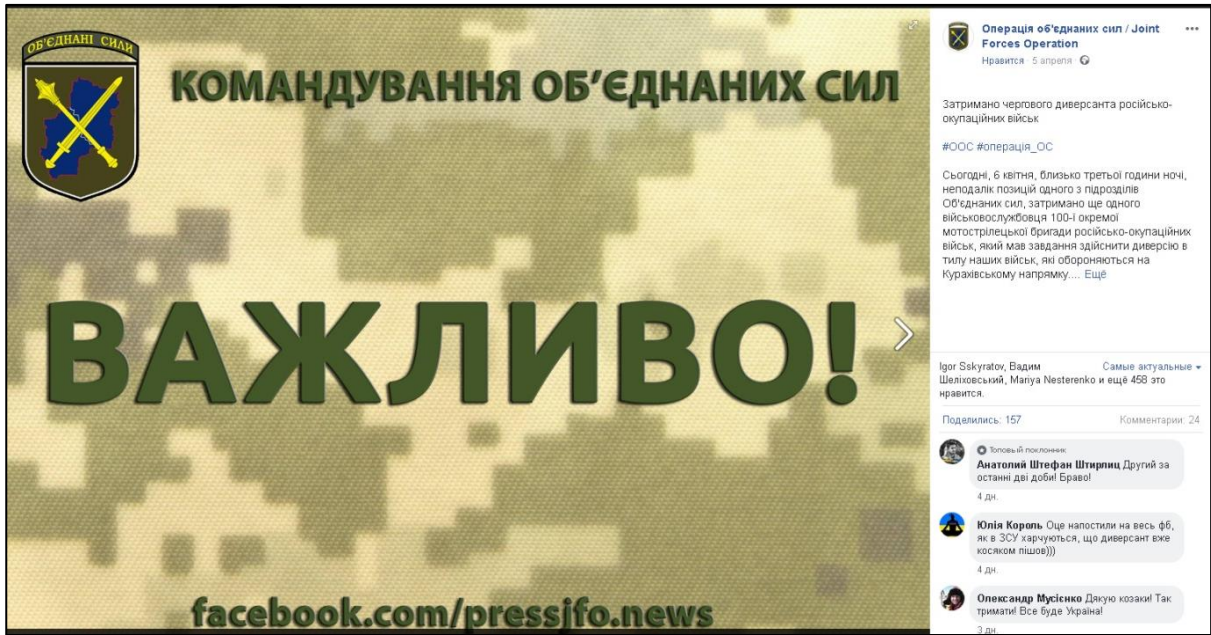
Natalia Khaleesi 1 рік тому

Большое спасибо, все очень понятно и даже интересно. В интернете когда вбиваешь в поиск нужный запрос, там просто глазам страшно от количества информации и кажется, что никогда не сможешь разобраться. А тут увидела, что ты видео выпустил (как раз сегодня делала семинар на эту тему). И это просто какое-то благословение. Просто спасибо и удачи в развитии канала!

«Музей військової доблесті Донбасу у Санкт-Петербурзі»

Соціальні мережі як історичне джерело

Сторінки у соціальних мережах як історичне джерело. Сторінка 53 окремої механізованої бригади у Facebook

 53 ОМБр
30 сентября 2017 г. · 🌐

Я брав участь у рейді зведених підрозділів 95-ї, 72-ї, 30-ї бригад. Усе відбувалось дуже швидко: отримали команду і висунулись у напрямку цілі. Рейд був дуже ефективний, ворог поніс значні втрати. Сама методика була ефективна: відволікти противника, щоб бійці вільно відійшли. Ми йшли по тилах противника, зайшли зі сторони Маріуполя, а вийшли біля Дебальцевого, йшли, не зупиняючись. Під час рейду знищили групу російських військовослужбовців, у формі та з шевронами ЗС РФ. Противник був шокований, оскільки не очікував таких дій з боку ЗСУ.
Дмитро, головний сержант роти.

Перший наказ по бригаді був підписаний 28 жовтня 2014 року першим командиром бригади тоді полковником Заболотним. 7 жовтня був лише одним з етапів формування. Однак кожен етап є визначним і важливим. Тому з радістю прийматимемо вітання і сьогодні, і 28 жовтня.

**День
заснування
53-ї
бригади**

28 ЖОВТНЯ 2014 РОКУ
з Богом за Україну!

По актуальности ▾

 Руслан Яненко Я туди потрапив 22 листопада 2014 року. Пам'ятаю з якими потугами вона формувалась, не було фактично нічого. Основна частина солдат була зібрана з тих хто служив при військоматах. Служив в ПЗі, спочатку в одному обличчі, потім трохи хлопців додалилось, як рядовий ходив на наради в штаб, поки не прислали офіцера, а потім потишеньку бригада почала розширюватись. До речі Заболотній був хорошим командиром, в обід солдат не давав. Зі святом моя рідна бригада.

1 г   12

Ситуація у зоні бойових дій на Донбасі у мапах

Сторінки волонтерського проекту InformNapalm

InformNapalm
International Volunteer Community

93+

48

2500+

4-а база ПВО В/ч 66431	7-а база ПВО В/ч 09332	ОГРВП ЗВО В/ч 13962
42 МСД ПВО 58-а армія В/ч 27777 • 478 обз • В/ч 55095	8 ОМсБр ПВО 58-а армія В/ч 16544	9 ОМсБр ЗВО 20-а армія В/ч 54046
19 ОМсБр ПВО 58-а армія В/ч 20634	21 ОМсБр ЦВО 2-а армія В/ч 12128	23 ОМсБр ЦВО 2-а армія В/ч 65349
32 ОМсБр ЦВО В/ч 22316	33 ОМсБр ПВО 49-а армія В/ч 22179	34 ОМсБр ПВО 49-а армія В/ч 01485

www.informnapalm.org
2017 Інформа ССВУ
Creative Commons BY 4.0

Озброєння та техніка ЗС РФ на Донбасі

Міжнародна розвідувальна спільнота InformNapalm в ході моніторингу та розвідки відкрила джерело інформації (аналіз супутникових знімків, відомостей від випадкових свідків, особисті фотографії та соціальні профілі наймців та кадрів російських військослужбовців) провела ідентифікацію 44 типів зброї і спецтехніки ЗС РФ на Донбасі. Велика частина техніки - це нові моделі, що надійшли на озброєння ЗС РФ в період з 2004 по 2015 рік.

База даних озброєння ЗС РФ на Донбасі

Броньовані автомобілі

Багатопрофільні автомобілі підвищеної прохідності, броньовані автомобілі, армійський автомобіль - повалитися.

GAZ-233014 «Тигр» Луганська обл. (136 ОМСБр ЗС РФ)	GAZ-3937 «Водник» Сорокин (колиш. Краснодон), Луганська обл.
KamAZ-43269 «Постріл» Луганськ (4-а військова база РФ)	БТР-82А Луганська обл. (18 ОМСБр ЗС РФ)
БТР-80 з причіплом ТKN-4ГA-01 Макіївка, Донецька обл.	БМД-2 ПЛ-1-01 (ОУ-5) Донецьк
БТ-ЛБ ВМК Пирівальск, Луг. обл. (34 ОМСБр ЗС РФ)	

Танки

Танк - броньована бойова машина, на гусеничному ході, з гарматним озброєнням в повноповоротній вежі

T-72Б зразка 1989 року Луганськ, Дебальцеве, Мелітоза (5 ОТБр ЗС РФ)	T-72БА зразка 1999 року Старобішеве, Донецька обл. (21 ОМСБр РФ)
T-72Б3 зразка 2011 року Луганськ, Іловайськ, Дебальцеве (6 ОТБр ЗС РФ)	T-90А зразка 2006 року Луганська обл. (136 ОМСБр ЗС РФ)
T-72С1 Біле, Луганська обл.	

Вантажівки

Вантажні автомобілі підвищеної прохідності подвійного призначення.

KamAZ-5350 «Мустанг» Хрустальний (колиш. Красний Луч), Луганська область, а також м. Донецьк	Урал-632301 Донецька обл.
Урал-43206 Луганська обл.	KamAZ-4350 Лисиче, Донецька обл.

Радіостанції

Пересувані військові радіостанції УКХ, КХ і супутникового зв'язку.

P-166-0,5 Дебальцеве, Донецька обл.	P-441-0В «Ливень» Луганськ
P-149МА1 Маринівка, Донецька обл.	

Артилерія

Самостійні артилерійські установки артилерійське знаряддя на рухомому шасі.

2516 «Нона-К» Хрещатинське (колиш. Красноармійське), Донецька обл.	2С7 «Піон» Макіївка, Донецька обл.

ЗРК/ЗРГК

Комплекси призначені для протидії військ від ударів засобів повітряного нападу.

СВУ 9А310М1 комп.Бук-М1 Донецьк, Зігрис, Шахтарськ (33 ЗРБр ЗС РФ)	9К330/9К331 Донецьк
96К6 «Панцир-С1» Луганськ, Шахтарськ (Донецька обл.)	9С932-1 «Барнаул-Т» Корпус, Донецька обл.

БПЛА

Беспілотні літальні апарати для повітряної зйомки, спостереження.

Гранат-1 Дебальцеве	Гранат-2 Дебальцеве
Форпост Водне, Донецька обл.	Орлан-10 Зеленопілля, Авдіївська
Елерон-ЗСВ Оленівка, Донецька обл.	Застава Гарасимівка, Луганська обл.
Такіон Муратово, Луганська обл. (138 ОМСБр ЗС РФ)	

РСЗВ

Реактивні системи залпового вогню - комплекс озброєння, що включає багатозарядну пускову установку і реактивні снаряди.

2Б26 Чистевоє (колиш. Торез), Донецька обл.	РСЗВ 9К58 «Смерч» Макіївка, Донецька обл.

СНАР

Станції наземної артилерійської розвідки. Вивели наземні і надводні цілі, а також розкрили артилерійські снаряди.

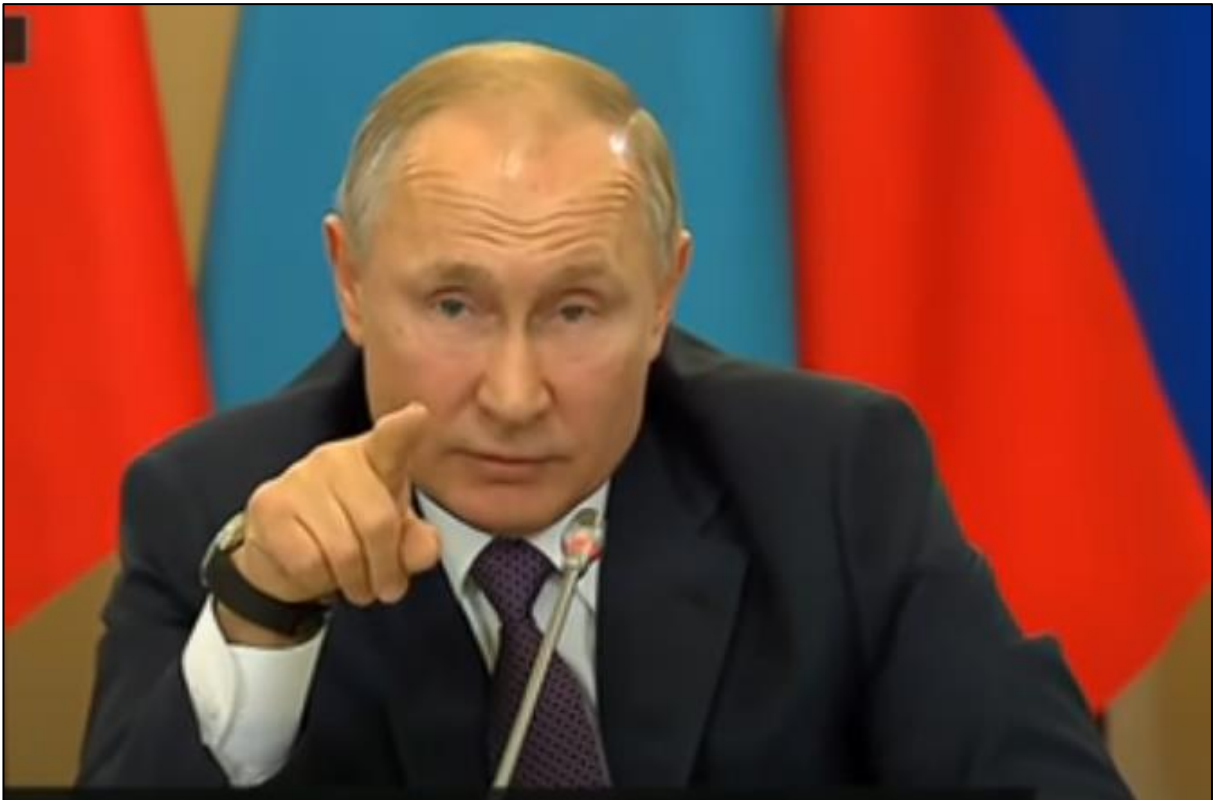
1РЛ232-2М Дебальцеве, Донецька обл.	

РЕБ

РЕБ - комплекси радіоелектронного придушення і радіоелектронної розвідки.

РБ-341В «Леєр-3» Донецьк	Р-378Б «Борисоглібськ-2» Кадівка (колиш. Стаханов), Луганськ
Р-330Ж «Житель» Макіївка, Горлівка	Торн Донецьк
Ргуть-БМ Донецька обл.	РБ-636АМ2 «Світ-КУ» Луганськ
1РЛ243 «Рубікон» Ясноувага, Донецька обл.	Р-381Т2 «Таран» Донецьк, Зоринськ, Луганська обл. (зразок 2015)

Трансляція лекції В.Путіна на саміті СНД у Санкт-Петербурзі 20 грудня 2019 року щодо причин початку Другої світової війни

Продовження додатку Н

Акти впровадження результатів дисертації.

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Командир військової частини А1277
 підполковник Мар'ян ШАЙНОГА
 «07» грудня 2021 року

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Харделя Романа Збігнєвича на тему: «Історичний чинник у інформаційному
 протистоянні Російської Федерації з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ
 ст.» у практичну діяльність військової частини А1277

Ми, що нижче підписалися, склали цей акт у тому, що матеріали дисертаційного дослідження «Історичний чинник у інформаційному протистоянні Російської Федерації з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.» (автор ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного підполковник Хардель Р.З.) впроваджено у практичну діяльність військової частини для проведення занять з спеціальної підготовки особового складу.

Голова комісії: підполковник Роман КВЯТКОВСЬКИЙ

Члени комісії: підполковник Юрій ЛЕСЬКІВ

майор Василь СЛУКА

07.12.2021

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Національної академії з
навчальної роботи

полковник Ф. Красюк

« 7 » грудня 2021 року

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

матеріалів дисертаційного дослідження підполковника
Харделя Р.З. за темою: «Історичний чинник у інформаційному протистоянні Російської
Федерації з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.»

Комісія у складі працівників ЗСУ А. Каляєва, А. Харука, В. Виздрика, І. Соляра, М. Верхотурової, склали цей акт в тому, що матеріали дисертаційного дослідження підполковника Харделя Р.З. за темою: «Історичний чинник у інформаційному протистоянні Російської Федерації з Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.» впроваджено в навчальний процес кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення та використовуються при вивченні курсантами НАСВ спеціальності 034 «Культурологія» навчальної дисципліни «Сучасні аспекти інформаційної безпеки» за наступними темами: Розділ 1. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави. Заняття №2. Місце інформаційної безпеки в системі національної безпеки. Навчальне питання 1. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави; Заняття №4. Державна політика національної безпеки в інформаційній сфері. Навчальне питання 1. Державно-правовий механізм інформаційної безпеки; Заняття №6. Інформаційний простір. Навчальне питання 1. Сучасні підходи до аналізу інформаційного простору. Навчальне питання 3. Інформаційний простір і соціосистеми; Заняття №9. Інформаційна безпека суспільства. Навчальне питання 1. Суспільна свідомість та її роль у формуванні національної ідеї. Навчальне питання 3. Сучасні технології маніпуляції суспільною свідомістю. Навчальне питання 5. Забезпечення інформаційної безпеки суспільства; Розділ 2. Виклики та загрози інформаційній безпеці. Заняття 1. Загрози інформаційній безпеці держави. Навчальне питання 1. Інформаційні війни;

Комісія:

голова – завідувач кафедри гуманітарних наук
д. наук з держ. упр. доц. А. КАЛЯЄВ

члени:

професор кафедри гуманітарних наук
д. іст. наук, проф. А. ХАРУК

професор кафедри гуманітарних наук
д. іст. наук, проф. В. ВИЗДРИК

професор кафедри гуманітарних наук
д. іст. наук, проф. І. СОЛЯР

професор кафедри гуманітарних наук
к. іст. наук М. ВЕРХОТУРОВА